

СЁЗ – ХАЛЫ КИБИКДИ...

Абугалий
УЗДЕНОВ

АБУГАЛИЙ
ЁЗДЕНЛЕНИ

СЛОВО –
СЛОВНО
НТЬ...

КЪАРАЧАЙ ИЛМУ-ТИНТИУ ИНСТИТУТ
«АЛАН ЭРМИТАЖ» ТАРИХ-МАДАНИЯТ ДЖАМААГъАТ

ЁЗДЕНЛЕНИ Абугалий

СЁЗ – ХАЛЫ КИБИКДИ...

М О С К В А
СТАВРОПОЛЬ
2 0 0 4

ББК 84(2Рос=Кара)
У 34

ДЖУУАБЛЫ РЕДАКТОР

*Шаманланы И.М., тарих илмұланы
кандидаты, ХАТА-ны академиги.*

Джууаблы редакторну орунбасары

*Алийлени Къ-М.И., КъЧР-ни маданиятыны маҳтаулу
къуллукъчусы, РТИА-ны академиги*

Консультантла

*Биттирлени Т.Ш., филология илмұланы доктору
Ортабайланы Р.А-К., филология илмұланы кандидаты,
ХАТА-ны академиги, КъЧР-ни илмұларыны
маҳтаулу къуллукъчусы*

Редакцион көнгеш

*Батчаланы Ш.М., тарих илмұланы кандидаты
Бегеулланы Р.М., тарих илмұланы кандидаты, доцент
Боташланы З.Б., искусствоведени кандидаты
Ижаланы М.М., илму къуллукъчу
Кипкелені З.Б., тарих илмұланы кандидаты
Хатуланы Р.Т., тарих илмұланы кандидаты, РМА-ны академиги
Эрикгенлені Ф.П., филология илмұланы кандидаты*

Ёзденлени Абугалий

У 34 Сёз – халы кибикди... – М.: Илекса; Ставрополь: Сервис-школа, 2004. – 264 с.
ISBN 5-93078-272-5

ББК 84(2Рос=Кара)

*Китабны «Перспектива» Къарачай-Черкес регионал сууаблықъ фонд Сары-Тюз
элни 80-джыллығына атаб чыгъарады.
Баш спонсор ООО «Узден» (Москва ш.)*

ISBN 5-93078-272-5

© КъИТИ, 2004

© Илекса, 2004

© Сервисшкола, 2004

КАРАЧАЕВСКИЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ОБЩЕСТВО «АЛАНСКИЙ ЭРМИТАЖ»

Абугалий УЗДЕНОВ

СЛОВО – СЛОВНО НИТЬ...

МОСКВА
СТАВРОПОЛЬ
2 0 0 4

ББК 84(2Рос=Кара)
У 34

Ответственный редактор

Кандидат исторических наук, академик МТА
И.М. Шаманов

Заместитель ответственного редактора

Заслуженный работник культуры КЧР, академик РАЕН
К-М.И. Алиев

Консультанты

Доктор филологических наук
Т.Ш. Биттирова

Кандидат филологических наук, академик МТА,
заслуженный работник науки КЧР
Р.А-К. Ортабаева

Редакционный совет

Кандидат исторических наук
Ш.М. Батчаев

Кандидат исторических наук, доцент
Р.М. Бегеулов

Кандидат искусствоведения
З.Б. Боташева

Научный сотрудник
М.М. Ижаев

Кандидат исторических наук
З.Б. Кинкеева

Кандидат исторических наук, академик РМА
Р.Т. Хатуев

Кандидат филологических наук
Ф.П. Эркенова

Узденов А.А.

У 34 Слово — словно нить... — М.: Илекса; Ставрополь: Сервис-школа, 2004. — 264 с.

ISBN 5-93078-272-5

В настоящее издание карачаевского народного певца и сказителя А.А. Уздено-ва вошли как известные, так и ранее не публиковавшиеся предания, рассказы, легенды исторического, фольклорного характера.

Издание адресовано фольклористам, студентам, преподавателям, широкому кругу читателей, интересующихся тюркским художественно-литературным наследием.

ББК 84(2Рос=Кара)

*Издано Карабаево-Черкесским региональным благотворительным фондом «Перспектива» к 80-летию селения Сары-Тюз.
Генеральный спонсор ООО «Узден» (г. Москва)*

© Илекса, 2004

© КНИИ, 2004

© Сервисшкола, 2004

ISBN 5-93078-272-5

БЕЛГИЛИ ХАЛКЪ ДЖЫРЧЫБЫЗ...

Ёзденланы Адурхайны джаши Абу-галий халкъ джырчыларыбызын бири эди. Ахыр кюнүне дери Сары-Тюзде джашагъанды. Бизде нарт таурухланы, джомакъланы, хапарланы, джырланы аныча кеб билген адам хазна болмаз. Сыйлы къарт бу джаны бла илму къуллукъулагъя, джазыучулагъя болушханлай тура эди. Кеси да кёб джырны, назмуну, хапарны автору эди.

Ёзден улу Абугалий 1897 джыл Джазлыкъ элде туугъанды. Сабийликден оғыуна атасы Адурхайны хапар-таурух, джыр айтханына тынгылаб, унутмай эсинде тутханды. Элде къууанчлада, Чалпакъда, Морх, Къобу Башы къышлыкълада Абугалий Багъыр улу Къасботну кёб кере көргенди, аны джырларына юреннгенди, «Сандырагъында» тепсегенди. Оюнчу, чамчы, ол дагтыда тутушургъя, къол таш атаргъя, ат оюннга уста болгъанды.

Эм сюйгени уа — джыр болгъанды. Нюрахматны архивлеринде алтмышха джууукъ джыр джазылыб туралы аланы он-онбеши Абугалийни кесиникиледиле, къалгъанлары уа — халкъ джырла, миллетни ауузунда айланнган ийнарла,

кууледиле. Аны юсюне да адам къызыныб тынгыларча, окъурча, ушакъ этген заманда тюрлю-тюрлю темалагъа учу — къыйыры болмагъан хапарла, таурухла, айтула бардыла.

Малкъар алимле bla джазыучула Малкъондуланы Хамит, Тёппеланы Алим, Джуртубайланы Маҳти къартха келиб тургъанлары bla къалмай, китабларында Абугалийни юсюнден, кёб билгенин черте, джылы сёзле айтыб тургъандыла. Юйдегисини бек разы болгъанлары уа Ортабайланы Риммагъады — олду биринчи болуб Абугалийге халкъ джырчы, джомакъчы атагъан, белгили этген халкъгъя. Тарихчи Кипкеланы Зарема да кёб магъаналы, алгыш сёзле bla сагъыннганлай туралы илму ишлеринде. Хабичланы Мухаммат Лайпанланы Къазий bla бирге келиучен эди, деб хапар айтады Нюрахмат, сора тангнга дери — джыр, хапар, ушакъ бара эди. Алайды да, сыйын кёрюб алимлерибиз Абугалийни, атын китаблада, статьялада, ана тил окъуу китаблада да эсленедиле ол айтхан хапарла.

*Батчаланы Али-Мурат,
филология илмуланы кандидаты,
профессор.*

«Белгили джырчыбыз, сарытюзчю къартны Ёзден улу Абугалийни кёчгүнчюлюкге этген кюоюнден сора джыры болмай къалса да, аны аты халкъны арасында айтылгъанлай турлукъ эди — кюою аллай бир белгилиди, бағылды. Кюуню сёзлерин ангыламай тынгыласанг да, макъамыны мыдахлыгъындан, анда бир кечимсиз къыйынлыкъыны юсюнден айтылгъанын сезерикди. Кюулени барысыны да макъамлары мыдахды, алай а Абугалий кесиникине тансыкълыкъ сезими, таралыууну, мугурлукъну, умутну, джылауну сыйындыргъанды».

*Байрамукъланы Фатима,
«Бушуу китаб», 1997 дж.*

«Мени аллыма узун сюекли, субай къарт чыкъды. Къараб кёргенлей оғына джюрегим илешди: бир къуатлы, бир чырайлы адам. «Хош кел, къызыым!» — деб ышарыб къолуму тутду. Сексан юч джылында дженгил, джангы джетген джашча, ариу атлай, кесине

сейирсиндирди. Ёмюрю хоншу болуб джашагъанча сёлешиб башлады мени бла.

Ариу ауазы bla джырлаб тебресе Абугалий, джырны магъана-сын, аны кючюн-болумун, кескин ангылатханы bla бирге джыр къозгъагъан сезимлеринги да эслетеди. Абугалий кеси да бир тукъум бир таб, джюргинге джау джагъылгъанча алай джырлайды.

Абугалий сюйюб джырлаучу «Айджаякъ» - кеси башына бир поэмады, сай бир ёмюрдю, бир дунияды. Терен суратлау сыфатла, философия оюмла, сюймекликден инджилиу, къайгъырыу, кюусоню танылады. Джарыкъ ауаз мыдах ауазны бёле, ызына айланда анга кесин хорлата, адамны сезимини тюрлюлюгюн, теренлигин кёргюзеди».

*Ортабайланы Римма,
«Къара сууну къатында» китаб.
Черкесск, 1988 дж.*

«Абугалий «Хасауканы» джырын джырлагъанлай, хоншу-тийреден да келиб, кими эшик юсюнде, бирсилери да коридорда тохтаб, джыргъа тынгылай эдиле. Халкъны алай тынгылагъанына джыр бютюн да эртдегили, бушуулу, джигит ауазлы эшитиледи. Хасаука уруш тынгылагъанланы кёз алларында бара тургъанча, анда уруш этгенле кимини эри, кимини да къарнаши, джаши кибик, бир солуулу, бир иннетли болуб къалгъандыла. Джокъ эди бу джырдан кючлю, джюреклени бу джырдан къаты бирикдирирге кюч!..

Джыр бошалды. Эжиу, батыр къарачайлыла тёкген таза къан чауллагъя илтирлеге джутулгъанча, адамлары джюреклерине сингиб, кесек турду. Бир минутха, сай дунияны барыууна, бир алам кюйюб, бирси алам туугъунчу Абугалийни ююю Хасаука таулары болуб, ата джуртлары ючюн сермешген батыр аскерчилени ажымлы, сыйлы, шейит ёлюклери аны эшитген джюреклени къан тамырлары буууб, узакъ тарихни джууукъ къыйынлыгъы, ачылыгъы, баям, кёллерин такъыр этди».

*Тёппеланы Алим,
«Минги Тау» журнал,
Нальчик ш., 1987 дж.*

«Сагыш этигиз, Багыр улу Къасботну, Къалай улу Аппаны кёрген, эшигген, аладан джыргъа юреннген къарт бюгюн бизни тин байлыгъыбызын алтын бюртюгюн тас этмей турады. Джюз джылгъа джууукълашхан Абугалийни бизге аны хапарларын, джырларын китаб этиб къолубузгъа тутдургъан юйдегисине бюсюреу этерчады».

*Кипкеланы Зарема,
Тарих илмуланы кандидаты.*

ТАУРУХЛА, АЙТЫУЛА

КЪАРАШАУАЙ

Абук-Къабакъны башында да, Мара ёзенинде да кёб джюрюгенди Къарашауай деген нарт. Къабартыда бир кызын кесин ёчге салгъанды деб эшитеди да ары барады. Келиб къаласыны тюбюндөн: «Эй!» – деб къычыргъанында, бир ариу кызы къаланы башындан:

– Не дейсе, ашхы улан? – деб соруулайды.

– Мен санга келгенме! Айтрынг, этдирлигинг неди? – дейди Къарашауай.

– Да, 100 къазыкъ чанчдыргъан эдим да, адам башлагъя деб, биринден къалгъанын толтургъанма кесинги тыялмай эсенг – тынч этейим. Анга да сеникин чанчайым!

– Не башымы кесиб бош къазыкъга чанчарса, не келирсе – айт не этерикме?!

– Аллай соруу барды: эмеген ханнга не этгенди, хан эмегеннге не этгенди, ханнын къатыны ханнга не этгенди, – деб. Аны билиб келгеннге барлыкъма. Унутма, бир къазыкъ бош турады!

Болджал да салыб Къарашауайны ашырады. Нарт, келиб-келиб, джети джол айырылгъан джерде тохтайды. Алты джолда адам джюрюген ызла, бир джолда уа чыртда ыз джокъ. Къарашауай, менден сора да бу джоллада кёб айлан-

нгандыла, андан эсे муну бла кетейим, деб киши джюрюмеген джол бла атланады. Барыб-барыб джер джамай турған бир эмеген къатыннга түбейди.

- Ой, анай, анай!
- Ой, балай, балай!
- Джengил балай дединг, ансы мен санга этерни билир эдим!
- Джengил анай дединг, ансы мен санга этерни билир эдим! — деб, айтышадыла, саламлашадыла.
- Ашхы улан, эмегенлени джоллары бла не айланаса, не излей-се? — дейди эмеген къатын.
- Сен а бу джерни нек джамайса? — деб сорады нарт да.
- Джашым джылкы сюрюрге кетген эди да, тайлары чунгур-лагъя кетиб ёлмесинле деб, аны ючюн толтура турама. Сен а не айланаса?
- Къараашауай хапарын-джумушун айтады, билемисе деб, болуш-лукъ излейди.
- Арлакъда мени уллу эгечим джашайды, анга бир барчы, — дей-ди эмеген къатын.

Къараашауай анга барса, ол да джер джамай тура. Аны бла да айтышыб, сорлугъун, билирин айтды. Ол да, мени уллу эгечим арлакъда джашайды, ол билирге керекди деб, нартны ашырады. Къараашауай барыб-барыб, энтда джер джамай турған бир эмеген къатыннга түбейди.

- Ой, анай, анай!
- Ой, балай, балай!
- Джengил балай дединг, ансы мен санга этерни билир эдим!
- Джengил анай дединг, ансы мен санга этерни билир эдим! — деб айтышадыла, саламлашадыла.
- Ашхы улан, эмегенлени джоллары бла не айланаса, не излей-се? — дейди эмеген къатын.
- Сен а бу джерни нек джамайса? — деб сорады нарт да.
- Джашым джылкы сюрюрге кетген эди да, тайлары чунгур-лагъя кетиб ёлмесинле, деб аны ючюн толтура турама. Сен а не айланаса?
- Бир къыз кесин ёчге салгъанды, быллай соруулары бла: эмеген ханнга не этгениди, хан эмегеннге не этгениди, ханны къатыны хан-нга не этгениди, — деб. Энди, анай, эшитгенинг— билгенинг, деб сизге узакъдан джолоучу болуб келеме.

Сора эмеген къатын:

- А-а ол болур. Кел, ашхы улан, кёргюзейим, — деб бир сыртха чыгъарады. Узакъда бир агъаргъанны кёргюзеди.

— Ма ол ханны къаласыды — анга бар, сен излеген олду, балай. Къараشاуай эмеген къатыннга билген иги сёзюн айтыб, кетеди. Нарт барыб-барыб бир заманда къалагъа джетиб, хан бла саламлашады. Хапарын-джумушун айтады.

— Хы-ы, ол ол болур. Ичкери кел, айтырма, — дейди хан. Хан нартны сыйлайды, ашатады, ичиреди. Хапарын да айтады.

— Мени малым да, къошум да, элим да кёбдю да, алагъа айланыргъа кетсем, 2-3 айдан бир келеме. Бир джолда энтда тышына барыргъа хазырлана тургъанлайыма, къатынны джумушчусу: «Хан, сен кетесе, келесе, сен кетсенг, сени къатынынг не этеди...» — деб къатым bla ётюб кетеди. Бу былай нек айтды деб, кете барыб, ызыма къайтама. Атымы ташада къюоб, кесим да джаширын келиб къалама, къарайма. Бир заманда къатынным къаланы тюбюндөн беш башлы бир эмегенни чыгъарыб, терек бачхама сингедиле, ойнайдыла, күледиле, джагъалашадыла. Ингир ала къалагъа киредине, мен да — ызларындан. Ашаб, ичиб, биягыынлай кюлюб, ойнаб, сора экиси да мени орнумда джатадыла. Мен да танга дери эшик юсюн сакълаб турдум. Эртденбла эмеген чыгъа келиб, мени эслеб, атады юсюме мыллыгын, алай а хазыр этиб тургъан уллу бычагыым bla сермеб эки башын тюшюреме. Ол да къаланы башындан тюбюне секириб, къутулуб кетеди... Энди, ашхы улан, аны киши билмейди, мен болмасам. Эмеген ол соруула бериб халкъын артын этиб баргъан къызда болуб, анга айтыйб мен санга айтханны — аны bla къыз кесин ёчге сала турады. Ансы къайдан эшитди къыз? Анда изле эмегенни.

Эшикден бир тиширыу киредине да саханды хант алыб, хан анга:

— Итлеге да аш бер! — дейди.

Бир кесекден билямукъ къайнатыб чыгъарыб итлени алларына салады. Хан·айтады:

— Кесинг да биргелерине аша! — деб.

Нарт сейирсинген болур эди, ол заманда къонакъбай айтады:

— Бу тиширыу ма ол эмеген bla айланнган къатынны. Ёлтюрюб къойсам, дженгил огъунакъ ёлюб къаллыкъды, джашауу уа былады. Башха къатын да алгъанма...

Энди, ашхы улан, сен былай эт. Ол элге бар да, къызгъа элинги джый хапар айтырыкъма де. Ол заманда къаланы тёгерегин кючлю сакълат да, къызгъа эмегенни бери чыгъар де да, къадал. Унамаса, къаланы тюбюнде джер юйлери болады кёб джоллары bla — меники да алай ишленнгенди, ары кириб кет да табыб, сюрюб тышына чыгъар. Сора ур да къалгъан башларын да тюшюр.

Къарашауай-нарт ханнга ашхылыкъ, игилик тилеб, бел уруб, ызына айланады.

...Келиб кыз болған къалада сюеледи. Кыз да къайтханын кё-
рюб туруб:

— Не, хазырмыса, башынгы алдырыргъа, мени къазыгъым бош-
ду алкъын! — деб кюледи.

Нарт джууаб да этмей:

— Элинги джый, ариу кыз, айтырым барды! — дейди. Кыз элни
адамын бир джерге джыйдыртады. Къараашаай да джигит джашланы
бир талайын къаланы тёгерегин сакылатыб, къуршоугъа алдырады.

— А энди, ариу кыз, сорууларынга джууаб бериб тебрейме.
Чыгъар бери эмегенни!

— Не эмегенни чыгъарлыкъма, мында болса, нек излейме сора...

Къараашаай, къамасын да къолуна алыб, къаланы тюбюне ки-
риб кетиб, кёб да турмай аллына эмегенни сюреди да келеди.

— Эмеген кеси айтыргъа тартынныкъ болур эмеген ханнга не
этгенин, хан эмегеннге не этгенин, ханны къатыны да ханнга не
этгенин мен айттайым, тыңгылагызы! — деб Къараашаай, айланыб
кёрген-эшитгенин, соргъан-билгенин айтады. Сора хапарын бошаб,
уруб эмегенни къалгъан юч башын да тюшюреди. Сора къызны да
алыб джуртуна къайтады.

Биз аны кёргемеген кибик, ауруу, талау сынамайыкъ, кёрмеик!..

ЧОМАРТ ХАН

Эртде-эртде бир хан болғанды, ол
хар күн сайын садакъачыгъа юч алтын
бериб тургъанды. Кюнлени биринде хан:

— Менден чомарт хан болурму, — хар Аллахны кюнүнен юч
алтын береме, — деб маҳтанинганды. Ол заманда ханны уазири айт-
ханды:

— Бир къралда, алайда-алайда бир хан барды, ол күн сайын
садакъачылагыз джюз алтын береди, — деб.

— Ол алай эсе, — дегенди хан, — мен ханлыгъымы санга къояр-
ма, алай тюл эсе уа башынгы джоярма, — деб хан узакъ джолгъа
төбөрөндө.

Барыб-барыб юч джыллыкъ джолда уазири айтхан къралгъа дже-
теди. Алайда хан садакъачыча кийиниб, факыр болуб, алайыны
ханыны къаласына кириб, бир алтын алыб чыгъады. Сора тюрлю-
тюрлю зыккыл кийимлөгө бёлениб, бир джаш, бир къарт, бир
сокъур, бирде уа асхакъ болуб, хаман къалагъа кирирге къалыб,

джюз алтынны алыб да чыгъады, ханны адамлары муну тутхан да этиб, чомарт ханны аллына сюейдиле.

— Сен джюз тюрлю кийиниб, менден алтын тилеб турғанлыкъгъя, бир адам болғанынгы билген эдик. Сен не адамса, не излейсе?

— деб сорады чомарт хан. Сора джолоучу болуб айланнган хан хапарын айтады.

— Мен да ханма. Садакъачылагъа кюнюне юч алтын бере эдим да, аны уллу чомартлыкъгъя санаб маҳтанама да, уазирим, огъай, сенден да чомарт хан барды, ол кюнюне джюз алтын береди дегенинде, аны билирге келгенме. Энди билдим керти да чомарт хан болғанынгы, тегеран, быллай бир алтынны къайдан табыб бериб тураса кюн сайын, — аны айтсанг кетер эдим джуртума.

— Мен санга ол алтынны къайдан чыкъыданын айтырма, сен ол джерде, ол къралда бир адам барды, кеси да азанчыды. Ол кюнлөрин кёбюсюне уллу межгитни минарасында ётдюреди, узакъ болмай ююне ашаргъя барса, тогъуз-он кере секириб ёрге туруб, терезеден минарагъа къараб, ызына олтурады. Ол адам алай этиб нек турады — аны билиб келсенг, — дейди чомарт хан.

Бу хан да джолгъя чыгъыб, барыб-барыб, юч джылгъя ол къралгъя джетеди. Ол азанчыгъя тюбеб, аннга къонакъбай болады. Ушхуур салыныб, ашай тебрегенлей, азанчы секириб туруб, терезеден минарагъа къараб, ызына олтурады. Алай бла ол терезеден минарагъя талай кере къарайды.

Сора хан сорады, былай этиб нек тураса деб.

— Мен санга, — дейди азанчы, — аны айтырма, сен ол къралда, ол шахарда бир адам барды. Ол эртденден ингирге дери базарда садакъа джыйыб турады да, сора мени башыма ургъаннга бу ачханы береме деб къычырыб, кимге болса да башын тюйдюрюб, сау кюнню джыйгъан ачхасын ол ургъаннга бериб кетеди. Ол адам алай нек этеди, аны билиб келсенг.

Хан энтда барыб-барыб, ючджыллыкъ джолда азанчы айтхан къралгъя джетеди, шахарда базаргъя киреди. Бир адам садакъа джыйыб айланады, хан да, аны кёзден ташайтмай, ызындан айланады. Сора базар джабылыр заманда ол адам:

— Мени башыма ургъаннга джыйгъан ачхамы берликме! — деб къычырады. Биреулен башына урады да, ачхасын алыб кетеди. Сора хан ол насыбыз адамгъя барыб саламлашады, танышады, хапарын башдан-аякъ айтады.

— Мен алай нек этгеними айттырма, сен ол къралда, ол шахарда бир тюкенчи барды. Ол ингирге дери тюшген ачханы бир бёлегин

бир джанына салыб күйдюроб къояды, аны билиб келсөнг, – деди бу да.

Биягы хан, биягы узакъ джолгъа атланады. Келиб-келиб юч джылдан тюкенчи болгъан къралгъа джетеди. Хан аны марлайды да, кертиси бла да ингир болгъанлай, ол адам сау бир бёлегине от салыб күйдюреди. Ол заманда хан сорады тюкенчиге былай нек этесе, узакъ джерден хапарынгы эшитиб келгенме, бир айт, деб. Тюкенчи ханны ююне чакъырыб, къонакъбайлыкъ этеди.

Сора алай айтады:

– Мен аны алай нек этгеними айтырма, сен ол къралда, ол элде бир адам кийиклөгө къошулуб кийик болуб айланады, ол не адамды – аны билиб келсөнг, -деб.

Ханыбыз биягынлай барыб-барыб, ючджыллыкъ джолну джюроб, тюкенчи айтхан къралгъа келеди. Анда хар кимге соруб, кийикле бла айланнган адамны джюрюочю джерине барады. Тауда, сыртда, суда, агъачда излей кетиб, узакъда кийикле бла къатыш адамгъа ушашиб затны эслейди. Хан джууукъдан-джууукъ келиб башласа, ол адам, кийиклөгө къошулуб, къачыб тебрейди. Сора хан туурагъа чыгъыб:

– Ай, Аллахны къуулу эсенг, алай тохта, марджа! Джерни этегинден джолоочу болуб келгенме санга бир затны сорургъа, къоркъма, хаталы адам тюлмө! – деб къычырады. Ол заманда кийиклөгө къошулуб айланнган адам туракълайды, хан да ариу айта, къатына джууукълашиб саламлашады, ызы бла талай джылны айланнган хапарын айтады, мындан да былай этиб нек айланаса деб сорады. Сора ол адам, къалгъанлача ханига джумуш айтмай, хапарын айтады.

– Ёмюрюмю къабакъ туuarны кютюб джашагъанма. Бир джыл джел, боран, тубан келиб, уллу джантур джаууб, алымда айландыргъан элни малын ырхы алыб кетиб, кесим кючден сау къалама. Андан бери ююмдөн-юйдегимден, джуртумдан айырылыб, къоркъяндан кийиклөгө къошулуб айланама талай джылны.

Былайда хан къоймайды, мен кишиге тийдирмезме, кел, деб ол джарлы адамны элине-джуртуна алыб барады.

– Бу адамгъа, тилейме, тиймегиз. Кийик болуб айланнганы энди мынга боллукъду деб, ариу айтый, джаращырады джамагъаты бла. Аны бла хан ызына къайтады. Келиб-келиб, тюкенчи болгъан шахаргъа джетеди да, аны ююне къонакъ болуб тюшеди, хапарын айтады, кийиклөгө бир адам нек къошулуб айланнганыны юсюндөн. Энди сен айт, ингирде ачханы бир кесеклерин нек күйдюресе деб тюкенчиден тилейди.

— Хар эртден сайын кеси-кесиме ант этиб барама тюкеннге, бир адамны алдамазгъа, бир адамдан бир шай чакълы джукъ алмазгъа деб. Сора сатыу этиб башлагъанлайыма, малкёзлююм хорлаб, базман бла, къайдам, башха хыйлалыкъла бла алдаб, хайыр тюшюрюб ингирге алай джетеме. Сора нек этдим былай, манга меники джетмеймиди деб, къыйналыб, ол харам ачханы аны ючюн күйдюреме, — дейди тюкенчи. Бир-эки күнню хан алайда къонакъ болуб, ызына атланады.

Келиб-келиб, базарда сау күнню садакъа джыйыб, ингирде уа мени башыма ургъаннга бу ачханы берликме дегенни шахарына джетеди, ол адамны юйюне къонакъ болады. Хан айланыб, билиб келген затларын айтады, сен айт башынгы нек түйдюресе деб сорады.

— Мен джолоучу болуб, джаяулай джуртума къайтыб келе, отуз тюени бир-бирине тагъыб биреулен джетеди. Къайры бараса, мени да ала барсанг а дегенимде, ол адам мени биргесине алды, тюелени бирине миндириди. Барыб-барыб, сора джолдан былай сол джанына джанлаб, бир таб джерде тюелени бошлаб, солургъа киришебиз. Сора тюелени иеси аятюлкюрсюнню окъуб тебрейди, кёб окъуйду. Джерни джарыб сора бир джин къыз чыгъяды, джылаб, къычырыкъ этиб башлайды:

— Аллах ючюн, къой мени, ёлтурме, къаллай бир алтын дей эсенг да берейим, тилейме! — деб. Манга чырт ауузунгдан сёз чыгъарма дегенди да ол адам, турама тынгылаб. Тюелени иеси джин къызыны тилеклерине къулагын иймей, аятюлкюрсюнню окъуйду, бир кесекден а къыз джанды ёртен болуб. Джин къызыны чыкъын тешигине экибиз да киребиз. Кирсек — къуру алтын, накъут-налмаз хазна. Ташыб, аладан отуз тюени уллу артмакъларын толтурабыз, ол адам бир кюбюрчекчикни биргесине алады. Алайдан кериуаныбыз барыб-барыб, мени джуртума джетген джерде тохтайды.

— Да, ашхы улан, — дейди тюелени иеси, — бир тюени джюю бла ала бар, разы да бол, кишиге да джукъ айтма.

Мен тынгылайма.

— Азыннганмы этесе? Эки тюени ал.

Мен энтда тынгылайма.

— Юч тюени ал!

Тынгылайма. Алай эт да бар, алай эт да бар, эм ахырында:

— Отуз тюени да ал! — дейди джолоучу нёгерим.

— Кюбюрчеккин бер, — дейме, аллында аннга кёзюм къарагъанды да.

— Сен ол кюбюрчекчиңни джараталлықъ, хайырланаллықъ түлсө. Мен ёмюром, муну ючюн кюрешиб айланама джинле бла, не зат бол десент, кюбюрчекчик аны болады, сен аны туталлықъ түлсө. Бир тюе алтын болмаймыды? Эки тюе алтын болмаймыды?... Отуз тюе алтын болмаймыды?

Тынгылайма. Сора тюелени иеси кюбюрчекчиңни ичинден бир къамчини алыб, мени урду да, неми да билмей ауама. Къачан эс джыйгъан эдим, къайдам, кёзлерими ачсам ол адам да джокъ, тюеле да джокъ, кюбюрчекчик да джокъ. Алай джатыб кымылдамай тургъанлайма, джолоучула юсюме келиб къалыб, ююме келтиредиле. Энди сау кюнню садакъа джыйыб, ингирде башыма ургъаннга ачханы береме дегеним да аны ючюндю: бир тюе алтын болмаймыды, эки тюе алтын болмаймыды, къуругъан баш, юч тюе алтын болмаймыды тели баш, отуз тюе алтын болмаймыды деб.

Хан алайдан да кетиб, келиб-келиб, азанчыны къралына джетеди, аннга тюбеб хапарын айтады, башын тюйдюроб ачхасын нек бергенини юсюнден. Сора азанчы кесини хапарын башлайды.

— Бир кюн эртден намазгъа азан къычырыргъа кечигибми къалдым экен деб, сесекли уяныб, туруб эшикте чыкъсам, бир джабалакъ къар да джауа, бир ариу акъ къуш да минарагъа къонуб турға эди. Ол къушну ариулугъуна сейирсингенден, къысыла барыб, аягъындан тутама. Олсагъаттай къуш, мени да алыб, кёкге учады, кёзлеринги джаб дейди да, кёзлерими джабама. Бир кюн бла бир кечени барыб турдукъ да, танг атаргъа бир элни къыйырына тюшюроб мени, кеси учеб кетеди къуш. Ол элде юч джылны турдум, къараул болуб ишледим. Бир джолда ол джерлени ханыны къызы адамлары бла эриккенлик этиб, айлана баргъан джеринде тас болады. Излейдиле — табмайдыла. Юч джылдан сора мен айлана барыб, бир-бирлерине къараб тургъан эки тёбе барды — алайгъа келеме. Сора бир тёбени ичинден бир эмеген ханны къызыны къолундан тутуб чыгъыб, арлакъда тёбени ичине кирди. Мен да барыб тынгылайма. Эмеген:

— Разымыса манга келирге? — деб сорады ханны къызына. Къыз тынгылайды, эмеген аны джаягъына уруб, биягъынлай къолундан тутуб барыб, чыкъгъан тёбелерине кириб кетеди.

Мен ханинга барыб айтама, быллай бир саут да, аскер да бер къызынгы алыб келейим деб. Хан, айтханымы этиб, саут-саба берриб, биргеме аскерчик да къошуб иеди. Барыб эмегенни сакълайбыз. Къыз биягъынлай оғай деб, эмеген да аны джаягъына уруб, ачыкъ джерге чыкъгъанлай, бирден атыб эмегенни ёлтюребиз. Аны

бла кызыны алыб келебиз да, талай заманны къууанч баргъанлай турду. Алай а бир талай кюнден сёз чыкъды, бу тыш адам кызыны кеси урлаб бергенди эмегенге деб. Манга сюд этедиле да, тёре ёлюмге деб буюрады. Асмакъга асаргъа тебрегенлейлерине, шо, намаз этиб алайым деб тилейме. Эт, къыйынлы, эт, дейдиле. Намаз этиб бошаб, мен къолларымы кёкге узатыб, я, мени джаратхан Уллу Аллах, сенден тилейме, мени былайгъа алыб келтирген къушну энтда бир келтир былайгъа деб. Олсагъаттай ариу акъ къуш джетиб, мени баш джанымдан туракълагъанлай, сермеб аякъларындан тутама, ол да кёкге чыгъады. Биягъынлай кёзлеринги джаб, дейди къуш, мен джабама. Аны бла элиме алыб келиб, къюб кетеди. Ол къушну ариулугъу, манга этген игилиги, энтда келиб, мен кёрмей кетиб къалыр да, деб, аны ючон джюргим тынгысыз болуб джашайма андан бери, аны ючон чыгъыб къараб турاما хаман минарагъя.

Азанчы хапарын бошагъанлай, хан ызына, чомарт ханнга, кетеди.

Аннга де кёргенин, эшиттенин айтады.

— Энди сен айт, бу сансыз, санаусуз алтынны къайдан табыб бериб тураса дунияны факырына, — деб сорады хан.

— Мени юч къарнашым бар эди, -деб башлайды чомарт хан хапарын. — Ала эмегенле бла кюрешиб ёлгендиле бу къаланы сыйырапыз деб. Бу къаланы тюбю алтын ёзекди — къаллай бир керек эсе да ал. Мен кесим да эркиши тюлме... къызма. Къарнашларымы къанын алалсам деб, аланы кийимлерин кийиб, сауттарын тагыбы, эмегенлени ёлтюреме, былайда хан болама. Мени тиширыу болгъанымы киши билмей эди, санга айтдым, — мени алмасанг болмайды, — дейди чомарт хан.

— Джуртума барыб, ханлыгъымы уазириме къюб къайытайым, -деб кетиб, хан ызына къайтыб келиб, чомарт хан кызыны алады...

Аны кёргеменибиз кибик, ауруу-талау кёрмейик!

ЮЧ БЁРЮ

Бир сюрюучүгө юч бёрю келиб, ачдан ёлебиз, бир къой бер, дейдиле.

— Мени малларым тюлдюле, ханныкъыладыла, — бераллыкъ тюлме. Бир къюм барды да, аны алыгъыз, — дейди къойчу.

— Огъай, — дейдиле бёрюле, — биз сени джангыз къюнгү алыр-гъа келмегенбиз, ханныкъыладан бер.

— Бермейме, кетигиз, хан урушурукъду, ёлтюрлюкдю.

— Бар, сор да кел ханнга, биз маллагъа къараб турлукъбуз, — деб къоймайдыла бёрюле.

— Мен кетсем, сиз сюрюуню къырыб къоярыкъсыз, — дейди джарлы къойчу.

— Ант этебиз, сен келгинчи къойлагъа тиймей, алларын тыйыб турургъа. Сора бёрюле ант этедиле. Бир бёрю былай айтыйб ант этгендиле:

— Сен къайтхынчы мен къойлагъа тийсем, къонакъ келиб, анга аш-суу салыб, ашай тургъанлай, ушхуурну къонакъдан алгъа къойгъан къонакъбайны иманы болсун ийманым, — деб. Энди къалгъан эки бёрю да биз билген, эте келген адетледен айтыйб ант этгендиле унутханма да къойгъанма, сен айт, айт деб тургъанлыкъыгъа, айхай, айтханынгы магъанасы болмайды унутсанг. Джюзге атлагъан къартдан не излейсе... Хы, ол эки бёрю да, адам оюм этерча антла этедиле да, къойчу ханнга келиб, былай-былай юч бёрю келиб, ачдан ёлебиз къой бер деб къоймайдыла, мени джангыз къоюму ашаргъа унамайдыла, ханныкъыладан бер деб, кеслери да сенден эркинлик алыб кел деб ийгендиле, мен къайтхынчы къойлагъа тийmezге деб, быллай-быллай антла этдиле деб. Хан, была бёрюле болмай, бир ишексиз, мени сынай келген тыш затла болурла деб, былай айтханды:

— Къаллай бир къой керек эсе да, аллай бир алсынла дейди де да бар! — деб сюрюучюсон ашырады. Ол къайтыб келсе, бёрюле къойлагъа тиймей, сюрюуню тёгерегин алыб тура. Къойчу хан айтханны былагъа айтады, къаллай бир къой керек эсе да алыгъыз дейди хан деб.

— Аллах берекетине берекет къошсун, къюона къой къошсун, насыбына насыб къошсун! — деб бёрюле тас болуб къалгъандыла.

Ала ханны чомартлыгъын сынай келген, бёрю сыфатха кириб, мёлекле болгъандыла.

АЙМУШ (1-чи версия)

Орамда къой кирлени къойла этиб ойнай тургъан джашчыкъыны кёрюб, озуб баргъан бир бай, мында бир зат

барды деб, джашчыкъ, манга кел, къойчу болурунг келе эсе, — дейди. Алайда атасы bla келишиб, джашчыкъыны беш джылгъа джалгъа алыб кетеди.

Ол джашчыкъны аты Аймуш болады. Мен да сабий болуб эши-тиучен эдим, Аймуш Къартджуртну тёбен тийрелерини биринде джашагъанды, атын-тукъумун да айтыб, аны бир джаши эди, деб. Къайдам. Ала бош хапарла болурла. Айтыу а, кертича, энтда унутулмайды.

Сүйкъун дженгил эди да, эчкичи эди.
Тохун таб эди да, юйчю эди.
Магула ауур эди да, тууарчы эди,
Аймуш сыйызгъычы эди да, къойчу эди, –
деб буруннгула тизиучен эдиле.

Беш джыл бир къаум инсанны ёмюрю болады. Аймуш иги абадан джаш болады. Сыйызгъыда согъя, сюрюуню айландырады. Бир джолда кюндюз, кюте тургъан джеринде, мал сюрюрге деб джауну келе тургъанын кёрюб, Аймуш къойланы къачырыб тебрейди. Бир гитче къолан къозучукъ барагаймы да: «Ай, аман къозучукъ, джау джетди, къача киришнейик!» – деб, бир таякъ бла, бир тобугъу бла тюрте келеди. «Айхай, – дейди къозучукъ сёлешеди да, – бу къойланы барыны насыблары мени юсюмде болгъанды да, кёлтюрюб барагайма...»

Ол сёзледен сора Аймуш къозуну къолуна алады. Алай бла бир кесекден джаудан къутуладыла. Къозучукъ уллу, ариу къолан къой болады. Аймуш, мийик джерге чыгъыб, сыйызгъыны сокъса, ол къой сюрюуню ызына къайтарыб тургъанды.

Аймушну джал болджалы джетиб, мал юлешиб тебрейдиле. Сюрюуню бай бла эки teng этерикидиле. Юлешиуде къолан къой байгъя тюшеди. Аймуш, сюйген къойчугъум санга тюшдю, эки къой ал да бер ызына, деб тилейди. Бай, къойну хапарын эшитген болур эди, бермейди. Он къойгъя да бермейди, джыйырма къойгъя да бермейди. Сора болмагъанында, Аймуш-джарлы, къойларымы барысын берейим, къолан къойну бер, дейди. Бай ол заманда къайтарады къойну.

Аймуш, аны бойнундан байлаб, акъыртын эниб келе, кеси аллына бушуу этеди: «Бу ишге бир къара: беш джыл ишлеб, энди джангыз къойну не деб алыб барлыкъма?» Сора къойчукъ сёлешеди: «Къоркъма да кел, къойла табыллыкъдыла».

Къаракайны башы таулада Хурла кёл деб барды, алайгъя барадыла. «Бу кёлню джагъасында, – дейди къойчукъ, – бешджюз къой сыйынчыра, буруу эт». Аймуш этеди. Уллу, кенг агъач болуб, къара-са, кёлден алтын мюйюзлю бир къочхар чыгъады да, къойну

айландырады. Эртденбласында туруб къараса, бурууну ичи – къойдан топ-толу.

Аймуш сейирсинген болур эди къойда бир дараджа болгъанына, көрген затынгы адамгъа да айтма, ол къочхаргъа да «хей» деме, дейди къолан къой...

Аймушну адамлары, мал юлюшюн алгъан хапарны эштиб, аллына къарнашларыны бириң иедиле. Келсе – Аймушну Хурла кёлде уллу къошу.

Сюрюуну элге элтирге унамагъанында Аймуш, къарнашы юиге бир бар, ананга-атанга да бир кёрюн, юсюнгэ-башынга да къарат, сен келгинчи, къойланы күтейим, дейди. Къоймайды да, Аймуш тебрейди. «Алай эссе, – дейди Аймуш кете туруб, – джанлы джокъду, алай абыла юркерле, ол заманда, тилерим: «хей» деб къычырма. Сора эртденбла сюрюуню «хыррейт» деб къозгъама: эшиклерин ач да къой, кеслери чыгъарыкъыда.

Аймуш аны бла кетеди. Арадан эки-юч кион озгъандан сора, къарнашы, танг джарыгъы бла сюрюуню иейим деб, турса, къойла юркедиле. Бу, Аймушну айтханын унутуб, «хей» деб къычырады. Олсагъаттай къойланы ичинден бир алтынмюйюз къочхар чыгъыб, кёлге чынгайды. Аны ызындан къолан къой секиреди. Сора башха къойла да кириб тебрейдиле суугъя. Бу не сейир-тамаша болду деб, не бек артларына ышырыб күрөшсө да, тыялмады къойланы кёлден.

Аймуш, аман тюш кёргенди да, пелаң болду деб, кече бла къобуб, ашыгъыб келеди. Ол да кёлню туурасына джетиб, сыйызгъыда ойнаб тебреди, чынг артха къалгъан бир гитче къозучукъ тохтаб макъамгъа тынгылады. Алай а Аймуш келмегенинде, ол да чакъырыб тургъан кёлге киреди. Аймуш джетиб:

– Ай, къарнашым, манга этерни этдинг, энди санга – игилик, манга – ашхылыкы!.. – деб, эки кёзюн башлыгъы бла байлаб, суугъя чынгады. Къойла, Аймуш да джокъ.

Кёлню тюбюне тюшюб излегендиле, деучен эдиле. Не кёргенлерин билмейме, джаз сайын а къойланы джюн джабагъылары сууну башына чыгъя эдиле, деб бурун къартланы айтханларын унутмай турاما.

*Ой, Аймуш, Аймуш,
Джсангыз терекге минмеген Аймуш,
Къошуулгъан къойгъа тиймеген Аймуш,
Нёгерге харамлыкъ билмеген Аймуш,
Джсангыз терекге да миннгенсе, Аймуш,*

*Къошулгъан къойгъа да тийгенсе, Аймуш, –
деб аламат кюю бар эди.
Ма, мен эшиштген хапар, джаным.*

Энди мени атамы джаш заманында алайлада сюрюочу заманындан айтыйм.

Кеси бла эки къарнашдан туугъан джаш Баракъ бла къойланы джая келиб, кёлню джагъасына келедиле. Атам, антсызма, кёлню тюбюне тюшмесем, дейди. Уста джюзюочу болгъанды. Къоркъмагъянан андан билигиз, узун аркъанны бир къыйырын Баракъгъа тутдурууб, бир къыйырындан кеси къолу бла тутуб, кёлге чынгайды. Не бууунуна, не билегине байламагъанды ол джибни, оюмсузну кёремисиз? Не болсун Баракъгъа, «аркъанны тартсан, ёрге чыгъярырса», – дейди. Алай айтыучан эди атам-хариб, кёлню тюбюнде, тамам от оджакъча, бир джерден, боркъулдаб, шоркъа чыгъя эди деб. Бизге хапар айтхан заманында ма ол къайнаб чыкъгъан суудан да тёбен кетгендиле Аймуш да, къойлары да, деб сейирсиндириучен эди.

Джунчуй тебрейди да, ауузуна, бурнуна суу кириб, ёрге тарт деб, къолун къымылдатханлай, аркъанны иеди да къояды. Аякъаларын тюбюне джетдириб, ёрге силкиниб, аманны кеминде, кюреше кетиб, башына алай чыгъады. Баракъ да, джылаб, кёлню ары бла бери чаба эди.

Ма алай болгъанды мени атам, Аймушну излей барыб.

АЙМУШ (2-чи версия)

Эртде-эртде, эртделеде Аймуш деб
бир сюрюочу джаш болгъанды. Арт кёзюude аны тургъан джери Хурла кёл.

болгъанды. Мал-къой бла сабийликден кюрешиб тургъанды. Ол айланмагъан тау, суу, джер къалмагъанды. Сюрюучюно къолу джетген иш айныгъанды, джашнагъанды. Аймушну бир аламат сыйбызгъысы болгъанды. Ол джашауну ариулугъун, салкын ургъан аязланы татыуун, шыр-шыр эте агыыб келген шоркъаны ташдан-ташха секиргенин суратлагъанды...

Къойлары, ол сыйбызгъыны тилин ангылаб, Аймуш къайсы тёбени башына минсе да, тёгерегине айлана, отлаб тургъандыла.

Бар сора, Аймушну къойларына Хурла кёлден бир ариу акъ къочхар, бурма мюйюзлери бла, чыгыбы, ичлеринде айланда да ызына кире турғанды.

Бир джыл къачда, къочхар къошар заманда, Аймушну юю аны гитче къарнашын иеди: «Кел да къатын ал!» — деб. (Аймуш къатын алмай эки джыйырма джыл турғанды).

Джашчыкъ къарнашына нек келгенин айтады. Кете турууб, Аймуш джашчыкъга:

— Кече къойла юркерле. Чыгыбы алагъа тууайлама, башынгы басдырыб, джатыб тур, — дегенди.

Кече къойла бек юркюб, джашчыкъ чыдаялмагъанды. Къарнашы айтханны унутуб, чыгыбы тууайлайды. Олсагъаттай къойладан бир алтын мюйюзлөө акъ къочхар, күн джарыкъча, джарытыб, эрлай буруудан тышына тюшдю. Къойла да аны ызындан тюшдюле. Барысы да Хурла кёлнүү джагъасына мыллыкларын атдыла. Джашчыкъ джылагъанды, къыйналгъанды, алай а этер мадары болмагъанды.

Аймуш, къойланы алай болгъанын тюшүнде кёрюб, эрлай кийиниб, башлыгъын да бойнуна атыб, джетгенди. Бу къойлагъа джетерге, къойланы аллы да кёлге джетеди. Аймуш да къойланы ызларындан джетиб, бир токълуну тутду.

«Неди джашау, сюрююмден къалсам?!» — деб, Аймуш кеси да кёлге секирди. Кёл чайкъалды, толкъунланды, мал кекирген тауш кибик эттирди, сора, тохтаб, симсиреб къубулду...

Андан сора хар джаздан джазгъя Хурла кёлнүү башына джабагъыла чыгъадыла, хар къачдан къачха джюнле чыгъадыла. Аймуш кёлнүү тюбюндө къой кютюб туралды, дейдиле къартла. Бюгюн да Аймуш деген къойчу джашны джыры айтылады тау элледе:

Суйкъун дженгил эди да — эчкичи эди,
Тохуна таб эди да — юйчю эди,
Магула ауур эди да — тууарчы эди,
Аймуш сыйызгычы эди да — къойчу эди...
Ой, Аймуш, Аймуш...
Джсангыз терекге минмеген Аймуш,
Къошуулгъан къойгъа тиймеген Аймуш,
Нёгерге харамлыкъ билмеген Аймуш...
Джсангыз терекге да миннингенсе, Аймуш,
Къошуулгъан къойгъа да тийгенсе, Аймуш...

БАРЫНДАН ДА КЬАРЫУЛУ

Къунаджин ийнек саудуургъа уна-
магъанында – къылышты этиб, табан-
лаб, – бир джаш, ачыуланыб, аны арт
аягъындан тутуб, бурууну бир джанына силдеб иеди. Сора, не аман
къарыулума, билмей тургъанма ансы, деб кёлюне келгенди. Энди
кесимден онглугъя тюберикмеми экен деб, элинден чыгъады. Бара-
ды, барады, барады... Бир заманда суу джагъада эмегенни узун къу-
рукъя бла чабакъ сала тургъанын кёрюб, анга къайтады.

Саламлашадыла да, эмеген: «Не айланаса, ашхы улан?» – дейди.

– Кесимден кючлю излеб айланама? – дейди джаш да. Эмеген:
«Да бар былай ары, кёрюрсе», – дейди.

Джаш, андан айырылгъанлай, дагъыда бир эмегеннге тюбейди,
ол да, уллу терек бла сууну юсюне сирелиб, чабакъ сала. Аны bla
аллай ушакъя этиб, алайдан да кетеди джаш. Ючончю эмегеннге
tüбейди: ол а сууну бир джанындан бир джанына джетген агъяч bla
чабакъ тута тура.

Саламлашадыла да, эмеген: «Не айланаса, ашхы улан?» – дейди.

– Кесимден къарыулуну излейме! – дейди джаш.

– Да, былай анда кишиге тюбемедингми?

– Огъай?

– Да, сора бар энтда, тюберсе, – деб къояжды тамада эмеген.

Джаш, дагъыда барыб-барыб, бир уллу къаланы аллында ушхуур
эте тургъан эмеген къатыннга келеди.

– Ой, анай, анай!

– О, балай, балай!

– Дженигил «анай» дединг, ансы, мен санга этерни билирем.

– Дженигил «балай» дединг ансы, санга этерни мен да билирем! –
деб айтышадыла.

Джаш нек келгенин айтады, этиле тургъан ушхуурну джуғъун
къоймай ашайды. Сора, боран этиб, эмегенлени келе тургъанларын
кёрюб, къатын джашны джашырады. Ала джетиб: «Аб-чуб, адам
ийис, бери чыгъар, анабыз, адамчыкъыны», – дейдиле.

Аналары, эмеген къатын: «Кёргөнме, билмейме, адам ичинде
сиз айланасызы», – деб күрөшсе да, эмегенле, джашны табыб алый,
ортагъя атадыла.

Юч эмеген юйню юч мюйюшюне олтуруб, уф деб джашны бир-
бирине учуруб, ойнаб тебрейдиле. Ол да, ала уф дегенлери сайын,
тобча, учады. Алай эте турадыла, сора эмегенлени бирлери ха-ха-ха
деб кюлгенлей, джаш ол эмегенни ол къаты этиб кюлгенинден
учуб, чардақъ бла тышына тюшеди.

Къачыб-къачыб, джолда джангыз ат джегилген арба бла кетиб баргъан адамны ызындан джетеди. Арбада – бир аягы да, бир къолу да, бир джаягы да, бир кёзю да болмагъан къарт олтуруб. Андан тилейди да, ол джашны кийиз тюбюне бугъундурады.

Бир заманда эмегенлени бири, джел этиб джетиб: «Къайда джаш?» – дейди.

– Кёрмегенме, – дейди къарт.

– Къалай кёрмейсе, санга джетиб келе эди сора.

Эмеген тохтамагъанында, къарт, арбадан тюшюб, эмегенни ту-туб, сакъалындан бир тюк алыб, аны бла байлаб, алай джерге сойландырыб кетеди. Алай бла, алай бла юч эмегенни да байлаб, джол джанында атыб кетеди. Арбада бугъуб баргъан джаш бу джарты адамны, къартны, эмегенлек алай этгенине сейирсиниб, ююнден – джуртундан нек кетгенини хапарын айтады.

– Мен да, эмегенле да тюл кёре эдим къарыулу, сенсе къарыулу, – дейди джаш.

Сора къарт былай айтады: «Э, джаш, сен да тюлсе къарыулу, эмегенле да тюлдюле, мен да тюлме къарыулу. Барыбыздан да къарыулу менде бир джаш бар эди да, олду», – деб, къарт кесин къарыулугъа санай айланнган джашха былай хапар айтады:

– Меннге бир джаш тууады, ол, беш-алты джыл болгъан заманында, орамда сабийле бла ойнай келиб, кимни къолун, кимни башын чыгъарыб, адам ачытыб тебрейди. Ёсгени сайын хатасы уллудан уллу болуб барады. Сора эл тилейди, джашынгы къорат деб. Къалай этерге билмей, эл бла джау болурум келмей, джашымдан айырылыргъа да сюймей, бир кере аны бла джолгъа атландыкъ. Кюнлюк джолну келиб, кече чегетде къалабыз. Джашчиыкъ джуульагъанлай, юсюне беш-алты терекни аудурама. Эртденбла ол уяна-ма деб керилгенлей, салгъан агъачларым эки джанына чачыладыла.

– Атам, тереклени нек къалагъанса юсюме? – деб сорады.

– Джаныuar-зат тиймесин деб...

Экинчи кечеде уа андан да кёб терек ташыб юсюне къаласам да, эртденбла, уяна келиб, аланы да джукугъа санамай, чачады.

Сора джашчиыкъ, арлакъда бир атлыны келе тургъанын кёрюб: «Атам, ол адамны атын сыйырама!» – дейди.

– Къой, джашым, озуб баргъан джолоучуда ненг къалды?

Алай а, манга да тынгыламай, джетиб атны джюгенинден къадалады. Алайда атлы бла джашчиыкъ джагъалашиб тебрейдиле. Бир-бирин хорлялмай, кёб турдула, сора мен къысыла барыб, тыяма деб, джашымы аягъындан тутама. Аны кёргенлей, джашчиыкъ, атам

муну джанлы болуб, мени ёлтюрюрге излейди деген болур эди, ачыуланыб, ол адамны да ёлтюреди, мени да билегимден тутуб, атыб ийгенинде, барыб-барыб, арлакъда къаягъа тилем.

— Да, атам, санга игилик, манга ашхылыкъ, мен барлыкъ джери-ме барама, — деб, кетеди. Мен да алайдан сакъат болуб къайтдым...

Сора кесини къарыуун сынай айланнган джаш, уллу кёллю болгъанына уялыб, тюшюннген да этиб, элине къайтады.

ШАПАЧЫКЪ (*къазах таурух*)

Бир хан, гитче аскерчиги да бар, эл-джер кёре, айлана келиб, тюзде бир уллу терекни тюбюнде тохтайды. Терек аллай къалын, кенг болгъанды — джаум джауса да, тюбюндегиле джибимегендиле. Уучулары кийик ёлтюрюб келедиле, аны ашайдыла, сора ингирге дери джер-сүү кёрюб къайтадыла.

Бир кюн тебреб тургъанлайларына, шапалары — бир гитче кишичик — мен да барайым сизни бла, деб телейди. Аны да биргелерине алыб, кюн иги ары аууб, ызларына, терек тюбге, джыйыладыла. Шапачыкъ айтады.

— Бу не сейир иш болду: биз былайда джашагъанлы талай заман, киши озуб кёрмегенбиз, бююн а, ма, терек бутакъгъа илиндириб кетген кийик бутубуз джокъ...

Къырпакъыкъ джаугъанды да — анда бир ыз къалыб тура. Аны bla сюроб тебрейдиле. Бир кесекден хан:

— Энди биз аны джерде, кёкде болса да, табарбыз. Бу къаллай адам болур? Къайда, хар ким кёлюгюздегин айтыгъыз!.. — дейди.

Хар ким бирер зат, кёллериине келгенни, айтадыла. Сёз шапачыкъгъа джетгенинде, ол:

— Бу адам менден да алашады, къартды, шкогу да барды, кеси да араблыды, ити да барды, ол да самырды.., — дейди. Аны сёзлерине кюледиле. Хан а аны алай таукел айтханына:

— Хайыр.., — дейди да, джолларына тебрейдиле. Узакъдан къараб, биреуленни гузаба кетиб баргъанын кёрюб, сюредиле. Джетиб, тутсалы — ол адам — хар неси да шапачыкъ айтханча.

Болгъан сейирсинеди. Хан сорады:

— Муну кесингден гитче болгъанын къалай билдинг?

— Мен джетиб илиндириген бутакъгъа бу, аякъ тюбюне таш салыб, алай узалыб алгъан эди...

- Араблы болгъанын а къалай билдинг?
- Узун-узун атлагъанындан.
- Къарт болгъанын а къалай билдинг?
- Ёрге тебресе, узун атлай эди, тик энишге уа ууакъ атлаб баргъаны белгили эди...
- Шкогу болгъанын а къалай билдинг?
- Тик энишге бара ол алаша адамны имбашындагы шкогуну къыйыры джерге джете, къумда ыз къоя баргъанды...
- Ити самыр болгъанын а къалай билдинг?
- Арыб, солургъа тохтаса, ити къатында чончайгъян заманында олтургъан джеринде . къуйрукъ джигейчиги къумда чунгурчукъла къюоб бара эди...
- Сен бизге джумуш этерден онглу адамса!.. — деб, шапачыкъыны башына бош этиб къойгъанды ол хан.

ЗОРЛУКЪГЬА ТЁЗМЕГЕН

...Бийге тышындан сыйлы къонакъла келгендиле. Джумушчула джумуш этедиле, къазанла къайнайдыла. Джайда, юйден эсе, эшик аллын сайлаб, къонакъла арбазда олтурадыла. Тёгюлгенди бий, аямайды несин да. Кеси да адамларына, къулларына джукъ айтыры болса, эм алгъа къамчи bla уруб, сора айтырын алай айтады. Къонакъланы бири:

— Бий, джаным, нек этесе алай? Ауузунг bla билдириб къоймаймыса? — дерге да кюрешди, бу уа:

— Мен аланы алай джюрютеме! — деб ётгюренеди. Бир къулун а бююнлю юч-тёрт кере тюйгенди. Кесин да кёб болмай къайдан эсе да сатыб (урлаб огъунакъ болур) алыб келгенди. Былай бир чырайлы, саубитген джаш. Джашны энтда джукъ айтыргъя чакъырыб, олтурууб тургъанлай огъунакъ биягъынлай къамчи bla бир иги сермеб, берлик бүрүгъун алай айтды.

Джашны бети тюрлениб, аман къяннга киргени белгили болду.

Арты bla-арты bla барыб, арлакъда саут керек затла тагъылгъан быкъыгъа джетиб, андан сермеб шкокланы бирин алыб, бийни тюз кёкюргегинден урду. Ол къатышда, дауурда Хурзук суу таба къачды.

Ызындан атадыла кеслеринден адамла да, ол къонакъла да — уралмайдыла. Ким биледи, аяй болурму эдиле? Судан джюзюб

чыгыбы, чегетни къыйырында бир ариу талачыкъы га киргенлей, алайда оқь тиеди. Адам болушлукъ керек болуб къалды эсэ да, къайдам, ол алайда ёледи. Элчиле къоркъындан барыб аны асыраргъа базмай тургъандыла. Артда уа асырайдыла. Алай айта эдиле, бир джыл къабырны тёбен мюйюшүндөн ишкүлди терекчик чыкъыгъан эди деб. Дагыда андан узакъ болмай ол джашха къара суучукъ чыкъыгъанды деучен эдиле. Бу ёлюкню къатындан чыкъыгъан суучукъ Хурзук сууну татлы этеди деб, элчиле бир заманлада ёргерек атлаб андан алыб тургъанларын къартла бусагъатда да айттырыкъыла.

Ма алай, ким болгъаны да билинмегенлей, тюзлюк ючюн кюрешиб къуруб кетгенди эртде бир джигит джаш.

ХАЛАЛ СОМЛА...

Эртде-эртде, бек эртде бир бай хан-ны бир ариу къызы болгъанды. Кюнленни бир кюнүнде хан, джалчы джашина ачыуланыб, беш джыл ишлеген хакъын бермей, ашагъанына тергеб: «Къарнынга ашагъанса», – деб къистагъанды. Барын да кёрюб тургъан къызы: «Атам, ол джарлы джашны хакъын да бермей урушуб нек къистадынг?» – дегенди.

Сора бай къызына да ачыуланады: «Сен джалчыны джазыкъындинг, джарлы джашаргъа сюе болурса», – деб, мыртазакъларын чакъырыб: «Муну элтиб элни къыйырында бир джарлы джашагъан юйню къатына атыгъыз да келигиз!» – деб буюрады.

Ала да, къызны алыб барыб, элни къыйырында бир джер юйчиокню къатында къоюб кетгенди. Ингир къарангы заман болгъанды. Къыз, къоркъуб, къайры барыргъа, не этерге билмей, ол джер юйчиокнию эшигин къакъынды. Юйден атасы къистагъан джарлы джаш чыкъынды. Къыз анга хапарын айтханды.

Сора экиси юйлениб, бирге джашау этиб башлагъандыла. Къызны джюзюклерин, сырғыларын сатыб, аны бла бираз кечиннгенди.

Андан сора джаш иш излей кетгенди. Барыб-барыб, узакъ элде бир байгъа ишге джарашханды, малчы болуб юч джыл ишлерге сёз бергенди. Бай сорғынды: «Джалынга юч халал сомму аласа, оғьесе онбеш харам сомму аласа?»

– Юч халал сом алама, – дегенди джаш. Сора джылы джетиб, джаш джалын алгъанында, байгъа: «Юйюме элтиб келейим», – деб тиlegenди. Бай айтханды: «Мен алай ары барама да, бере келирме».

Алай айтыб, юч сомун алыб кетгенди. Бара-барыб, бир элде базарға къайтханды, джалчысыны ачхасына бир кюзгючюк сатыб алғанды, дагыда бара-барыб, бир башха элде, бир байда къонакъда къалғанды. Эртденбла турғынанда, байны къызы кюзгю орнуна чөлекде сугъя къараб чачын тарай турғынан көрүб, ол кюзгючюкню көргөздөнди.

Сора къыз къууаныб, сейир-тамаша болғанды. Алада кюзгю болмагъанды. Къыз, атасына барыб: «Муну багъасына не дей эсэ да, бериб, манга алыб бер», – деб тилегенди. Атасы да, ол кишиден тилем, ол да сатарға унамагъанча этиб, эм ахырында юч тюмен алтын ачхагъа сатханды. Андан сора бай барыб джарлы джашны къатынына ол ачхаланы бергенди. «Эринги бир джыллыкъ хакъыды, энді эки джылдан келликди, былагъя юй ишлетсин деб ийгенді», – дегенди да кетгенди.

Бай ызына келгенинде, джаш хапар сорады. Бу да: «Тура эди тынч-эсен», – деб къояды. Джаш кетгенли, къатыны джашчыкъ табыб тура эди. Бай, аны айтмай, джашырыб къояды.

Тура-туруб, биягъы джашны экинчи джылы джетгенлей, энтда юйюме джетиб келейим дегенинде, бай, иймей: «Мен бере келирмө», – деб, ачхасын алыб, джолгъа чыгъады.

Бара-барыб, бир элде базардан джашны юч сомуна киштик сатыб алғанды. Барыб-барыб, дагыда бир башха элде бир байда кече къалыргъа къайтады. Сора муну аллына ушхуур салғындыла да, къолларына къазыкъыла алыб, ючеулөн төгерегине сюелгендиле.

Бай, къоркъуб: «Не этесиз?» – деб соргъанды. Ала айтхандыла: «Чычханла ашаргъа къоярыкъ тюлдюле».

Алай а, бу, ийнанмай: «Къайда, къазыкъларыгъызын атчыгъыз», – дегенди. Къазыкъланы былай атханлайларына, төрт джаны чычхандан толуб, ушхууруна чабышхандыла.

Бай, олсагъатдан машоқдан киштикни чыгъарыб, юй тюбюне ийгенді. Киштиктүрк эрлай чычханланы барын сойланырғынды. Аны көрүб, ол къонакъбай киштикни тилегенди: «Кеси тартхан бир алтын берейим», – деб. Къонакъ да хо деб, киштиктүрк кесини ауулугъу тенгли алтыннга бериб, джолуна кетгенди. Сора барыб-барыб, джарлы джашны юйюне джетгенди. Барса, джарлы джашны къатыны ол джер юйчюкню орнуна бир-бири башында, къалалача, юйле ишлетиб, джашчыгъы да джангы джюрюб башлаб тура.

Бу да: «Ма, бу ачхаланы эринг ийгенді, энді кеси да бир джылдан келликди, мынга рыхы, мал къурасын дегенди», – деб, къатыннга алтынланы бериб, кетиб къалғынды. Къайтыб келгенинде,

джаш чабыб хапар соргъанды. Бу да, биягынылай: «Тура эди тынч-эсен, ийген ачханга къууанды, салам айта эди», — дёб къойгъанды.

Юч джылы джетиб, джаш эли, ююю таба кетгенди. Кетиб бара, ызындан бир — киши джетгенди да биргесине келгенди, чыртда сёлешмегенди. Джаш: «Нек сёлешмейсе?» — деб соргъанында, ол: «Мен бошунагъа сёлешмейме, юч акыл сёз юретейим, юч сом бере эсэнг», — дегенди.

Джаш, болсун деб, юч сомун бергенинде, ол киши айтханды: Биринчи — джёнгеринге харамлыкъ тутма. Экинчи — кече тюзде къалсанг, къулакъ ичинде къалма. Ючюнчю — ишни артын билгинчи, дженгиллик этме!»

Сора аны бла джашны озуб кетиб къалгъанды. Джаш, бара, джолда ючеуленнге тюбegenди, ала бла, джёнгер болуб, бара-баргъанды. Бек исси күон болгъанды да, сусабдан ёлюрге джетиб, бир къуюгъа тюбegenдile. Сора, сен тюш, мен тюш дегендиle да, джаш: «Мен тюшeйим», — деб, къуюгъа (къутукъыгъа) тюшгенди. Тюшсе, аны тюбюндe адам сюеклени кёрюб, къоркъуб, тёгерегине къараб, бир джанында бир уллу тешик кёрюб, ары киргенди. Кирсе, аны ичинде бир дорбун, анда бир ариу къыз, бир уллу макъа, бир джаш кёргенди да, саламлашханды.

Сора ол джаш соргъанды мынга: «Джаш, бу макъамы ариуду, огъесе ол къызмы ариуду?» — деб.

Сора джаш, экисине да кёзюу къараб: «Джюрегинг къайсын сюе эсе, ол ариуду», — дегенди.

Олсагъаттай олтурууб тургъан джаш, секириб ёрге туруб, Муну къучакълагъанды, сора къамасын сермеб алыб, ол къызыны башын юздюргенди. Алайда ол джарлы джашха хапарын айтханды:

— Бу къыздан къачыб, джерни тешигине киргенимде да ызымдан къууб келгенди, мени ал деб, мен а андан эсе ол макъаны да аллыкъма. Ол баш сюеклени кёремисе — ала бары да къыз ариуду дегенлеринде, башларын юзюб баргъанма, энди сен мени башыма бош этдинг, ол алтындан алалгъанынгы ал,— деб, бир алтын къала-уну кёргюзтгенди. Джаш болгъанын аладан толтургъанды, башында джёнгерлерине суу ийгенди, кеси да чыкъгъанды да, алагъа хапарын айтханды, ызы бла алтынларын къуйгъанды, бир кесегин джашырыргъа да излегенди, алай а сатыб алгъан сёзю эрлай эсине тюшиб, алтынланы барын да ортагъа къотарады, тенг юлешеди.

Кетиб бара, кеч болуб, была кече къалыргъа бир джерде тохтай-дыла. Джарлы джаш айтады: «Келигиз, сыртда къалайыкъ!» Алай а джёнгерлери, унамай, къулакъ ичинде къалгъандыла, бу уа сыртда

къалады. Кече бир уллу ырхы келгенди да, джолоучу джёнгерлерин алыб кетгенди...

Бу джаш а келиб-келиб элине джетеди. Сатыб алгъан юч сёзюмю экисине тюбедим деб, сагыш этгенди. Излеб джер юйчюю болгъан джерге барса бир уллу юй, арбазы-бауу джарашыб, бир байны стауаты. Сейирсинеди, кече болгъаны себебли, сорургъа киши кёрмей, терезеден къарайды. Къараса, юйню ичинде кесини къатыны, ары-бери чабыб, омакъ кийиниб, джумуш этиб айлана, эки-юч джыл болгъан джашчыкъ да юй тюбюнде ойнай. Сора джаш, мен кетгенлей, мени тиширыум башхагъа эрге барыб, бай болуб, сабий да табыб турады деб, ачыуланады. Алай а, сатыб алгъан сёзю эсine тюшюб, сабыр болуб, юйге кирди.

Къатыны, къууанч аллы болуб, чабыб муну къучакълайды. Джаш хыны болургъа излесе да, къатыны муну, эрлай омакъ кийиндириб, къонакъ юйге элтеди. Кирсе: уллу юй толу къонакъла, ашай-иче, къайын атасы да, бу джалда тургъан бай да мында. Къызын атасы, мынга чабыб, ийнакъ-къучакъ болады, кёб ариу сёзле айтады.

Ол байым а бери къалай чыкъды деб, джаш сейирсинеди. Сора бай, джарашдырыб хапар айтыб, джашха болгъанны ангылатады. «Тюзюн айтсам, сен кетиб къаллыкъ эдинг да, аны ючюн джашырыб тургъанма, сора сен дженгиллик этиб, къатынынгы ёлтюрюб къойма деб, сенден алгъа келгеме. Ызынгдан джетиб, юч акъыл сёз сатхан киши да мен эдим, санга кесими танытмай кетген эдим ансы», — дегенди.

Да бек татыулу ашаб-джашаб къалдыла деб, хапарлары энтда да айтылады. Аны кёрмегеним кибик, кесим алай ёлмейим.

КЁК БЁРЮ (*къазах таурух*)

Эртде заманлада, къум тюзледе, къошланы бирине кеч бола бир джолоучу къайтады. Анга къой соуб, къонакъ-

байлыкъ этедиле. Хапарла айтадыла, хант да къайнайды. Тышында ит чабхан тауушла, бёрю улугъан тауушла да чыгъадыла. Была да «хей» эте туайлаб турадыла. Эт бишиб, хант тепсиге салыннганлай, къонакъ:

— Бир табакъ беригиз, — дейди. Табакъ бередиле да, ол адам кесине берилген юлюшню эки этиб, эшик аллында итни аллына салады. Ашаб бошаб, кёб да турмай, тынчаядыла. Эртденбла кетиб тебрей, къонакъ къош иесине айтханды:

-Бүгече бёрю улуб, ит чабыб тургъан заманларында алай айта эдиле. Бёрю: «Ачдан ёлеме, бир къой бер», — деди итге.

Ит да: «Кетиб къал, берлик тюлме!» — деб юреди.

«Алай эсе, — дейди бёрю, — къонакъны атын ашаргъа къой!»

Ит да айтады: «Къонакъ иги къонакъ болса, берлик тюлме атын, аман къонакъ эсе уа, ашарса!» — деб.

Сейирсинген болур эдигиз, мен юлюшюмю джартысын аны ючюн берген эдим итге. Ит ашаб бошагъанлай юреди: «Къонакъ иги къонакъды, тийме атына!» — деб. Сора бёрю айтады: «Эй, мен ансызма, Кёк Бёрюню алыб келиб сени ашатмасам!» — деб, кетиб къалады. Энди сакъ болугъуз: ол бёрю тулпар бёрюдю, бёрюлени тамадаларыды, кёбюсюне кеси айланады, къазакъ бёрю. Кеси да ючкюнлюк джоллады. Итинг стауатдан чыгъыб, арлакъда сау кюнню юрюб турур, экинчи кечесинде къойланы кыйырларына келиб юрюп, ючюнчю кюн а итинг кош бла къойланы араларында юрюп, сора къачыб къошха кирип. Сен а къоркъма: Кёк Бёрю къойлагъа тиерик тюлдю — ол итге келликди. Ит чабыб юйге кирип, сен а босагъага сюел да, къуууб келген Кёк Бёрюге этеринги эт...

Кечеги къонакъ аны бла, былагъа ашхылыкъ теджей кетеди. Айтханыча, ит арлакъда эки кюнню юрюб турду, джуукуйдан-джууукъ келе. Ючюнчю кече, къош тёгерегинде юре келиб, юйге кириб кетди. Юйню иеси, сакълай, сакълай туруб, къолунда да къазыгъы бла, хайырысыз, босагъада джукълайды да къалады. Кёк Бёрю чабыб келгенин бузмагъанлай, юйге кириб, джукълагъанны юсю бла чынгаб, итни бөгүрдагъындан бууб, эшикге чыгъарыб, ёлтюрюб кетеди...

ДЖАНЫУАРЛАНЫ ТИЛИН АНГЫЛАГЪАН

Бир адам эшекни да, ёгюзню да сюрюп тебрейди. Эшек айтады:

— Ёгюз, джаргъа джууукъ барма, мангага джюк боласа! Сюрюп баргъан киши, аланы ангылаб, кюледи. Сора аны къатыны: «Неге кюлесе, айт!» — деб кюрешеди аны бла. Аны айтса, киши ёллюк болады.

— Къой, эртденбла айтрыма! — дейди киши.

Аны алай айтханын гугурук эшитиб къояды. Къычырыб, тауукъланы бир джерге джыяды. Гугурук айтады: «Кёремисиз, бизни иебиз джангыз къатынына айтханын этдиralмайды, мен а ненча джаннга айтханымы этдириб турاما! Бир джангыз къатыныны айтханын

этеди, — эртденбла ёледи! Ёлmez ючюн, алай этерге керекди: юч сипи чыбыкъны алыб, къатынны тюерге керекди, ол заманда ол сау къаллыкъды.

Алай айтханын эшитиб, киши, чегетге барыб, юч чыбыкъ алыб келиб, къатынын тюеди, ол юч чыбыкъ ууалгъынчы. Андан сора айтады эшекни ёгюзге не айтханын, алай а ёлмейди. Гугуркуну сёзю бла киши сау къалады.

«ОРАЙДА»

Джашлыгъымда эшитген бир хапарны айтыргъа излейме.

Бек эртделеде бизни таулада сейир ишле болгъандыла. Къарт адам, джашаб,

бир заманинга джетсе, аны къаядан атыу да — бир къаты ишлери. Къарт, джараусуз адам элге къыйынлыкъ келтиреди деген оюмдан болгъанды ол. Аллай бир къартны джашын элни тамадалары чактырыб, атангы заманы джетгенди, къайгъысын кёр, деб билдиргенди. Джаш ол джыйылыудан мыдах болуб къайтханын кёрюб, атасы:

- Нек мыдахса, джашым? — деб къайгъылы соргъанды.
- Атангы къорат, болду джашагъаны деб тохтагъандыла...
- Ёлmezими сюе эсенг, — дегенди атасы, — мени къаядан атаргъа деб алыб кетгенингден сора, дорбунланы биринде къоярса. Ким биледи, кёб бармазма мен да...

Джаш, элни буйругъундан таймазгъа кюрешсе да атасыны джашарын сюйюб, аны элтиб, дорбунда джашырыб къайтханды. Заман-заманы бла азыкъ элте тургъанды. Бир джолда къарт:

- Не хапар элден, джамагъатдан? — деб соргъанды.
- Ач джыл болгъанды да, атам, эркек мал къоймай кесгенбиз, энди къачда къойлагъа къошаргъа къочхар джокъду, — дегенди.
- Алай эсе, къойланы былтыр эл къочхар джыйылгъан оруннинга уруб, анда джатдырыгъыз.

Джаш атасы айтханча эттиргенди, не сейир эсе да, къойла джазгъа тёлю бергенди.

Дагъыда бир заманда джаш атасына:

- Къургъакъ, джыл болуб, энтда элибизге ач къыйынлыкъ киргенди да, мюрзеуге урлукъ къоймай бошагъанбыз, сабанла урлукъсуз къалыб кетедиле, — деб аман хапар айтханды. Атасы дагъыда юретгенди:

— Сабан ызладан келген джолланы эки джанын сюрюгюз, — дегенди.

Элчиле ол джолланы джанларын сюргенлеринде, кюз будай чыгъыб, экинчи джылгъа сау элге миорзеу урлукъ болуб къалгъанды. Ол заманда эл сагъаяды. Джашха:

— Сен бу акъылланы къайдан табдынг? — деб соргъандыла тамадала. Ол да къоркъмагъанды да:

— Сиз къаядан атыучу къартладан, — деб таукел джууаб бергенди, атасын къаядан атмагъанын да айтханды.

— Биз аланы джардан атыб тургъанбыз, алай а ала кёре эдим не затны да билгенле, берекетни тутуругъу. Барыгъыз, алыб келигиз! — деб буйрукъ бергендилем талай джашха. Ол къарт кишини аты Ойра болгъанды. Эркелетгендөн, джашла, аны ат аллына алыш: «Ойра, Ойраны алыш келебиз, ой, о-о-райда!..» — деб, джырлаб келгендиле.

Эл, ол акъыллы къартха уллу уча бла тюбеб, сыйын кёлтюргенди. Андан сора тау элледе къарт адамланы къаядан атыу деген кийик ажет да къуругъанды. Кёб джаш бирден: «Ойра, орайда!» — деб созуб, ариу айтыб келгендери таб кёрюннген болур, андан сора келин алыш келгенле да алай джырлаб тебрегендиле да, «Орайда» къуучанчы башы болуб къалгъанды, деб буруннгу къартладан былай эшитиучен эдим.

Бизни заманыбызда келин алыш гъа баргъан кюеу нёгерлөгө къызыны эрлай бериб къоймагъандыла, иги ашхи «Орайданы» айтдырмай. Мен да алай джерде кёб кере башчылыкъ этгенме. Къалай ариу бола эди, биреулен «Орайданы» созуб, талай джаш да эжиу этсе! Къайда ол джылла!... «Орайданы» сёзлери олду — буду дегенини да билмейиме: хар келин алыш келгеннин къуучанчда кесини «Орайдасы», сёзлери болгъандыла. Аланы алайда оғыуна къурашдыргъандыла. Сёзлени кёбюсю келинчикке маҳтау, сый, багъа бериу болгъанды:

*Ой, ойра, орайда! Келгенбиз,
Бу юйорде бир ариу къыз кёргенбиз,
Субай назлай ариуд, дейле санлары,
Нюр оюула салад, дейле къоллары!*

*Ой, ойра, орайда! Орайда!
Тёгерекде оюн-къуучанч хар къайда!
Бизни да барды илячинлей джашыбыз.
Келин, сени сакълай, къайнайд ашыбыз!*

*Ой, ойра, келинчик! Орайда!
Чыгъа эсенг, чыкъ, келинчик сен, хайды!
Чыкъмай эсенг, джашины кёлюн къалдырынг,
Сен, сакълата, ат беллени талдырынг!..*

Бусагъатда къайсы бириң табыб айтыйм.

...Юйде джашланы бири, мындан алда келин келген тойда джаш адамла «Орайданы» айтальмадыла деб, къыйналыб келди.

— Джырласакъ да, — деди, — келинчикни отоу эшигин ачмадыла, къобузгъа къошуулуб, ауузубуз bla айтдыкъ, харс урдукъ — бир да иймеди. Сора бир къарт киши, таягъына таяна келди да, къобузну да, къызгъан джашланы да тыйыб, «Орайданы» созуб тебреди, биз да эжиу этерге кюрешдик. Олсагъаттай келинчикни эшиги да ачылды...

Айтрым: пластинкала, ленталада хазыр джырла, макъамла бардыла деб, ёмюрледен келген тин байлыгъыбызын, ата-бабаларыбыздан къалгъан сёз байлыгъыбызын бир джанына тюртюб къойсакъ, ол миллет культурабызгъа заран болмазмы?

«Орайданы» унутмайыкъ. «Орайда» бизден кетмесин!

БОЗ АТЛЫ (къазах таурух)

Аскер башчы аскерин бир таб джерде тохтатыб, биргесине юч-тёрт джигитин алыб, тёгерекге къаараргъа кетди. Азыкъгъа деб айландыргъан малларыны бириң союб, отха асадыла. Эт бишеди деген көзүүде аскерни къатына бир уллу боз атлы келип саламлашды.

— Кимни аскери? Айтадыла.

— А-а-а, -дейди. Сора:

— Къазаннын алымга бир салыгъыз, — деб атдан тюшеди. Бу мазаллы адамны айтханын этиб барыргъа керекди дегенча, этни отдан алыб тюшюредиле. Ол атлы хантны сюзюб алыб, къырдышха къуюб, ашаб тебрейди. Сау къойну этин бошаб, сюеклерин къалау этиб, шорпасын иchedи.

— Сизни тамадагъыз кайтса, бир атлы мени ёлюр кюнүм да бюгүндү, къалыр кюнүм да бюгүндү деб, кетди дерсиз. Дагыда мени бир джоқълар деб, къум чырпыланы ичи бла кетди.

Аскер башчы къайтыб келиб:

— Неди бу сюек къаланнган? — деб сорады. Айтадыла, былай-былай, бир боз атлы келиб этибизни ашады, сора ёлюр кюнүм да

бюгюндю, къалыр кюньюм да бюгюндю, санга да мени бир джокъларса деб кетди.

Сора ол ат ыз бла тебрейди аскер тамада. Бара-барыб, бир заманда мийикден къараб узакъда, кёзю кючден джетген бир джерде, бир кийиз юйню агъаргъанын кёреди. Ары джетсе, боз ат юйню джанына тагылыб тура. Бу да атын алай тагъяды. Юйню ичинден «чых, чых» деб кюрешген тауушланы эшитиб, эшикни кыйырын кёлтюрюб къарайды. Бир адам биреулени башын къолтукъ тюбюне къысыб, силдеб бу чалманнга да урады, силдеб ол чалманнга да урады. Ол да, джарлы, мадары болмай, белинден къадалгъанды. Юй тюбюнде да, бир тиширыу, былагъя эс бёлмей, саут джууады. Ол зараяатлыкъ джетиб, юйню чалманына урула тургъан:

— Ый, кёб заманнын бирге туз-дам ашагъанбыз муун менден бир айыр! — дейди къатыннга. Ол да:

— Хорлагъаныгыз — менини деб, рахат ишин этеди. Сора аскер башчы, къолунда да къамасын алыш, ичине кириб:

— Эй, не затды бу?! — деб, иги хыны къычырады. Алай къычыргъанлай, буууб тургъан, къолларын бошлаб, артына аууб, ойсурайды. Буулгъан аязый келиб:

— Ур муун! — дейди. Аскер башчы ол айтханны этеди. Къатынны да кёргүздеди, ол заманда аскер башчы:

— Огъай, аны кесинге кояма, — дейди...

Бир кесекден боз атлы хапар айтады:

— Бу къатын мени къатынмы, бу джаш да эгечимден туугъанды. Асыры залимден, огъурсуздан къатынмы менден сыйырыб, юйомден къыстаб ийген эди. Талай заманнын айланыб кетиб, бюгюн не ёлюу, не къалыу деб келген эдим, сени да аны ючюн чакъыргъанма, болумубузну кёрюрсө деб. Сени сегиз адам тенгли кючюнг барды, мени — онеки адам тенгли, бу малгъунну уа джыйырма адам тенгли къарыуу бар эди. Экибизге да дженгдирлик болмаз эди, сени тауушунг кючлю болуб, джыгъыб койдунг, ансы...

КЪАЙГЪЫ ИЗЛЕЙ КЕЛИБ...

Къарапаны Сюлеменни Теберди бла Джазлыкъыны арасында къошу болгъанды. Бир джыл, джазда, аны стаутыны къыйырына къайдан эсе да сюрюю юзюк келиб тюшеди. Сюлемен а, джолоучу болур, кетер дейди да, къайгъырмайды. Экинчи ол адам бузууланы айырыб, ийнеклени эртден чыкъгъя къистайды. Бир

кесекден эртден чыкъдан къайтхан ийнеклени сауды, айырыб дагъыда къыстайды. Э, да бу былайгъа къош сала турады да, деб Сюлемен аны къыстаргъа барады.

— Алан, — дейди Сюлемен, саламлашыб бошагъандан сора, — түнене кёчгүнчюсө дедим да, джукъ айтмадым. Бюгүон а, бузуларынгы ииб, айырыб күрөшесе, кетер акылынг болмай. Алай боламыды стаутны юсюне тюшюб?

— Бу сени джайлыгынг тюлдю, Къарапайны юч ёзенини джерили, не ишиңг барды? Джайлыкъ санга да джайлыкъ, манга да джайлыкъ! — деб олбири хыны джууаб этеди. Алайда экиси да айтыша келиб буушадыла. Быртда мазаллы адамла болгъандыла, алай айта эдиле, эртденден ингирге дери джагъалашыб тургъандыла, деб.

— О къой, бир ушакъ этейик, — дейди джолоучу.

— Сен кимсе? — деб сорады Къара улу. Сора олбири кюлюб, хапар айтады.

— Мен Лепшокъладанма, Джалан Къолда турама. Джай сайын Бийчесыннга чыгъыб, Нарсанагъа баргъан джолгъа тюшюб, джагъалашмай, тутушмай адам оздурмагъанма. Сора сени хапарынгы эшитиб, къарыулуса деб, аны ючюн келгенме, къайгы излей, терс джанына. Къоркъма, кетерикме... Алан, иги бууушдукъ, не?..

ХАН-ЗЕКЕРИЯ

Мен бусагъатда айтырыкъ хапар бурун Джёгетей Башы къошлада болгъанды. Алайда Зауредейланы (Къоркъмазланы) Къойчу юч джаши бла мал тутханды. Чамчы, оюнчу, джырчы джашла болгъандыла ала. Хоншу къошда уа Зекерия деб бир тынч джаш гитче къарнашчыгъы бла тургъанды. Аны бла ойнай эдиле Зауредейлары.

Къойчууну бир джаши Хоштай сюрюуню тыя барыб, Зекериягъа тюбеб, ойнары келиб, былай айтханды:

— Алан, Хан-Зекерия, ол күн тойда Шахмёлекчикин санга джити къарауун эслей болур эдинг, не? Тейри, аллай мёлекчик манга алай къараса, алдамай айтайым, мюлкюмю берир эдим.

Зекерия, чарлай-чарлай келиб, сора эшитгени кёлюне асыуму болду да, ол иги кишини джашлары алдарыкъ болмазла деб, ийнанады. Дуниягъа айтылгъан ариу Шахмёлек мени суюсе, олмуду башымы аурутхан деб, къууанчха киреди. Ингирде уа, къарнашлагъа къой кеседи, кёб ашхы муратла этиб, танга алай чыгъады.

Къойчуну джашлары тюзеледиле. Джашланы бири келиб, Зекерия, санга пошт кёгюрчюн bla салам ийгенди деб, къайдан таба эселе да бир къагъыт къыйыргъа къазан къара bla харифлеге ушаш затланы сызыб, аны тутдура эдиле. «Джазгъанла», аны алгъан да элини танымагъанлары себебли, бирлери къолуна «сюймеклик къагъытны» алыб, билген ариу сёзню окъугъанча этиб айтыб, джарлы Зекерияны башын кёкге джетдире эди.

Хар «пошт кёгюрчюн» келгени сайын, аны сыйына – къой кесиу, Шахмёлекчик Зекериягъа аууздан «салам ийсе» – къой кесиу, неда Шахмёлекчик джангы эт кюсейме, деб «айтдырса», – джашлагъя бир маджал къойну тутдурууб ийиб турғанды.

Хапар бир джолда Къойчугъа къонакъын келген Къалай улу Аппагъа джетеди. Аппа аллында уруша келгendi, ол джарлыны малчыкъларын нек бошаб барасыз деб, алай а, чам-накъырданы сюйген Къалай улу ол ишни сейирге санағын болур эди – джашла bla бирге джыр этеди. Джыр тюл, сандыракъ. Сау Къарачайда санча, тынч, асхакъ, сокъур, къынгыр адамланы барын да кюеу нёгерле этиб, Хоштай bla Аппа сандыракъларында тизедиле.

Экинчи күн Хоштай, къолунда да «письмосу» bla Зекериягъа барады.

– Хан-Зекерия, санга сюйгенинг джыр этиб ийгенди – тынгыла! – деб, «окъуб» тебрейди:

– *Ой, Чепей, Чемей, Наиб, Гия,
Сохта, Тохтар, Бокайланы Ёзден,
Агъурланы Алибий, Тебейланы Юнюс,
Апийланы асхакъ Къанамат,
Хубийланы Къыле, Созарланы Таулу,
Хукелени Окъуб, Кюйгенлени Хаджи-Умар,
Хыбыртланы Батал, Бостанланы сокъур Шамил, –
Къолундан-аягъындан келген джигит уланла,
Тамам сюрюгюз джетгинчи,
Гурноу Баракъ тогъуз къонгурауул поштун джекгинчи –
Ол замандан Шахмёлекчикни алыб къайтырысыз!
Шахмёлекчик, сени эшигинг шау болсун!
Атанг Баракъны къынгыркүйрүккү аджирлеге миндирирме,
Санга джсанынг кибик сюйдорюрмө.
Хыйба, Хыйта, Аджызы, Годжуз, Чалыу, Баракъ
Бир-бири къолларындан тутдурууб, Кябагъа иерме,
Мухурджаннга кюмюш тюйме тюерме,
Сени джсаным кибик сюерме,
Чалыу ананг айтханымы этмесе,
Босагъасына кириб сиерме!»*

Ышарыб тынгылаб турғын Зекерия, арт сёзлени эшитгенлей:

— Тейри, алайын аман айтханды, — деб алайын огъурамагъанында:

— О, къой, Хан-Зекерия, сени джанынг ючюн! Сюйгенле болуб, аллай бирчикни да айтмай, кёрге эдинг аны, — деб кёлюн басхандыла. Алай bla джаздан къачха дери, Зекерияны малларын джукъартхандыла.

Къарнашчыгъы:

— Къойчукуланы бошады-ы-ынг!..-деб джыласа, Зекерия да:

— Анга къараачы, къарнаш къанлы джау болуб, сюймей турғынана, ит иймансызыны! — деб ачыулана эди...

...Шахмёлекми? Аны хапары да джокъ эди джер юсюнде Зекерия деб адам джашагъанындан да. Аллай ариу, айтылгъан къыз эди, не эсе да эрге да чыкъмагъанлай, къызлай ёлюб кетген эди.

ДЕУ ДЖЫЛАНЛА

Ма ол бизге кёрюннген таулада,
Акъла Башы деб джер барды. Бурун алай-
да маллары bla бир къош турғынды.

Учкулан bla Джазлыкъ ара сыртда да бир къош. Эки сыртда эки къош — эки джарыкъ. Бир кече Учкулан таба джанындан кёк кюю-
реб джашина бир чартлайды. Ол сагъатдан бир джарыкъ чыгъады, эки къошну адамлары да, аха, энтда бир къош кёчюб келди, дейдиле.
Биягъынлай, булут келиб, кёк чартлаб, ол от джукъланады. Аллай айтыу бар эди: сарыубек джер тюбюнде джюз джыл турады деб.
Сора чыкъса, не ашайым деб тёгерегине къараб, дуния азлыкъ этеди аннга. Сора ол заманда кёк чартлаб сарыубекни уурргыа ёч болгъанды.
Ма, аны джаннганы bla джукъланнганын кёргендиле къошчула. Алайы Джазлыкъ bla Дуутту арасында, Сары Джар деген джерни тюз башы болгъанды. Айтханымча, уллу джауум келди деб, бизни Ёзденланы Пача былай айтыучан эди: «Бокъайланы тийрени аллында кёчиу бар эди да, суу джыйылгъан джерге бир уллу сарыубекни юзюлген тому-
рауу джагъагъа чыгъыб, юсю bla кючден аттай эдик», — деб.

Бизде сарыубекле болмагъан эселе, сарыубек ат къайдан чыкъ-
гъанды? Уллу, деу джыланлагъа айтхан болурла алай, къайдам. Са-
рыубек ат а, къайдан чыкъды? Уллу джылан деб къоймай...

Дуут джалпакъда Макъалы кёлде ат чаришге къарайбыз. Бир кесекден — къаугъа, къычырыкъ-тууай чыкъды да, абадан адамла

былай айтдыла: «Сарыубек башыбыз bla учуб кетди». Биз сейир болабыз, ийнанмайбыз. Къошха келсек, Дотдайланы Герийни гёзенеги аууб тура. Не болгъанды? Кёкде бир булут сарыубекни алыб бара эди да, ол да гилянч-гилянч бурула, аны джели этгенди дейдиле. Кёрдюк дегенле бар эдиле, булут алыб барыб аны теннлизге атaryкъды деб. Таурухха ушаймыды?

Джакода, Красногор стансени башында, бурун маллары bla бир къарапайлы тургъанды, былай бир ариу къая сууну къатында. Бир күн итлери улуб, башындагы дорбунла таба чабыб кетеди. Бир кесекден аны ачы къансыгъанын эшитиб, тууарчы, къолуна кюрекни алыб, ары чабады. Барса – итин джылан джутуб бара. Кюрек bla уруб къарыу эталмайды да, къошда джашчыкъыгъа къычырады: «Ай, марджа, темир сенекни джетдире кир!» – деб. Сенекни бир тишин джыланнны кёзюне чанчханлай, ол джутуб баргъан итин силдеб ийгенди. Ол адам алайда джыланнны ёлтюргенди.

Бир тебердичи Джёгетей табадан Къубран ёзен bla эниб келгendi, ёгюзлени арбасы bla аллына къыстаб, аны юсюнде да анасы. Бир айланч джерде кеси джолдан чыгъыб, джаяу джолчуку bla теберегенди, бир атылыб тургъан илкичден джанлаб да айланмай, суу хансха кирмейим деб, юсюне миниб келгendi да, къыйырына джеттерге, «илкич» башын кёлтюргенди. Ол джылан болгъанды. Деу джыланнны алайда ёлтюрюб кетгенди тебердичи. Ол уллу зат исси де кёбюб андан да уллу болгъанды, сора алайлата тегей, черкес къошладан адамла биз сарыубекни ёлтюргенбиз деб, пристопну чактырыб, саугъала алгъандыла деб эшитиучен эдим.

Къарапайда бир уллу джылан къабырланы къазады деб, сёз болгъанды. Каракётланы Махмут ол джыланнны ёлтюрген этгенди: бир джерчикде эки чунгур къазыб, сакъылаб тургъанды. Джылан келиб, бир джангы къабырны юсюне сюелгенлей, Махмут, огъары аягына салыныб хазыр болуб тургъан шок bla атыб, терк огуна бирси чунгургъа аууб кетгенди, олсагъаттай джыланнны да къаны окъ чыкъыган джерге чачылады. Ол – ууду. Аны барын да аламат билиб этгенди ол таб амалны Махмут. Мен гитче болуб Джазлыкъыдан аны эгечи (атын унугтдум) Махмутха Къарапай уча этеди деб, кетгенин эскереме...

Колхозла джангы къуралгъан джыллада Сары-Тюзде нартюхге чага эте тургъанлайыкъыгъа, огъары джаныбыз таудан сюрюйчю Джыджырланы /Ёзденлени/ Хамзат къол булгъайды да, эки джаш бери чыгъыгъыз деб, къычырады. Бригададан эки джаш – Темирлиланы Мудалиф bla Хубийланы Шамшюдон – чабыб кетдиле да, бир кесекден бир уллу джыланнны алларына сюрюб къайтадыла,

таякъ бла уруб белин сындырыб, сюрюб келедиле! Бизни ары-
бери къачырыб, бир-эки ойнаб уллу джолгъа чыгъарыб, ёлтуре-
диле. Джолгъа кёнделен салгъанларында мени узун атламларым бла
беш атлам болгъан эди джыланны узулугъу. Ол күн иссиде дин-
гиз кёбеди. Бир машина, келе-келиб, джыланга джетерге, бир джа-
нына джанлаб тохтайды. Шофёру чыгъыб, джолда сойланнган уллу
джыланнга къарайды. Джашланы бири сыйгырды да, шофёр, къор-
къынамы этеди да, бек гузаба машинасына миниб кетеди. Экинчи
күнде да биятты Хамзат энтда чакъырды, биятты джашла тиши-
рыуладан сабийлерине (бешикде) кёлекге этиучю къурукъладан
бирин алыб кетдиле. Бу джол келтирген джыланлары уа келирге
унамагъанында, агъач къурукъга джыланнны къуйругъун чырма-
тыб алларына тебериб келдиле, кютю этиб. Ол да уллу джылан.
Ючюнчю күн джашла ючюнчю джыланнны бир да келтиралмады-
ла: сакъ болгъан болур эди, табылмады. Хамзат алай айта эди, юч
джылан бардыла была, къая тешикден чыгъыб, хаман күнге тын-
гылаб тура эдиле деб.

Ол заманлада эди, бир джолда кеч эте мен Къая Тюбюндөн элге
джаяу эниб келеме. Иги къарангы болгъанды. Башлаланы Къулакъ
аягъындан «джак!» деген бир тауш чыкъды. Тюзю, къоркъдум: алай-
лала бир деу джыланнны суугъа баргъан ызы терекни сюйрелгенича
эди деген хапарла джюрой эдиле. Мен да узун-узун атлаб, ол тауш
да джуукъдан-джуукъ келе башлады. Мен да, ийман чакъыргъан-
лай, эл таба мукъут бола келеме, баш джаным бла «джак! – деб,
бир кечеги къанатлы учду да кетди. Ай, юйонге эмина, дейме да
кулеме. Алай да болады къоркъсанг.

Сюйсегиз иянаныгыз, сюйсегиз – къююгъуз, эшитгеними, кёр-
геними айтдым.

ЁТЮРЮК АЙТА БИЛМЕГЕН

Бир бай адам болгъанды. Кеси чырт
да ётюрюк айта билмегенди ётюрюк ай-
тханнга уа иянаныб тургъанды. Адамла
келиб, ёнгкюч деб, малын, ачхасын, мюрзеуюн алыб тургъандыла,
алай бла болгъанын бошаб къойгъандыла. Сора ол, аллыкъларымы
джаяйым деб, адамлагъа айланыб башлагъанды. Бири къачыб кет-
генди, бири да отказны басыб къойгъанды.

Алай бла, джуукъ да табмай, юйоне къайтыб келгенди да къаты-
нына айтханды: «Энди биз акъ суусуз къалыб кетгенбиз. Сабийле уа

акъ суусуз болалмазла, бир мадар этерге керекбиз. Тауукъларыбызыны сатыб, бир саулукъ эчки алсакъ, аны сауб, аны сючюю блекчине барыр эдик, ансы ийнек алыр къарыуубуз джокъду. Мен тауукъ алышу адамгъя сёлешиб келеме, онусун бир тюменден алрыгъя айтханды, тауукъларынгы джый да элт анга. Ачханы къолунга бергинчи, тауукъланы берме.

Къатын, тауукъларын алыб, аякъларын да байлаб, алыб барады ол адамгъя.

— Сабийлени аталары сени бла сёлешгенме дей эди, тауукъларыбызыны аламыса? — дейди къатын анга.

— Да хо, хар тауугъунгу бирер сомдан алрыгъя боллукъма, — дегенди ол адам. — Къайда, кёрейим, тауукъларынгы кёргюзт.

Сора ол, тауукъланы алыб, бешисин бир къолуна, тёртюсюн да бир къолуна джыйыб, бирин да къабчыкъда къюоб: «Бусагъат ачханғы келтирийим», — деб, кетеди. Тогъуз тауукъыну да арбагъя атыб кетеди. Къатын да сакълаб туралды, ол бир тауукъыну да э. нрge келлики да, ачхасын да келтирилкди деб.

Ол да сакълаб турғанлай, эри келеди. «Не болдунг, саталдынгмы?» — деб сорады къатыннга.

— Хо, сатдым, джанғыз тауугъум къалғананды, бусагъат ачханы да келтириб, муну да элтирикди, — дейди къатын.

— Хо, сакълаб тур, тогъуз тауукъыну элтирге табса, сени джанғыз тауугъунгу не этеди! — деб къыйналады киши. — Да, хыйсабыбыз болмады бизни, энди мен бир мадар этерге тюзелмесем, боллукъ тюлдю хыйсабыбыз, — дейди ичинден киши.

Бир артмакъ да алыб, кесин садакъачыча этиб, садакъа джыярғы кетгенди. Сора бир элде бир бай киши ёлгенди деб хапар эшишиб, баргъанды ол элге. Ол юйню таныб, кириб баргъанды. Ёлген байны къатыны чыгъыб, юйюне чакъырыб, аллына ашарыкъла салгъанды. «Ач болурса, олтур да бир ауузлан», — дегенди къатын. Сора, къонакъында джити къараб, айтады: «Къарайма да, къарт адамгъя ушамайса, сакъат, саулукъсуз да кёрюнмейсе, не къыйынлыгъынг болуб айланаса садакъа джыйыб?»

Ол алай айтханлай, киши да, джалған сакъалын бери алыб: «Тюз айтаса, сакъатлыгъым да джокъду, саулугъума да тарыкъмайма, — дегенди, — алай а санга уашаш бир къатыным бар эди да, ол ёлгенди. Ол элде бизден бай джокъ эди. Къатыным ёлгенинде, болгъан байлыгъыбызыны аны ахыратына элтгенбиз да, къатыннымызына къайтаргъанбыз, аны бла джарлы болуб айланама».

Сора къатын, сейирсиниб: «Аурууунгу алайым, аллай адет дамы барады?»

- Айхай да барды, алтын ачхант бар эсе, элт да, эринги ызына къайтарырса, — дегенди киши.
- Да мен бусагъатдан табхан ачхамы берейим санга, сен бизге алыб келе эсенд атабызыны, — дегенди къатын.
- Къачан ёлгенидээринг? — деб сорду киши.
- Бирсикюн, — деб джууаб этеди къатын.
- Алай эсе, тамбла ингиргэ келтирирме эринги сау-эсен, — дегенди киши къатыннга.

Алай бла къатынны болгъан ачхачыгъын да алыб кетеди. «Мен келгинчи, сен кишиге джукъ айтмай тур, ансы миллет бары джыйыллыкъыды», — деб кетеди киши. Къатын, киши кетгенлей, олсагъат, къара кийимлерин да тешиб, джарыкъ болуб, кюлюб-ойнаб айланады. Юсюне да дарий чепкенин, эки аягъына эки мийиктабан чурукъларын кийиб, башына да акъ джаулукъ къысыб, харх эте тургъянлай, юсюне къайыны келеди. Келинини алай эте тургъяннын кёргенлей, хы, бу энди акъылындан шашыб айланады, деб келеди кёлюне. Сора, келинин сынаб, айтады: «Иги этесе, келин, къарнашым ёлгенликге, къолунгда сабийлеринг бар, рыхынг да кёб, не этесе анга къыйналыб!»

Къатын да айтады: «Айхай да, Аллахха шукур, энди не хатабыз барды!»

Тобаасто, бу былай нек айтады, ишексиз да, бу алыныб айланады ансы деб, кёзюне джити къарайды къатынны. Сора къатын джашха: «Джашчыкъ, атынгы алай къой да былай бир кел, мени санга бир зат айтрым барды», — дейди. Джашны юйге кийириб, айтханды: «Тамблагъа дери кишиге джукъ айтма ансы, тамбла ингиргэ къарнашынг келликди».

Джаш, керти алыннган кёреме бу деб, келининден къоркъады.

— Айонгэ, ёлген сау болуб кёргенмисе, алай нек айтаса? — деб сейирсингенди.

— Ол затны киши да билмейди. Аллах сюйген бир адам былайгъа садакъа джия келди, сора мен, нек айланаса, нек болгъанса былай, къарайма да, къарт да тюлсе, санынгы сакъатлыгъы да джокъду, деб соргъанымда, элни ичинде мени юйомдегинден иги къатын джокъ эди да, ёлдю да, байлыгъымы барысын алтын-кюмюш этиб, элтиб Аллахха берил, къатынны алыб келгенме, энди юйде төрт сабийим ач болуб инджиледиле, былай эте, бир кесек кечинелсем, ол къатын саулукъдан, менден насыбы боллуу тюл эди деб, алай айтады да, мен да алтын-кюмюш табханымы болгъанын да джыйыб берил ийгеме, энди тамбла ингирдэ къарнашынгы алыб келликди, — дегенди.

— Энди ол адам къалайгъа кетди? — деб сорады къайыны.
— Ма былай ары кетгенди, — деб, джолун кёргюзеди келин.
Джетала эсем, иги аманат этейим мен да, — деб, джашны ызындан сюреди къайыны. Къатын да аны ызындан тебрегенди. Ол адам, артына къарай бара болур эди, ызындан сюрюб келген атлыны кёргенди.

— Арабин, не этейим, къачыб къутулаллыкъ тюлме, джете эсе, ёлтюрлюкдю, — деб, къоркъады.

Аллына къарагъанды да, бир сабан сюре тургъан адам къала-джюкню ишлей тургъанын кёргенди. Чабыб ол адамны къатына баргъанында, бёркю джокъ, башы да чыгыр болгъанын кёргенди.

— Не болгъанды, нек хырылдаб келесе былай, неден къачаса? — деб сорады сабанчы.

— Кёремисе ол келгенни, андан къачыб келеме, — дегенду бу.

— Да бир хата этген болурса, нек сюреди? — деб сорады сабанчы.

— Ай юйонге, чыгырланы башларын кесиб айланады, кёремисе, мени башымы чыгыры да джокъду, къашхасы болмаса, «кесеме!» — дейди.

— Да мени башым да чыгырды, мен а къалай этейим? — деб, сабанчы да къоркъагъанды.

— Энди мен сабан сюре тургъанча этейим, сен а терекге мин да буқъ, — дегенди сабанчыгъа.

Келген атлы уа ол терекге миниб баргъанны эслегенди.

— Ой ананг бергенни тёкген, аманлыкъчи, тюш бусагъат, башынгы кесерикме! — дегенди.

Терекни башындагы да: «Ой, башым сау болгъанды, бир кесекчигим барды!» — деб къычыргъанды.

Ол алай этген заманда: «Ой, ол тюшерик тюлдю, мени да джанымы алыб къоя эди, кесинг мин терекге!» — дегенди сабан сюре тургъанча этген да.

— Ма, былай тут атны, — деб, къайыны, атны башын анга бериб, джамчысын да тешиб атны юсюне салыб, кеси терекге ёрлеб тебрегенди. Олсагъатдан бу, артмакъланы да атха салыб, джамчыны да кийиб, атха миниб, думп болуб кетгенди. Къайыны терекге миниб, чыгыр башлыны къагын-согын эте тургъанлай, бир атлыны кёреди. Ол баргъан не болду экен деб, къараса, садакъачы мууну, атын да алыб, ташайыб баргъанын кёреди.

— Ой, ой юйонге, ол алтын-кюмюшню алыб, ахыратха элтирикме деб айланнган сен тюлмюсе? — деб сорады терекдегине.

— Огъай, андан мени хапарым джокъду, ол чыгырланы башын кеседи деб айтхан эди да, мени башым сау болуб барады! — деб, башын көргүзеди.

— Ой, башынг къурусун сени, башынг да, сен да къуруб къалыгъыз, аманлыкъыны ийдирдинг да къойдунг. Аны бла тилинг бир болуб этген болур эдигиз, — дегенди. Къайтыб элине бара тургъанлай, къатын тюбегенди да: «Джетдингми, джашчыкъ?!» — деб соргъанды.

— Хо, мен да джамчымы да, атымы да бериб келеме, — дегенди къайыны.

— Иги этдинг, тамбла келлик болурла, атха да кёзюу-кёзюу ми-не, — дегенди.

Алай бла ол ётюрюк айтмаучу адам бек бай джашаб тебрегенди, алай·а бир кюн суу къобуб келгенди да, ююн, рыхсыйн да алгъанды да кетгенди. Сора ол адам: «Не къыйналса да, адам ётюрюк айтыргъа керек тюлдю», — дегенди.

СЫБЫЗГЪЫ НЕНИ ДЖЫРЛАЙДЫ

Къаракай бла Джазлыкъ арасы сыртда Матчи чалман деб, джер барды. Бурун Габзайладан (Хубийладан) Матчи деб биреулен алайда къош болуб тургъанды. Джыргъа-тепсиеуге чемер, ол ойнагъан сыйызгъыны тауушу кюнлюк джолгъя джете эди деб хапар айтыучан эдиле. Къобан ёзенни, Бийчесын таба сыртда да малчыкълары бла дагыда бир джаш тургъанды. Ол да сыйызгъычы болуб чыгъады да, экиси да кереклилерин сыйызгъы бла ангылатыб тургъандыла. Бир сыртдан бир сыртхана.

Бир джолда ол джаш турагъа чыгъыб Матчиге сыйызгъы бла айтыб тебрегенди: «Аманлыкъыла джетиб келедиле къошум... не этеме... келмеймисе?» — деб. Матчи да. «Не этселе да, тёзюб тур, атышыб, салышыб башлама, не къачма — малланы стауатха джыйыб джетейим, биз хапарларбыз, хорларбыз аланы. Къаракъулакъ ишек иркинг барды, аны кесиб алларына этин сал, не болсун, шорпасын бермей, ары-бери булджунуб тур, сора мен да джетерме, — дейди сыйызгъысы бла.

Чакъырылмагъан къонакъла джетиб къошха тюшдюле. Кечени кече узуну ашаб-ичиб, эртденбласында уа малны къойчусу бла сюрюб кетерикдиле. Джумушлары олду.

Джаш гузабаламай, мурукгуракъ тутуб, къаракъулакъ ишек иркни кесиб, несин да джараашдырыб, отха асады. Матчини сакълай, не бек созуб, отну сериуюн этиб турса да, эт тюбюне кетиб зе болады деб:

— Эт бишгенди, энди, Аллах буюрса, ашар эдигиз, алайым, — дейди къойчу.

— Аллах буюрса, буюрмаса да ашарыкъбыз, ал! — дейди тамадалары. Анга бары да кюледиле. Джаш хантны тюшюрюб, алларына салады. Шорпасын а бермейди. Матчи да келмейди.

Бир заманда эшикден Матчи кириб:

— О, къонакъла келиб туралдыла да, сау келигиз! — деб аллына атлаб, абыныб, чоюнну ичинде шорпасы bla башы тюбюне айланырады. Аманлыкъыланы бирлери бауурланыб юй тюбюнде чунгурчукъгъа джыйылгъан балчыкъ джугъу шорпаны уртлагъанында, нёгерлери анга кюлалгъанларын кюледиле...

Кёб да турмай; андан къалгъанла алайда огъунакъ ёлгендиле. Аланы атларына тюшмезча байлаб, ол сау къалгъаннга тутдурууб иедиле.

...Матчи алай айтханды:

— Экибиз, сюрюнүн тыя, бир джерге баргъаныкъда, ол къаракъулакъ ишек иркинги уу джыланнны ашай тургъанын кёрген эдим. Сора алай къойну этин ашаб, шорпасын ичмесенг болмайды деученлери эсимде эди. Шорпаны уа мен, билмегенча этиб, тёгюб ийдим.

АРТЫКЪЛЫКЪ

Ким кёлюне джетмеген эсе да, къайдам, асыры ачыуланнындан ауузу от

чагъа, сыфаты да къутургъан итни тюрсюнүн тюшюб, бийче, джана тургъан отдан бир кёсөуню сермеб алыб, джумушчу тиширыну тюйюб тебрейди. Къарыусуз тиширы-учукъ аллында джукукъ къарыу эталмай турду да, сора исси кёсөуле, бетин да кюйдюрюб, къойнуну тюшюб, бишириб тебрегенлеринде, къычырыкъ этиб, башын эшикке атды.

— Ит хашкенле! Сизни артыгъыз болмай, бизни бир чач тюгюбüz тюшmez! — деб, ызындан атыб, алайда да бир уруб, кюйдюрдю. Ол да, чартлаб чыгъыб, юсю, санлары тютюнлей, бийчени уллу атасы таба, болушлукъ излегенча, чабды. Юйлерине тюгел джетгинчи, хунаны ары джанына ауду. Къызгъан санларым да бир со-

рушсун, күйгеним, ачыгъаным да бир кетсин, сора къарт бийни аллында тобукъланыб джыларма деб, не этгенин да билмей, узун джатманы тюбюнде габдешлени бирине сойланды...

Бир кесек заман озгъандан сора бийче кызы ол тиширыну гитче къызычыгъына: «Бар, анангы таб да кел», – деб иеди. Очукъ да айла-на, кетиб, анасын гебдешде кёреди. Айхай, ёле тургъан къарыусуз къатын туруб къызычыгъы bla тебреялмады. Сабийчик аны барыб бийчеге айтханлай, ол, окъ атылгъанлай, джетди, аузу да, биягъынлай, дунияны аманын къуя.

– Сау кюнню тынчайгъанынг джетмеймиди, – деб алыннган тиширыу къолуна тюшген бир чыбыкъ bla тюйюб тебрейди. Аны bla къанмай, ачыудан джюрги атылыргъа джетиб, бийче хуна ташла bla тюйюб тебрейди. Джумушчусу ёрге туралмайды, джукукъ айтамайды, ынгычхаб, джылаб тургъан болмаса. Сора иги абадан ташны бийчеси кёлтюрюб келиб, тюз башына иеди. Габдешдеги къарыусуз таууш этиб, тохтайды... Ол алайда ёледи.

Эртденblasында къызычыгъы, анасыны алай болуб тургъанын кёрюб, орамда адамлагъа айтады. Сора юч-тёрт къарт болуб ба-рыб, джарлы тиширыну ёлююн алай алыб кетедиле. Асырайдыла. Хатасы болмагъан джерде, бийче зорлукъда кёмюлдю деб, джарлы къауум къыйналады. Ма артыкълыкъ дуния!

ТАРИХИБИЗДЕН

БАСХАНУКЪ

Батыр Басханукъ уучу болгъанды, атхан оғыу джерге тюшмеген аламат маравчу. Къартыракъ болгъанында, шкогун-сабасын къюбү, юйге джарашханды. Тыш эллени бириндөн, Шаулух бийледен бир джаш, мынга келе-кете туруб, эм ахырында Басханукъну джаш къатыны бла шох болады. Бир джолда къатыныны дигизасы:

— Бийим (Басханукъ да бий болгъанды), сен къонакъ бийни къуру да адам кибик көрсө, джаш къатынынг а, ариу Сарай, джек болургъа тебрегенди, сакъ бол, аны бла кете айланады, — деб къаты бла озады.

— Джукъ айтма, кетмеге къой! —dehydi къарт уучу. Сарай а, бир кече къобуб, эрини къара шкогун кюбюрге салыб, киритин бегитеди; сора чыгъыб, юч тулпар ат болады, аланы бирине миниб къачады. Басханукъ уянса — къатын джокъ, шкогуна чабса — ол да джокъ. Чардакъда излей кетиб, эски садакъ бла бир узун бычакъ табыб тюшеди. Сора къалған эки ат бла ызларындан сюреди. Шаулух бий бла адамлары, Сарайны алый, уллу джол бла кетгенди. Басханукъ билмеген тау джерледе джол джокъ, — къысхасы бла тюшгенди.

Эртденбла была ат солутургъа деб тохтайдыла, Басханукъ да башларындан, туурадан къарайды. Аман тик, чаулай айрыдан бир къаралдыны эниб келгенин эслеб:

— Араби, ол адаммыды, оғьесе къушмуду? — дейди Шаулух бий, сейирсиниб. Сарай;

— Мени бёркюмю ёрге тутугъуз, — дейди сесекли болуб. Бийни адамларыны бири, окъя бёркю сюнгюге илиндириб, мийикге тутады. Эртденги күон таякъладан накъут-налмаз ташла джылтырайдыла, олсагъаттай бир садакъ окъя бёркге чанчылады.

— Олду! Ай, джетеди — баш амалыгъызын кёрюгюз! — деб къычырады тиширыу. Алай а Басханукъ джетиб, бычакъ bla сермей тебрейди да, бир джукъ эталмай къаладыла. Алайда бийни да, адамларын да ёлтюрюб, Сарайны алыб къайтады. Эл быланы излерге къайры чабаргъа билмей тургъян заманнга келиб къаладыла.

— Къарнашларын бери чакъырыгъыз! — дейди Басханукъ. Сарайны къарнашлары келиб, толу хапарны билгенлен сора:

— Джылкынын бери сюрюгюз! — дейдиле. Басханукъну къайынларыны уллу джылкылары болгъанды. Джашла, эки эмилик байталны тутуб, къуйрукъларына эгечлерини эки аягъын байлаб, кийик атланы бошлайдыла.

Ма алай, итле джыртыб айырылгъан киштикча, бошайды кесини ёмюрюн ол насыбыз къачхынчы тиширыу.

Халкъ джыр этгенди. Аны китаблада табаргъа боллукъсуз.

КЪУДАЙНАТ

Бек эртделеде, Бештау этеклеринден
Къабарты джаны джерлени иеси, бир перенкли болгъанды. Ол Къудайнат деб бир

бийни (къайсы миллетден эсе да, билмейме) къатынын, ариу бийчени сюйгенди. Аны алыр джанындан бола, ол Къудайнатны кесине чакъыра, кел, карт ойнайыкъ, мен джерими салайым, сен — къатынынгы, дей тургъанды. Бий юйге сагъышлы къайтыучусун эслеб, аны бийчеси:

— Нек мыдахса? — деб соргъанды. Къунайнат айтханды:

— Перенкли карт ойнайыкъ, мен джерими, сен а бийчени салайыкъ, дегенди да тохтагъанды.

Аллай кюнлени биринде юй бийчеси айтханды:

— Ол энди къоярыкъ тюлдю, ойнагъыз да, болмаса, джерни алыб къал, — дегенди.

Амалсыздан бийчени оноун тюзге санаб, Къудайнат карт ойнайды. Юч кере ойнарыкъыла да, эм алгъа бий хорлагъанды. Сора ызы бла перенкли эки кере хорлагъанды...

Бийче эринден айырыла туруб былай айтханды:

— Джеримден дженгил къора де да тохта, сора ол кёчюб бара асери, малы зырафлыкъ салыб барлыкъды, аны ючон тёлеу бере кет дерсе.

Перенклиге Къудайнат джеримден кет, оноуубузча, джер меникиди, излегениги да табханса, дейди. Сёзүне толу болуб, ол кёчюб тебрейди.

— Сен бу джерледен кёлтюрюлюб кетиб бараса, алай а сени аскеринг, малынг, адамынг джолларымы, кёпюрлерими, эллерими тозуратыб, оюб, чачыб барадыла, аны ючон түякъ ачха бере бар, ол санга не! — дегенди энтда Къудайнат.

Перенкли алтын ачха болуб Къудайнатха онеки минг бергенди. (Түякъ ачха бериу кеч-кеч, Совет власть келгенинде тохтагъанды).

Бий миллетине былай айтханды:

— Тышындан келген залимле ата-бабаларыбыздан къалгъан джерлеризни кючлеб тура эдиле да, кетдиле. Мен кесим ючон алмагъанма бу джерлени ызына бийчеми бериб, сизни ючон алгъанма, къарнашларым. Кючлегиз, къоруулагъыз былайларын!...

Алты джылдан бийче къайтыб келген эди деб айтыучан эдиле.

... Артда онглу онгсузгъа чабыб, зараутлыкъ келтирген заманлада, алайдагъыла ол джерле ючон ачы кюрешгендиле. Ол оғай, къазауатха барсала: «Биз бу джерле ючон къатынларыбызны салғынбыз!» — деб, къычырыб баргъандыла...

Бийчесын бла ауб, Балыкъ суугъя тюшсенд, тик джол бла башына чыгъаса. Алайда тауну къайыры бла тюз ариу джер барды. Аны аты бюгюн-бюгечеда Къудайнат Джайлыгъыды.

ДЖАНБОЛАТ

Гитче Инджикледе Хадаужукъ-къабакъ деб болгъанды, эндиги Зеюко. Анда джашагъанды Джанболат. Элни ол къурагъанды.

Джигит, ётгюр, аманнга, игиге да къатышхан болгъанды. Малсюрген джерде, не затны юсюндөн эссе да, дауур чыгъады, къайынларындан бирни, джууабмы этеди, къайдам, ёлтюреди.

Учкуланда Чотчаладан бир къартны эмчек джаши эди Джанболат. Ары къячады. Къатын алыб да бередиле, сора Къобан ёзен bla энишге эниб, Кёгетли Аягында юйчюк ишлейди. Алайда бир ариу тала болады, да, Ханий тала атайды. Къатыныны аты bla. Джырында да барды: «Аны къатыны ханны къызы Ханийди», – деб.

Алай bla къайынларындан – Ханукъладан – къоркъуб, къачхынчы болуб турады. Бир күн алагъа бир джаш адамчыкъ келеди да:

– Джанболат, сени излеб айланама. Мени кесигизге джаш этигиз, – дейди.

– Ким огъай дейди, ашхи улан, – дейдиле да, джашчыкъ къалады. Дагъыда кюнлени бир кюнүонде, кеч эте, былагъа бир джолоучу къайтады. Аман, арыкъ атыны эки къулагты да, эшекникилеча, салыныб. Кече къалыб, эртденбласында, ол адам кетерини аллы bla, джашчыкъ. Джанболатха къадалады, атам, къонакъны атын меннге ал да бер, деб.

– Ат керекли болубму, тураса, балам? Эки-юч аламат атыбыз бар шойду да! Джаш, мени айтханымы эт деб, бирда болмагъанында, Джанболат кетерге хазырлана тургъан джолоучугъя:

– Алан, къонакъ, джаным, атынгы мында къююб, меникилени къайсына сюйсендеги да, минсенг а! Джашчыкъ аны излей эди, – дейди.

Ол адам, талай кере да ахсыныб, джашчыкъ да бир семиз ариу атын таукел тутуб, ойната келгенин кёрюб, Джанболатны да халисин биле, атын къояды. Ол кетгенден сора, джашчыкъ:

– Урушмагъыз, мен муну къаллай ат этсем да, кёрюрсюз! – дейди.

Кертиси bla да, талай кюн кетгенден сора, Хадаужукъ улу джашчыкъны атлагъа суу ичириб келгенин кёреди: Джанболатны эки атын алай иийиб, джашчыкъ, ол къонакъдан къалгъан атны нохтасыны къыйырына узун джиб байлаб, «окъчу» дегени сайын, сирелиб тургъан атланы юслери bla кёнделен ары-бери да чынгай эди. Джашны къонакъны ол арыкъ джапысыз атында бир ышан болгъанын билгенине терен сейирсинеди Хадаужукъ улу. Джашауумда, дегенди ол, джюргегим эки джолда тюрленгенди. Бу биринчиси.

Джашагъан джерлери джол юсю болгъанды да, хазна киши саламлашмай, къайтмай кетмейди. Аллай бир джолоучу келиб, атдан тюшюб саламлашады. Ким да эслерик эди ол адамны белинде уллу бычагъы иесинден эссе алгъа тийгенин джерге. Уллу къама. Джыртыкъ, сау джери джокъча, къыны bla. Джашчыкъ а, кийик джаны-уар кёкенлөгө бугъуб, къабар затын мараб тургъанча, эки кёзүн джандырыб, тылпышуун алмай, къонакъны зыккыл къынлы уллу къамасына битди.

Атасына «къонакъыны ол къамасын алыб бер, энди джукъ тилемезме», дейди. Джолоучу, тюрлю-тюрлю сылтаула салыб, бек кыйналыб ауушдурду была берген саутлагъя.

Хадаужукъ улуну эртде нёгерлери муну табыб, тышындан мал сюрюрге хазырланадыла. Джаш «мен да барайым», – дейди.

– Сен алкын джашса, ананг bla тур, – дейди Джанболат.

– Огъай, бирда къурумаса, атларыгъызын тутаргъя джарарма.

Айтханын этдирилигин биле эди да джашчыкъыны, Джанболат биргесине алады.

...Къара Ногъайгъа барыб, Бештауну джаны bla келиб, малны Гум ёзенинге урдула. Была да сюрюуню ёрге айландырдыла, аскер джетиб келгенин эследиле.

– Мен алларын тыяйым, – дейди Джанболат, – сиз, хайда, сюрююз.

– Атам, мен барайым! – дейди джаши. Аманлыкъыланы кюлгенлерине, къозугъанларына да къарамай, джаш, башында, кёкюрегинде кубесин тюзетиб, атын къууғын келген таба бурду.

Джанболат а биле эди аны бычагъыны ауузун: бу балта bla тогъуз-он кере уруб юздюрген бутакъланы джашчыкъ, кюле-кюле, джангыз сермегенлей агъызыб тургъанды.

Сагъат ётген болмаз эди арадан, барына да бир таша къоркъуу синнгенди: Джанболатны эмчек джаши, юсюнде кереклери bla, джети-сегиз атны сюрюоб келе эди. Джетиб сюрюуге къошду.

– Бий, джаным, – дейди Хадаужукъ улуну биринчи нёгери Баппучу улу Салпы – бу бала, уллу болса, барыбыздан онглу боллукъду, таб, бусагъатда огъуна. Бизге джашау берирми? Къоркъмаймыса?

– Баппучу улу, мени джашым bla кесими нек къоркъутаса?

– Сагъыш эт дайме, бийим. Бир тюрлю кёзлери барды.

Малны сюрюоб Бийчесыннга чыкъыла. Былайда джаш:

– Атам, мен элиме-джуртума барайым. Сау бол этген игилигинг ючюн, эки затны излей эдим да, экисин да табдым сени кючюнг bla! – дейди. Хадаужукъ улу тюрленеди.

– Да, иги джаш, бар, алай а талай заманны бизге джаш болуб туруб, сора анангы кёрмей къалай кетериксе? Анга тюбеб, алай айырылсакъ ашхи тюлмюдю?

Джаш, тынгылаб туруб, сора:

– Тюз айтаса, – деди. Джанболатны аман къяннга киргенин да сезди. Къобан ёзенинге тюшгенлеринде, суу эрши къобуб, бокъланыб келе эди. Джанболат, Аллах мени къолумдан аджал табдырмай, араби, суугъя кетерми экен, деген акъылда:

— Джашчыкъ, сууну бир кёрсөнг а, биз кириб ёталлыкъбызмы зке? — деди. Джаш, сёз да салмай, атны суугъя таукел киргизтди. Была аманны джоралаб турсала да, ат хазна къыйналмай эрши суудан ётдю. Ол заманда да бир тюрленди джюргим, дегенди Джанболат.

Бери да ёт деб, къол булгъайды. Алай айтыучан эдиле: джаш атын ол джагъада ары бла бери бир-эки кере элтиб, сора бу джанындагъыланы туураларында тохтаб, эм алгъя уллу къаманы къолуна алыб, аны күнде джылтырата, атын шын тургъузтуб, ачы къычырыб, сора алай кирди суугъя, деб. Къобанны арасына джетерге, сен ат, мен ат дерге къаладыла да, Джанболат:

— Барыгъыз да бирден атыгъыз! — деб къычырады. Кеси атмайды.

Къобанны эрши суундан кёнделен ётюб келген джаш тулпарны бери чыкъса не зат этерин билиб, иги мараб атдыла да, джашны суугъя кёмдюле.

Ёлюгүн тутуб, алыб келиб, бусагъатда Огъары Ташкёпюрден узакъ бармай Таулулары деб биреулени джери болгъанды, аны огъары джаны талада асырайдыла.

Ол джашчыкъны ким болгъаны, къайдан келгени белгисизди, алай а бек айтыллыкъ тулпар, джигит, ётгюр адам боллугъу белгили къалды.

Бу хапарны Къарачайда айтады Джанболат, эмчек анасы бла атасы, асыраб тургъан джашынга этмеген игилигинги бизгеми этерик-се деб, юйлеринден къыстаб иедиле. Хадаужукъ улу Къобан ёзенден Теберди ёзенге кёчеди: «Къабакъ джашагъан» (Джангы Теберди) былайда тохтайды. Ариу, Джанболатла талайла болуб, этген ишлери бир адамча кёрюне эсе да, алай-былай деб айтыр къарыуубуз джокъду. Не ючон десенг, унутул-гъандыла бусагъатда бизге бек багъалы болуб къалгъан хапарла, джырла.

Джанболатны къанына сингиб къалгъан болур эди, мал сюрмей, урламай, аманлыкъны къоймайды, джузден аслам адамны тоноуун этсе да. Бу джол узакъгъа барадыла. Была мал сыйырыб ызларына айланыргъа, джауум джауады къар къатыш. Андан тауну келген эдиле, энди уа бу пелаҳ джангурда малны сюрюб тау бла бараллыкъ тюлдюле. Джырында былай айтылады:

Джюрюгюз, джаشا, биз тау джолланы кетейик.

Тауну барсакъ, эй Джанболатым, къар кёбдю.

Алай эсе, бирси, тюз джолланы кетейик.

Тюзню барсакъ, Джанболатым, джол кёбдю.

Болмай эсе, биз орта джолну барайыкъ.

Орта джолну да Ханукълары сакълайла,

Адам этин ала къой этинлей сакълайла.

Даулаша-уруша кетедиле да, къалай-алай да болсун, была малны сюрюб Хадаужукъ улуну къайынларыны (эски къайынларыны) къаты бла озаргъа джол чыгъады. Озсалы, озсунла — къайынлары кенгден оғына Джанболатны таныгъандыла. Эртде заманлада бир тобугъуна окъ тийгенди да, аны ючон ол буту бюгюлмейди — ёзенгини иги энишге дери салындырыб, сакъат аягъын анга салыб, алай джюрюгенди Джанболат. Андан таныгъан болурла, элден мараб тургъяна бир джашчыкъыны (энтда джашчыкъ!) иедиле.

— О Джанболат! — деб къычырыб, была таба аты бла келалгъянин келеди джаш.

— О Джанболат, къоркъма да, былай къайта бар, дейдиле санга!

— Джаным, бу джашны келиуюн табха санамайма. Атама! — дейди Салпы.

— Къой, сабий шойду да, — деб Хадаужукъ улу урдурмайды. Джашчыкъ джетиб, сау кел, Джанболат, деб саламлашыргъа узалгъянча этиб, чепкенини узун дженгини ичинден тапанчаны чыгъарыб, Джанболатны тюз кёкюрегинден урады. Элден, чегетден да быланы мараб тургъяна атадыла төрт джанындан. Джашчыкъ, Джанболатны уруб, ызына бурулгъанлай, Салпы да аны урады.

«Джанболатны нёгерлери алтыды. Баш нётери Баппучу улу Салпыды», — дейди джырында. Нёгерлери, Джанболатны ёлюгюн да, сюрюб келген малларын да къюоб, алай къачыб къутуладыла.

Джанболатны кийимлери къызыл дарыйди.

Аны джаши къатыны ханны къызы Ханийди.

Джанболатны Тёбен Тардан таныйды,

— дейди джырында.

Бу джол атлыланы ичинде эрин кёрмей, бир пелах болгъанын сезиб, ала джетерге, къачаргъа хап-хазыр болду. Хадаужукъ улуну нёгерлери хапарны айтханларында, Ханий, юиде кийиучу агъач чарыкълары бла аягъында, къачыб Къарачайгъа барыб къалады.

НОГЬАЙ МАЛНЫ СЮРЮОУ

Къарачайда мюрзеу джокъну орнунда болады да, черкесге, орусха, тил билмегени амалтын хазна къатышмай, эртделеде бир заманны ногъай бла сатыу-алыу джюрюттенбиз. Алай эшитгемме, ногъай тонаб, адам ачытыб тебрейди. Аны ючон болур, шкок кёлтюрген джыйырма бла он адам чыгъыб, анга да къурманлыкъ этиб,

къарабай аскер Къобан ёзенни энгишге атланады. Ногъайны джери кёб болгъанды, ногъайлыла Элтаркъачда, Джёгетейде да тургъандыла. Аскер баш джолла бла келиб, Сары-Тюзню башы Алта-Айгыр тюбунде мал орунлада бугъуб, тахсачыла джибереди. Тахсачыла тюзде (бусагъатда Сары – Тюз эл орналғын джерде) онеки ногъай къош джай кёклеге къонуб туралды, деб къайтадыла. Аскер онеки къошха юлешиниб, эртденбласында тёбен къошдан кириб, шок атыб, дау-ур-сюйор этиб, ёрге айланады. Сюрюлени къутулғынаны къутулады, къалгъанлагъа малны ышыртыб барадыла. Къозулу къойла къыйын келе, кеч эте, Марагъа киредине. Иги къаранғы болуб, была Арба Къол Аягъында тохтаргъа ногъай аскер да джетеди. Бизникиле улту шынкъарт эттегендиле да, тёгерекни джарытыб киши къоймайдыла алай-гъа. Ногъайда Туугъан бийни оғұрсуз, аманлықъычы джашы болгъанды, ол бир суу бетли аты бла, арагъа чыгыыб къычырады:

– Боташланы джигит Гапай, мында эсенг, бери чыкъ! – деб.
– Айхай да мындарма! Итлигингден экі элни бир-бирине сойдура эсенг, къанга боялғын!.. – деб, Гапай да атлайды джаяулай. От джарыкъда бир-бири ёшюнлерине шокланы тиреб, сен ат би-ринчи, оғай, сен ат деб, талайны тургъандыла, Сора Гапай:

– Сени малынгы да сюрюб, мен биринчи атмайым, сен ур, джигит улан! – дейди. Бийни юсюнде оқы тиймеген күбеси болады, джарлы къарабайлы уа – күбесиз. Гапай джыгылады, олсағъаттай шокланы оғыры аягъына салыб турғын бизни аскер бирден атыб, джашны атдан ийедиле. Ногъайлыны джетиб тутуб, ёлген джашны Къарабий деб къарнашы болады, анга Гапайны къанын ал деб, шкогун күбесини тюбунден сукъдурууб, бийни ёлтюртедиле, аны бла джюрюген джорукъну бузадыла. Ногъай аскер ёлюклерин алыб кетеди, Къарабай да, малны сюрюб, ёрге таянады.

Тютюн чыкъыган юй болуб, джаш, къарт, джарлы, бай деб къарамай, малны теппе teng юлешедиле. Къобанланы Таумырза деб, бир уста санаучу болгъанды, ол төртден-төртден санаб, он экі минг къой чыгъарғынды.

Юч джыл кетеди арадан.

Къарабай джарашы болсун деген оноу бла Ногъайгъа экі келечи джибереди. Ала барыб бир юйге тюшедиле, къонакъбайларын Туугъан бийге ийедиле, ол да барыб айтады:

– Къарабайдан джарашайыкъ деб келгендиле, джашынгы къанын да тёлерикдиле, келсинлеми? – деб.

– Келсинле, – дейди бий, – бир хаталы джаш хатасындан ёлгенди деб, экі эл бир-бирине джюрюмей, келмейми турлукъду? Бир динлибиз, бир тинлибиз...

Къарапай тёлеуге Туугъан бийге алтын ачхадан бешджюз сом береди. Аны bla эки халкъыны арасында джарашыу болуб, барыб-келиб, сатыу-алтыу башланнганды.

Керекми эди муну сагъыныргъя, къайдам?!

АЛТАЙГЪЫР

Бу тийреледе тургъан бир ногъай хан-ны урушда ёлген ёлюгюн аны адамлары алыб келе, бусагъатда Сары Тюзден Джёгетей ёзеннге аугъан мийик айрыладан ёталмай, туракълайдыла. Ханны бийчесине атлы иедиле былай-былай деб. Ол да, энді мен алты айгъыр джексем дамы ётдюралмазма деб, айтханыча, алты ад-жирни джегиб, ханны ёлюгюн бир айры bla уллу сыртха чыгъаргъанды. Ол айрыны аты бусагъатда Алты Айгъырды — ма, мени эшитгеним, хапар керек эсе...

Бек аман тик, къыш болса — бузлауукъ, хадаус джерди ол айры. Дагъыда сарытюзчюле алайтын чыгъыб, башында бичен ишлеб, алайтын юйлерине эндиредиле!

Алты Айгъыргъя джол этгенни элни тарихине тюшюрюрге керекди.

СЮРЮЛМЕГЕН КЬОЙ СЮРЮУ (КЫЗЫЛБЕКЛЕ)

— Тишликтеге къой бер! — дегенлеринде, Мусакъай тутуб бир къой бергенди.

— Биз джангыз къой ючюн келмегенбиз! — деб, къойчугъя къамчини иги тартыб, къойланы барысын да сюре башлайдыла. Аны bla да къалмай, къама bla Мусакъайгъя сермегенлейине, имбашында тургъан кийиз къаблы шкогу къолуна келиб къалгъанды. Мусакъай ол шкок bla аманлыкъыланы бийлерин урады. Дагъыда ата-ата къутулады. Суу ашаб, джар этген джагъада джанбаш болуб аумай тургъан уллу терекни тюбюне джашырылынады. Муну табалмайдыла. Бек джерде болгъанды да. Эркечле ол шкок тауш къатыш-къутушда юркюб, джоппу болуб Схауат суудан ётедиле, къойла да

Суйкъунланы (Батчаланы) Мусакъай Tay Схауатда кеси джангыз кюз аягъында малчыкълары bla тура, къызылбеклике келгендиле.

ызларындан. Аманлықъыла къой къайгъылы да болмай, Мусакъайдан да дертерин алалмай, бийлерин сал этиб, алыб кетедиле.

Эркечле уа ол барыулары бла барыб, Тебердиге тюшедиле, экинчи кюнүоне Дуут Джалпакъыга Макъалы Кёлге чыгъадыла. Сейир тюлмюдю, не джанлы, не адам тюбемей аланы келгенлери. Алай айта эдиле, Мусакъай бла къойла teng джетген эдиле Джазлыкъыга деб...

ШЕРИУАН (КЕРИУАН)

Кечени ауурлугъу ётгенден сора чыкътъян джуулдузну атыды. Аны бла teng тебрегендиле эртеледе аскерле къазаатха, аны ючюн аталгъанды «шериу аскер» деб. Джасакъ джыйыучу аскерчиге да айтхандыла алай. Кёб атлыла, къайдам, арбала тизилиб баргъаннга да айтхандыла. «Шериуан», «кериуан» дейдиле.

— Бир шериуан атлы чакъылы бар эдиле, — деб айтыучан эдиле, кесек атлы озуб кетсе.

ЭМИНА

Чымыкланы (*Кипкеланы*) Осман айтыучан эди бу хапарны, атамдан эшиг-генме деб.

Эртде бир шыйых Османны, аны атасын, дагызыда бир сохтаны, бир мийик таугъя иеди: «Къарабетте чыгъыгъыз да, къарагъыз. Кече джукъламай туругъуз, сора көргенигизни манга айтырсыз» — деб. Была кетедиле да, кечени бир заманында кёкде от джаныб, айланыб келиб, Тебердиге тюшеди. Сохтала эртденбла шыйыхха айтадыла, былай-былай, кёкню бир джанындан бир от чыгъыб, келиб Къабакъ джашагъаннга тюшдю деб. Шыйых джамагъатны джыйыб, палахны келе тургъанын айтды.

— Къачмагъыз, къачмагъыз гяур боллукъсуз, ол Аллах буюргъан затды, — дейди. Эмина келиб киреди. Сора шыйых бир къагъытны алыб отну къыйырына салады: къагъытны ал джаны чыммакълай къалады, арт джаны уа саргъалады. Сора, дагызыда элине алай айтады:

— Къачыгъыз! Отдан къачхан къаллыкъыды. — дейди экинчи. Ташха, агъачха къачады миллет, юч къатын а, биз сенсиз кетерик тюл-

бюз деб, ол шыйыхны биргесине айланыб, ёлгенлени асыраргъа къарайдыла.

Бир күн шыйых юч къабыр къаздырады. Эртденблагъа аны джашчыгъы ёледи, экинчи күн-къатыны, ючюнчю күн айтады: «Мен да ёллюкме, сора эмина ма ол күн тохтарыкъды, — деб, бир болжалны айтады, — андан туура-туурагъа чыгъыб, чакъырырсыз, джыярсыз элни. Мени къабырымы башын сыппа-сыйдам этиб къоярсыз: джатхан джерими излерге болурла — аны ючюн». Шыйых ёледи, аны кеси айтханча асырайдыла. Сора ол юч къатын мийиклеге чыгъыб, къычырыб, айланыб, халкъыны джуртуна джыядыла деучен эди Чымык улу.

ХУБИЙ АПЕНДИ

Эресейде азатла башларына бош болгъандан сора да, бир кесек джылны
Къаракайда ол буйрукъгъа бойсунмай,

бийле, биз къулланы сатыб алғынбыз деб, унамай тургъандыла. Ол заманлада Зукку пристоп патчахха къагъыт джазады. Андан сора джарым патчах келиб, ногъай, къабарты, къаракай, черкес бийлені бусагъатда Черкесскеге джетгинчи джерге джыяды. Алайда аскер да тургъанды. Ол, оноугъа хар миллетден ючюшер адам сайлагъыз, дейди. Сора джыйылгъан халкъыны ичинден бир атлы къарт чыгъыб, патчахны адамыны пайтонуну аллына келиб, орусча салам береди. Джарым патчах кесини тёгерегин аулаб тургъан бийлеге кимди бу адам деб сорады. Ол Хубий апенди болгъанды, Мухаммат...

Огъай, ол джарым патчах болмай, патчахны къарнашы оғынанкъ болгъанды, огъай, Хубий апенди атдан тюшюб, тобукъланыб салам берген эди, деб да эшитеме бусагъатлада. Къайдам, мен джаш заманымда хар затдан хапарлары болгъан къартладан эшитгеними айтама.

... Наибни аскери Дагыстандан Къаракайгъа келиб, Тюркге къошуладыкъ, гяур бла болмайыкъ деген көзүүледе, Хубий апенди кёб кюрешгенди Шамилни келечисини сёзлерин халкъгъа сингдирир ючюн. Алай а Къаракай халкъ аны унамайды, орусну тыйыншилгъа санагъанды. Тюрк къысталады, Хубий апенди да тау артына ётюб, юч-тёрт джыл турууб къайтады. Ол орусча да, арабча да уллу билими болгъан адам болгъанды. Уллу кёллю, ол ёмюрю байгъабийге багъя бериб, не бел бюкмегенди, не онг джанына салмагъанды деучен эдиле. Аны ючюн мууну сюймегендиле...

Дагъыда патчахны адамы Хубий апендини джаратыб, аны сёз урумундан, былай соргъанды:

— Сен бу акылынг bla патчахха джаулукъ нек этгенсе? — деб.

— Мени ёмюр уруннганым, кюрешгеним да патчахныкъыладыла. Шайтан джелчик бир кесекчикге буқтуу этиб кетгенча, мени бош дыгалас джангылычларым... уллу патчахха ол не? — деб джууаб этгенди Хубий апенди.

Сора миллетине бурулуб:

— Юч адам сайларыкъызы да, бирине мени айтыгызы: не шериат bla, не башха джорукъла bla дженгирмезме, — деб тилейди. Айтханыча, аны да сайлайдыла, Гитче хаджи деб дагъыда бирни айырадыла. Ючюнчюлерин унутдум.

Къабарты бийле алай даулагъандыла Къаракай бизден азат болсун — ала бизге джасакъ тёлеб тургъандыла деб. Алайда дауурдан озуб, туюш чыгъя башлагъанлай, патчахны аскерчиги айырады къаугъаны. Сора Хубий апенди:

— Мусакай Схаятта бир бийгизни тишлик къой ючон ёлтургенинде, не эталгъан эдигиз? Бийчесында бир сюрюучубюз бийгизни да, адамларын да къыргъанын да, не эталгъан эдигиз? Не уа, Къара Муссагъа джукъ эталдыгъызмы?! Къойчу джашларыбызгъа сойдурга тургъан, не тукъум бийлесиз сиз? Кертиди, джер амалтын бир кесек заманны, къышлыкъла ючон джасакъ бергенбиз — ол бийлик этгеннеге саналмайды, аңсы!.. — деб, дагъыда деменгили юлгюле келтириб, чыртда хорлатмагъанды.

Алайда патчахны адамы, хар милlet кесини джеринде эркин болуб туургъя, мындан ары къул тутханга аллай бир, быллай бир тюрме азаб салыргъа деб, буйрукъ бериб кетгенди.

КЪАРТ НЕ КЁРГЕНДИ

Къарт-Джуртда джюз bla отуз джыл джашагъан бир къартха дунияда не сёй-ир зат кёргенсе, деб соргъандыла.

— Хапалары bla Чагъарланы тийрелерини арасында бир бау барды, мен сабий заманда да эски эди, энтда алай турады. Къол Аягъы къулакъ тау джауумдан ырхы болуб, къобуб Къобанны аллын тыйгъан эди...

Ёргеледе джауум саркъыб, сууну аллы бош болгъанында, Къобанны ургъан сууу Сылпагъарланы тийрени тёбен джанында джар-

ны ма ол кюн этгенди... Ай, джанларым, Уллу Тюзню кёрмей ёлюб барама!.. – дегенди ол къарт.

Сейир-тамаша дуния: Къобан сууну ёрге баргъанын кёрген киши, аллай бир джылны джашаб, Къарт-Джуртдан юч-гёрг къычырым джерни барыб, Уллу Тюзню кёрмегенди!..

РГЬАШИТ

Не аман тик энишгеледе да ёгюз арбагъа ргъашит салмай эдик. Бусагъатлада тормоз дейдиле. Арба эки чархлы бола эди да, джолну кён-делен туруб къала эди, аны ючюн салмаймы эдиле, билмейме. Джазлыкъыда Эниу Аягыы деген аман тикде он, джыйырма арбачы болсакъ да, тохтаб, биреулен ёгюзлени баш бауундан тутуб, къалгъанла да арбаны артындан къадалыб, эниб кете эдик. Мен билиб, ёгюзлени башын Худаланы (Эрикгенланы) Ибрахим тутуучан эди. Джашла арбагъа джабышыб, Ибрахим да бир боюнсхагъа имбашын тиреб, ай, Аллах, ай, Аллах, дегенлей тюшюучен эдик. Тюз джерге джетгенлей, Худа улу: «Айджаякъ, ала джаулугъунг...», – деб созуб башлаучан эди. Джашла да: «А, энди Аллахны уннутдунг!» – деб. Огъурлу адам эди Ибрахим хариб. Акъ Акка деучен эдиле анга артдалада Къумушда.

АРТ ЭШИК

Къараачайлыла бурун заманлада юйлерине арт джанларындан да бир эшик нек айыргъандыла деб, сорадыла джаш адамла.

Эртделеде, ол аман дунияда, кеслерин тышындан келген хатадан сакълар ючюн: джауну келгенин кёрюб, арт эшик бла чыгъыб, ташхатаугъа сингиб кетгендиле. Ол огъай, таша джолла болгъандыла, арт эшик бла кириб, дорбундача рахат тургъандыла сабийи, тиширыуу, абаданла чыгъыб джаудан кеслерин къоруулагъян заманда. Сююб айырмагъандыла юйню сууукъ джанындан да бир эшикни ата-бабаларбызы.

Бурун, джюзден атлагъан бир къарт къатын къыйналгъанында, юсюне джыйылгъандыла. Туудукъларыны бири:

— Не этесе, анам? — деб соргъанында.

— Да, ал эшик bla кириб, арт эшик bla чыгъыб барама. — деб, къойгъанды. Рысхы bla джашаудан киши тоялмагъанды. Узакъ ёмюрге джашагъанында, аны барын да юйню кенглиги юч-тёрт атламны баргъан заманчыкъытга тергеб къойгъанды!..

ЧИЙГОША БИЙЧЕ

Бурун кеслерин ёчге салгъан къызла болгъандыла, аллай-быллай джигитлик этгенинге барлыкъма деб. Байлыкъдан, эрикгенликден. Къабарты джанында Къарма къабакъ bla Хабаз элни арасы bla суу барады, Балыкъ къобан. Кёпюрю бир джерде да джокъ, къуру кёчуюол bla ётюб тургъандыла. Кёчуюулню аты Тюкюлмюдю. Джыйырма тёртюнчю джыл мен Хабазгъа баргъан эдим да, аны кёрген эдим: юйню бир къабыргъасындан эн да, бири bla чыкъ да кет — ёресине къая, шоркъя, быртда терк баргъан суу. Джай ёте болур эдиле, къыш а...

Чийгоша бийче деб бир къабартылы къыз ючлю тайгъа миниб джангыз айыл bla Тюкюлмюден ётгенинге барлыкъма деб, кесин ёчге салады. Аны къарнашлары алайтын джылны не аман кёзююнде да ётюб тургъандыла. Бийче къарнашларымдан онгсуузгъа барлыкъ тюлме деб, сёзүн халкъгъа белгили этгениди. Узакъ — джууукъдан да келиб-келиб къарайдыла да къызгъа — ариу, айтылгъан къыз — тик, бузлауукъ къабыргъадан хамуюлгъа аты, кеси да къатышыб, Тюкюлюмге кетиб, Къабартыны джашларыны арты болуб къалгъанды...

Артда бир чегемли джаш ючлю тай bla (ючлю тайны түякълары джити боладыла), джерини да джангыз айылы bla Тюкюлюмден сау-эсен ётюб, Чийгошаны алыб кетеди.

Ючлю тай эди ит гыбышыны миннегени,

Чегемли сохтады, ма Чийгошаны сюйгени... — деб аламат джыры барды.

АБАЙЛАНЫ КЪАРТ АЗАТЛАРЫ

Бурун Малкъарда бек айтылгъан бийлени бирлери Абайлары болгъандыла. Ала бир къулларыны эки къызын эки джерге сатадыла. Аталары, эки кёзю да къарау сокъур къарт киши, къызларындан сора джаны джокъ, бу джашаудан эсе, ёлген ашхы-

ды, дейди. Алай а къан алыб ёлейим деб, аман акъылгъа кирди. Айланы-джюрой, багушну чучхуй кете, бир темирни табыб темирчиге барады.

*Абайлары къан къалала ишлейдиле,
Хар кюнүне бир къысыр ийнек соядыла,
Манга юлюшге бел омурауун къоялла,
Ашамайма да, джабаллыкъ къарын тёзмейди,
Ашайма да, бу гяур тишиле юзмейдиле...*

Темирчиге тишлерим къалмагъанды, бычакъыкъ эт деб ти-
лейди. Багушдан табылгъан темирчикден асылуу бычакъыкъ чыгъ-
ады. Кече кеч болуб, хар ким чачылгъандан сора, бу кеси къалыучу
юйчюгүнө бармайды да, уллу юйледе эшик артына къысылыб къа-
лады. Эркишиле болмагъандыла, бу уа кече арада, къысыла-къы-
сыла барыб, бешикде сабийчиклени боюнчукъларын тартыб-тар-
тыб къояды. Ёлтургэ кюрешгенлигиди, алай а асыры аман амал
табханды...

Эртденбла къобсала, бешикле къанга боялыб тура. Къычырыкъ,
сыыт болуб, ары-бери чабсала, къарт киши, не эсе да джанлайл-
май, эшик артында тургъанын эслеб, къатынла тюйюб тебрейдиле,
джамчы таракъла бла уруб, тырнаб, зее этиб алай ёлтургендиле:

«Джабай бычакъыгъа перент бычакъ ишлетдим,

Абайланы келинлени, тайы ёлген байтал кибик, кишинетдим», – деб,
джырында алай айтывлады.

АТЛАНЫ ЮСЮНДЕН

Алгынын, къараачай тукъумлу деб, биз-
ни тау джерледе огъай, тышында да къа-
тылыкъларын танытхан или онгуу атла
болгъандыла. Джылкъысы асламгъа патчах джер да бергенди, къаза-
ватда уллу себеб болады деб.

Аллай акъыллы атланы кёргенме, иесине ким болса да хыны-
ракъ сёлешсе, ачыуланса, ол ат, къатларына келиб, иеси бла кю-
решгенни тобугъу бла түртгенин! Неда иеси, джылкъыны къый-
ырына кириб, джюгенни зынгырдатса, джортуб келир. Сора бир-
бирледе ат иесине келмей къалса, бил: ол заманда джолунг бол-
лукъ тюлдю. Кёресиз, атлада да адамлагъа таша къаллай ышанла
болгъандыла...

Огъары Дууутда Джаналдыланы (Кипкеланы) Гитчени тулпар аты болгъанды. Аны, Баталпашинскеге барыб келейим деб, биреулен тиледи. Гитче берирге унамагъанында, ол адам, эл джатхандан сора, атны чыгъарады. Эни уллу маймөз къумачны мелте этиб, атны белине байлайды, бели чанчмазча. Баталпашинскеде сют этиллик бир джууугъуну ёкюлюне правлениеден къагъыт элтирге керекди. Алай ийнаныгъыз, ма ол ат бла ол адам, кече бла барыб, къагъытны берир джерине табдырыб, танг атхынчы ызына къайтый келгенди.

Джуз къычырым — ары, джуз къычырым — бери! Атны шыкъыртсыз киргизтиб, орнуна иеди. Ат белинде кече узуну сылыт болуб келген адам, джукъаялмай бауну башында ары-бери барыб, тангнга алай чыкъгъанды... Джаналды улу эртденбла атына барса, ол ашына да тиймей тура. Арабин, рахынмы болду, деб эшикге къистайды. Ат, суу ызына джортуб кетиб, ызына айланады, арбазны эшигине бурула турмай, бурууну юсю бла чынгаб, алай кириб кетеди орнуна. Аны барысын кёрюб тургъан, бүгечели джукъамагъан адам, Гитчеге келеди.

— Алан, — дейди, — атынга джукъ болгъанды деб танымаймыса?

— Аз терлегенчик этиб, ашын ашамай тура эди да, не болду экен деб, тышына ийген эдим да, керпеслениб къайтды, — дейди Гитче. Сора, ол заманда айтханды ол адам, аны атын алыб кетиб, танг атмай къайтханын, джатмай тургъанын...

Бизни тийре. Эки кюнден чарс боллукъуда да, хар ким атын хазырлайды. Чомаланы Джумай, кишенлениб тургъан атын бошлаб, юсюнде эртден чыкъда къысхагъя-къысхагъа ойнатады. Доттайланы Герий дуппурдан къараб аны кёрюб туралды.

Бир кесекден, Герий юйге кетгенлей, Джумай, анга барыб:

— Герий, атха къалай джарау этерге керекди? — деб сорады.

— Эртденбла эртде тур да, эртден чыкъда атынгы хайда къысхагъя ойнат — андан иги джарау джокъуду! — деб къойгъанды джюреги джарылгъан Герий. Чабарыкъ атны (таб, къаллайны да) эртден чыкъда сюрмезге керекди: джётел этеди. Ол огъай джарау этиле тургъан атны тюбюне кийиз тёшеб да тургъандыла.

Джазлыкъ элде Доттайланы Герийден уста джокъ эди атха джарау этиуде, ол къарагъан ат озмай къоймаучан эди. Ёчле салыныб, чарс башланыргъа кёб къалмагъан кёзюуде Герий бла биргэ ёчешедиле, бизни атыбыз озарыкъды деб. Герийни аты да джокъуду, Къаншаубийни аты мында Джапакъда, кеси уа — элде. Герий, унугалмайма, ол къарт адам, белинде да таягъы бла, элге эниб кетди,

Къаншаубийден атын тилерге. Айтмай чабдырса да, Герийге ким не айтырыкъ эди, дагъыда, къайдам, адам бир-бирине тынгылагъан, уялгъан этеди, кетеди.

Эркинлик алыб келди да, атха джарау этиб тебреди. Эки джашны, таякъыны базман этиб, миндириб, дженгилиң сайлады. Ран Башы деген сыртда боллукъуда чарс. Чабдыла да, Герий джарау этген ат бир къычырымгъа аллыбыздагъы сыртда тас болуб кетди. Атны юсюнде-ги Чомаланы Ногъай деб бир джашды. Герийни къатыны, харыб, ары-бери чаба эди, эрине ачыуланыб, къабыргъадан таш тёнгерегенча баргъан атда биреуню джашина бир джукъ болуб къалады, деб. Алай а, бир зат да болмай, ол ёч алды.

...Мени ючлю, джазгъа төртте чыгъарыкъ атым барды. Аламат джю-рюшлюду, алай а чабдырыб кёргеменме. Ёнге, бир джолда, Баталпа-шинскеге бара, Доттайланы Алийни чарслада чабыучу атын бир кесекге озгъан эди. Меникини джюрюшю Алийни атын джортдурууб келди да, Абук-къабакъдан (Хумарадан) чыкъгъанлай, атланы бошладыкъ, бусагъатда Сарытюз орналған джерге мен алгъа джетдим. Аны аты уа Аджиланы Кырыкъгъанла деген айтылған атларындан эди. Ма, ол ючлю атыма Герий, күн сайын дегенча келиб, тёгерегине айла-ныб, къараб туруучан эди, мени чабыучу, аллына ат иймеучю кёк атым бар эди, анга ушайды деб. Аны хапарын да айтды. Керти асылуу ат болгъанды. Амма, къатауз эди да, хазна адам чабдыралмагъанды.

Герийни тюкен джюрютуючю бир эрмен шоху болгъанды, ол муну атын тилем алыш кетеди, Армавирде, уллу ёчле салыныб, уллу чарсла боллукъудула деб. Гетеңден тёгерекге буруу къуруб, аны ичинде чабхандыла... Герийни атына миннген джаш, атны ауузун тыялмай, буруудан чынгатыб ийгенди. Ол тюз джерде ат барыб-барыб, юсюн-деги да къарыу эталмай, эм ахырында ат, джаныб, ёлюб къалгъанды. Анга ушайды деб, къыйналамы эди, тансыкълаймы эди, къайдам, къуру да келиучен эди бизге.

Энди ол атчыгъымы хапарын айтайым. Теберди бла Джазлыкъыны арасында Къул Тюбю деб къыйыр къышлыкълада ингирде мал джыйыб, Джалпакъыны юсю бла Джазлыкъы аудум. Ол да бир кюнлюк джол болуучан эди. Юйде джассы намаздан сора джолгъа атланама. Атам Баталпашинскеде джатады, ары барама. Келе-келиб, Мурзабек ачыда (бусагъатда Красногорну тёбен джанындагъы гара суу) тохтайма, кече былайда къалыргъя. Танг аласында джолоучула джюрюй тебреб, мен да алай чыгъама.

...Атам харыб, не аман терлөтгенсе атынгы, лейди. Тебрейме атымы маҳтаб: тюнене ингирде Къул Тюбю къошладан чыгъыб, кече

Мурзабек ачыда къалыб, тангны кёгергени бла туруб келгеними айтама. Ийнанмайды атам, эшта-эшта, сени тайынг баралмаз аллай бирни, ма, мында бир байтал сатылады да, ол барлықды, дейди. Бир аскерчи джаш Къарданикде кече къалады да бери келиб къара-са, аскер къагъыты джокъ. Кесини атына ышанмай, атам махтагъан байталны иесине айтмай миниб кетиб, кече ары джетиб къайтады. Анда да билинмей къалгъанды кече чабыб айланнганы. Юшджюз сомгъа сатылған этеди ол, деди атам.

Мени ачхам болду да, байталны алдыкъ. Ингир ала юйге тебрей-биз. Манга айыбы бу хагок байталгъа миннген, сен мин, дейди да атам мени атчыгъыма минеди. Ол чабыучу байтал тебрейди хаман къабыргъасы бла барыб, хагокланыб, былай учеб кетерге излеб. Станседен чыкъгъанлай, ийнаныгъыз, байтал, герсокъа этгени да джокъ, Джёгетей Аягына шош болуб джетеди. Кече бир юйде къа-лабыз да, эртденblasында атам:

— Энди кёрюрсе байталны барыуун, — дейди. Барыб-барыб, Къо-бан ёзенде Узун Бусакълада тохтайбыз. Дуут аягына кирирге, байтал арыб, атам мени атымда кюле-кюле келеди, налат джаш, къайдан табханса бу тулпарны, деб. Джюз къычырым келдик, деди дагъыда...

Бир джолда базаргъа кетиб, ызыма къошха чыгъыб бара, хоншу къошну юсю бла озарыкъ эдим да, аланы итлери атымы туягъын ашай тургъанына барыб къалама. Таныб къойдум! Аныча мал джокъ эди: джууагы бюгюлмей, былай, къангышча, ингичке, джерге чан-чылыб битген эди. Къошунтуякъ. Аяб, тагъаргъа кёзюм къыймай туруучан эдим. Мен джокъда, буруудан чынгайма деб, къабыргъа-сына чалман къазыкъ кириб ёлгенди, дедиле къошчула. Кёб адамым ёлгенди — аладан аз бушуу этмегенме анга, деб кёлюме келеди. Атны ёлгенинден да бек, тулпарлыгъы билинмей кетгени ючюн бушуун бюгюн да унутмайма.

Къошунтуякъ, къангич джууаклы атчыгъым...

АТ ОЮНЛА

Джыйырманчы джыллада мен, Красногор стансени тёбен джаны Джако къу-лакъны эки джылны арендге тутуб, гитче къошчуку къураб, ортакъгъа бичен чалыб тургъанма. Тюкеннге эннгеним сайын кёреме: стансени майданында талай джаш ат оюн-лагъа юренедиле. Аланы юретген, къартыракъ орус киши, бир джан-

ларында туруб, алай-былай этигиз деб, къычырыб туралы. Сора бир кюн мен да ызларындан атымы джортдурууб тебрейме. Бир-эки кере алай этгеними көргенинде, ол къарт:

— Юренингми келеди? — деб сорады.

— Хо... — дейме. Ол адамны манга юретгени, аны ол сёзлери эсимде къалыб кетгендиле: «Ёлеме, не уа джыгылама десенг, сен ёмурде джукыгъа юренник тюлсе, къоркъууну башынгдан ат!..»

— Ким къоркъады? Атны белинде, къайсы бир таулуча, мен да сабийликтен бери айланама, — деб таукелленеме. Къарапачайны оюну болуучан эди къуанчлада, ат bla чабыб келиб, узалыб джерден къол джаулукъ неда ачха алышу. Анда да аман тюл эдим. Темир сомлана эришгендөн джерни бир кесек чучхуб да сала эдиле, аны да экинчи кереден ары къоймай турғанма. Къоюгъуз, кесин маҳтагъанны бурунлада телилени эм башына тергегендиле...

Алайды да, кесими бегитиб, устаны айтханындан таймай кюрешиеме къолуму, аягъымы ат юсюнде къалай тутаргъа керек болгъанын билирге. Ненча кере джыгылгъан болур эдим, ненча кере атны аякъ тюбюнде къалгъан болур эдим?! Алай болса да, сай къаллыкъ, ол адам кёб затны кёргюздю манга. Къошха чыгыбы, тюз сыртда да юрете эди. Ат барагъанын бара турғанлай, аны бойну bla тёгерек айланаса, къарын тюбю bla бир джанындан бир джанына чыгъаса, эки джанына кёзю-кёзю джерге тюшюб, ызынга минесе, ат джерни юсюнде тиш туруб, тёппенг bla аууб кетиб къобаса — ма алай беккыйын эди.

Экинчи джылны кюзюнде, къайдан эсе да къайтыб келе, Джазлыкъыны тийрелерини бириңде тойгъа келеме да къалама. Ол заманлала эки-юч джаш болгъан джерде эрлай оюнла чыгыбы къала эдиле. Къол таш атыу, тутушуу, ат чабдырыу, къызла джыйылыб, той этиучен эдик. Келеме да, джерден ачха алышу bla кюреше туралы, сора узакъдан огъуна чабыб келиб алама десем, алалмайма. Ызыма айланыб келе кёреме да, къоймайма. Ол ачхачыкъыны, талай къарт олтурууб туралы эдиле да, алагъа берип, тютюн алырсыз, — деб, барыб джашлагъа къошуулама. Тамада тенгим бар эди Габут улу Баттал деб, ол шыбырдайды:

— Аман джаш, той башланнгынчы, ат оюнларынгы кёргюзт, мен команда берип туурма...

Кертиси bla да, атда ойнаууму бир кере Батталгъа кёргюзтгеме ансы, киши билмейди. Гитче къулакъ суучукъдан ётюб мырдыны къыйыры bla ариу джерчик бар эди, алайгъа джетгендайиме, Габут улу команданы басыб тебрейди, алай эт, былай

чаб, былай тур, деб. Кёргюзтюб тебрейме, джыйылгъан халкъ да манга къараб. Талай затны ойнагъандан сора, эки-юч джаш мени аллымы чыгъыб, атдан тюшюрюб, къолумдан-къолтугъумдан кириб, алыб тебредиле.

— Хабат ол итни кючюгун бери алыб келчигиз, дегенди. Энди түйюллюксе, джарлы, — дейдиле. Хабат, атамы эгечи, эки аягындан да бирден топал къарт къатын, тойгъа-оюннга къааргъа деб алыб келген болурла, энди мени аллайла этгениме тёзалмай, урушхан этерик болур. Урушхан огъай, джабышмакъ гуоч таягы bla түйюб тебреди.

— Башынгда акылынг бармыды?! Ант эт, мындан ары чабхан атны къарын тюбю bla чабмазгъа деб! Къайда, Къуранымы бери келтирчигиз! — деб, джашланы бирин юйюне чабдырды. Сора айтама:

— Хабат, атамы баууру, сени Къуранынг къайда атылыб къаллыкъыды, андан эс, хамайылым барды, аны bla ант этейим, — деб, джанымдан гитче джазма китабчыгъымы чыгъарама, — ол къуру да биргемеди.

Хабат огъай демейди, алай а таягын къалтырагъан къоллары bla башымы туурасында тутханлай турду. Мен, ант этиб, арлакъгъа джанлагъанлай, тенгим Кипкеланы Али-Мухаммат:

— Хабат, къызлагъа ийнарла джазыучу китабы bla ант этиб барады! — деб, ишни бузады. Биягъы Хабат чамланады.

— Кюлякъ Гассы, сен дамы адам болдунг? Сен юч айны кийиз бёркню ичинде тургъанса, энди уа буюн, башынгы кишиге тенг этмей, чабхан атны къарынтиюбю bla, джыланча, сыйбырылыб чыгъаса, не? Тутугъуз!

Огъай, бу джол джашлагъа кесими тутдурууб, Хабатха да түй-дюрмедин. Экинчи кере ат ойнатханым да андан къолайлы болмады. Джапакълада Макъалы кёлде ат чабдырыу болуб, ары барабыз. Аны ызындан кёб заманны той барады. Ызы bla эки джаш ат оюнла кёргюзтюб тебредиле. Ёзенгини ат джерни ал къашына салыб, къысха этиб, анга аякълары bla туруб барадыла. Ол да къыйынды: ат не аз да тохтаяракъ болгъанлай, юсундеги къырылыб кетерге ёч болады. Бошайдыла, мен да билген затымы кёргюзтюрге кюрешдим. Ат чабыб бара тургъанлай, джерни алгъан оюнум бар эди, анга киришеме. Ат джерни кереклерин бир-бириндөн арлакъгъа тизиб, атыб барама, эм ахырында джюгенин атама. Бир кесек чабдырыб, юреннген атымы бойнундан къагъыб, ызына бурама. Атны бармагъа къюб, джерлөтөн этерикме. Анда да, бир мине, бир тюше. Джюгенни

күйдириб, джауулукъланы бирине узалғанлайыма, басыныб къараб тургъан миллетден къолунда акъ таягы bla бир къызы чыкъды. Къумукъланы Хадижат, тийребизден джууукъ джетген къызы. Аллыма чыгъыбы, таягын манга атыбы, атымы юркютдю. Ат къайгылы болмай, ёрге турууб, аурутхан тобугъуму уу тургъанлайыма, энтда бир урду биягыры акъ таякъ bla, джарлы ананг ойсураб туралды, сени этген затларынгдан кёлюне чабыбы, деб...

Ма аллайла болгъанма. Эй, къайда ол кюнле! Оюнларымы арты бир сейир кюлкю болмай къалмагъанды! Таб, къыйналыу. Дағыда от ойнағъанымда... Ол джол а Басхандан келе эдим, ёчле алыбы...

ДЖАБАГЫ

Эртделеде Къазанч улу Джабагы деб, буютеу Къарапчайгъя, Малкъаргъя, Къабартыгъя да аты айтылгъан, оноу неге да келишген, билимли адам болгъанды. Дағыда, ма ол акъылман, Тюркге аууб кетгенди. Сен, бир онглу адам, бизни къюб нек кете-се деб соргъанларында, ол: «Таусулмазлыкъ малынг болса, ёлmezлик джанынг болса, ол заманда джаша гяурну джеринде!» — деб къойгъанды джууабха.

ТУКЪУМ, АТАУУЛ БАБАЛА

ЁЗДЕН

Буруннгу хапарлагъа кёре, Езден Тауартындан келгенди. Анда джерни юсю bla дау чыгъыб, Отарладан бир бийге къол джетдириб, таулада – эбзелени арасында – орунлашыргъа базмай, Хурзукга келеди. Ол заманда эл алкъын болмагъанды. Хурзук сууну джагъасында бир къулакъ барды. Аны bla ёрге чыгъыб – дорбун, ёзенни аягъында – экинчи дорбун. Онглу мараучу, уучу болгъанды Ёзден. Кюндюз тауда уугъа айланыб, огъары дорбунда джан кечиндириб тургъанды, кече тюбюндегине тюшгенди.

Ол джыллада Къарадайыны ёзеги Басханда болгъанды. Боташ, уугъа айлана келиб, Минги Таудан къараб, Хурзукну кёреди да, былайда адам джашаргъа боллукъ кёреме, деб кетеди. Экинчи джол хазыр орунларына арпа бюртюклө къуюб келеди да, уллу джассы ташны юсюне топракъ къуюб, урлукъну себеди. Аны Ёзден кёрюб тургъанды, дейдиле. Бу не адам болду, ол кюрешгени да не затды деб, Боташ кеттегендөн сора, ташны юсюнде джангы топракъны къозгъаса – арпа бюртюклени табады. Былайын джокъларыкъ адам болур, дейди.

Къач джетиб, Боташ келиб, арпаны битимине къууана тургъанлай, Ёзден

чыгъады. Алайда танышадыла, бир-бирине хапар айтадыла. Туз-дамны ортагъа салыб, антлы къарнашla боладыла. Ол кёзүүде Къарча bla Боташны арасы таб тюл эди. Къарча къарт болгъанды, аны джаш къатыны bla Боташ шохлукъ джюрютедиле деген сёзден бир-бирине таб къарамагъандыла, деген сёз джюройдю. Къабарты bla да орталары тикди: андан джасакъ джыя келген адамланы барысын тутуб, бир джер тешикге къуюб къойгъандыла.

Ол хапарланы да айтыб, Ёзденнге Боташ, кёчюб келейим дейди. Алайда Хурзукну эки юлюш этедиле.

Ол кёзүүде къулакъ юзюлюб, джел-боран кёлтюрюлюб, чегетде агъач къырылыб, ёзенни шындык басыб болгъанды. Агъачны сырты bla ташыб, Ёзден, Боташ келгинчи, бир тёргюкюл юй ишлеб къояды. Ол да юйдегиси bla кёчюб келиб, Ёзденни юйюне тюшеди. Къарнашлача, бир юйча джашиб тебрейдиле.

Эртденбла Басханда туруб къарасала, Боташ джокъ. Минги Тауну ары джанында аламат джерни сагыннган болур эди Боташ, биледиле ары кёчюб кетгенин. Сора Къарча былай айтханды:

— Къабарты bla да джаубуз, Боташ bla уа мен гурушхалы болсам да, Боташ джетген күндө эр эди, келигиз ызы bla ауайыкъ!

Нёгерлери Науруз, Адурхай да болуб, барадыла да, Худес Аягъында бир уллу ташны белги этедиле, джер юлешедиле. Къарачайны Къадау Ташы деген — ма ол ташды. Боташ айтады:

— Сиз Къарт-Джуртха барыгъыз. Джалан Къол да сизники болсун.

Иги кесек заман озады, миллет ёседи. Сора эки ёзенни бирин бизге берсингле, экисине бири болмаймыды, деб башлайдыла. Джер къуралгъанлы, дуния къазауаты — джер къазауатды. Ол заманда Ёзден, тау артына кетиб, къайтмай тургъанды. Юч джыл озады.

— Энди эбзенг да кетди, бир ёзенни бизге бер, — деб Къарча Боташха къадалады. Сора Боташ, тау артына барыб, Ёзденни юйдегиси bla кёчюроб алыб келгенди. Ёзденни Кылчак деб бир къарнашы да ётеди была bla, алай а артда ызына кетиб къалады.

Биягъы джер къаугъа суумайды. Хурзук bla Учкуланны арасында джыйылычу джерлери болгъанды, бир уллу джассы ташны ёрге кёлтюргендиле да, тохана этиб Боташ анга миниб, къатына да, къуру Ёзден болмаса, кишини къоймай, алай сёлешиш тургъанды. Алай эте, джыйыла да чачыла тургъандыла. Хапарны джюрюуюне кёре, халкъ Ёзденни алдайды:

— Сен джангыз киши bla онгмазса, эл bla бол, аман, иги эсе да. Боташны ёлтюр да къой, — дейдиле.

— Да, къалай ёлтюрейим? Антлы къарнашлабыз! Ортагъа салыб ашагъан туздамыбыз уур! — дейди.

— Сен тийме, биз ачыуландырыбыз, джууукъгъа келсек, ол би-ягъы къамасына узалгъанлай, эки къысха илигинден тут да, бошла-ма, — дейдиле да, къалай-алай болса да Ёздени кеслерине бурадыла.

Боташны сюймеген къаум, Ёздени андан айырадыла. Боташны ёлтюредиле.

Джерни юлешедиле. Тенг юлешедиле, Боташны юйдегисине юлюшню юсюне да къанына джер чыгъарадыла. Бир тикли къургъакъ къабыргъа болады да, къатыны, мен алайда къаллай битим аллыкъма дегенинде, Ёзден, болгъан терслигин ангылаб, мен ары суу чыгъарырма, дейди. Кертиси бла да, ол илипин энтда да туралды. Боташланы къан илипин деб.

Юч джыл заман озады, Къабарты бий Къарапайны табады. Джасакъчыларымы думп атиб къойгъансыз, андан бери да юч джыл кетди, аны джасагъын бермесегиз, дугъужамгъа (тёлеуге) тюше-сиз, дейди. Джасакъ: хар юй башына ючюшер къызыл къашха бугъ-ағъатуру. Къарапай тилейди, къайдан табайыкъ, табалмай къачыб келебиз бери, болджал бер, деб. Бир джылгъа бугъағъатурууланы къуаргъа деб, бий юч адамны джюкге алыб кетеди.

— Джыл джетеди, бийни джасакъчысы келеди. Былай этедиле: ауузунда тиши къалмагъан бир къарт итни тулукъгъа салыб, къан-джыгъасына кючлю байлаб, ма, джасагъы буду, ал да бар, дейдиле. Алай да этедиле, сора къачыб таугъа чыгъадыла. Ёзден, къарнашхаджууукъгъа тюбеб, аскер тилейди. Кесингден онглу бла кюрешгенни джолу болмайды, дейдиле да, къуру джыйырма бла он адам бередиле. Ала бла Бийчесыннга аууб (ол да Къабартыны къолунда), аны малы чыкъгъан заман болады да, бери сюредиле айландырыб. Огъай, ёрге чыкъгъандыла. Мал кесиб ашамай, уугъа джайылыб, къарапайлыла кийик эт ашаб тургъандыла.

Къабартыдан адам келеди. Не малгъа тиймейсиз (джашыртын къа-раб тургъан болурла), не сюромейсиз, не излейсиз? — дейди.

— Тамадагъыз бери чыкъсын, — дейдиле къарапайлыла. Эбзеле да ортагъа тюшюб, Къарапайгъа эркинлик берилсин деген оноу этиле-ди. Къарча къуйругъу бла уруб, ачыуланнгандан, къангга ташны сын-дыргъан хапары ол заманда болгъанды. Къарапай юч зат излегенди:

1) Джасакъ алыу тохтасын; 2) Джюкге тюшген адамларыбызын къайтарсын; 3) Басханда джерибизин берсин.

Къабартыны «хо» этдиредиле, амма джасакъчыны къанджыгъасына итни байлаб ийген заманда, была ол джюкге алыб кетген юч адамны ёлтюрюб къойгъандыла. Тёлеу къайтарайыкъ, дейди да,

Къабарты Къарапайгъа Тамбийни, Джанкёзню, Тохчукъыну береди. Алар ёлген юч къарапайлыны юйдегилерине кимине джаш, кимине ата, кимине къарнаш болуб къаладыла.

Хар юйню (саулай Къарапайны) Басханда, Къарт-Джуртда, Хурзукда, Учкуланда джер юлюшлери белгиленеди.

Ёздени алты джаши болады. Бийчесынны къыйырында Къысырла сюрген деб джери болгъанды. Джол юсю, озгъаннаны-баргъаны юйге къайтармай иймеученди. Джангыз къышха ючджыйырма токъуу кесгенди къонакълагъя. Джашларыны бири айтады:

— Эрекек токъуланы бошадыкъ, энди тишилени да артын этиб бараса. Экинчи джылгъа джууц керек тюлмюдю? — деб.

— Сиз манга джууаб этдигиз, — дейди да, джашларын чачады. Эки джаши Басханда джерлерине, эки джаши Къартджуртда джерлерине көчедиле. Басханда джашлары: Эсен bla Хаджибий.

ГАССЫ

Басханда тургъан заманларында, Гассыны анасы ёледи да, атасы Дуда Къарапайгъа кетеди, Хурзукга. Гассы да, са-

бийчик болуб, ана джууукъларында — Хаджи-Дауутлада къалады. Онджечи джылы толуб, атасына, Къарапайгъа ауады. Сора Хаджи-Дауутлары, анасыны юлюшюн келиб алгъызы деб, айтдырадыла, Дуда да, джаши да Басханнга келедиле. Энди анасыны юлюш орнуна Дуда «къоймай алдыргъанды дейдиле, огъай, Гассы кеси сайлаб алгъян эди деген хапар да болгъанды — къуп-къуру бир экиджашар тайны алыб къайтадыла бай джууукъларындан. Артда уа ол тай тулпар ат болуб чыгъяды, чарслада аллына ат иймеген. Хурзукдан Къарт-Джуртхада көчедиле. Гассы да юйдегиленеди.

— Джигитлик bla эркишиликтүрк къуру урлагъан bla аманлыкъ этиб айланнаннга санала эсе — көргүзтейик урлагъанны! — дейди Алиюкъ.

— Ёмюрю аны тукъуму табмазча бир этейик, бир тохтар эсе уа, ит малгъун гудудан! — дейди Гассы да. Хатачыны хатасын тыяр ючюн, аны кесине бир уллу хата этерге керекди деген бу экисинден чыкъгъян болурму? Джассы намазны, джамагъат bla бирге къыладыла межгитде, сора хазыр болуб тургъан джангыз атха экиси да миниб атланадыла. Джолда уа, ма аллында айтханымча, ушакъ этиб келедиле. Джангыз атха уа къарда ыз аджашдырыр ючюн миннгендиле: ёмюрю гудудан тоймагъан джауларыны бир асыралгъан ёгюзю барды да тау къышлыкълада, анга чыгъыб барадыла.

Ёгюзню аякъларына уюкъланы кийдириб, Гассы башындан тууб, атасыны къарнашы Алиюкъ да ат бла ызындан тюшдю. Ашыгъыргъа керекдиле, элге эртден намазгъа джетерча, милlet кёрючра.

Ол борбайы болгъан ёгюз, къарда Гассыны ары бла бери ата да, Алиюкъ да ызындан гузабаландырыб, юйге джетерге, Гассыны эки аягъы (чабырланы заманы) бузлайдыла. Анга да уллу эс бёлмей, ёгюзню гёзенинге киргизтиб, кеседиле. Была аны союб, этин джашырыргъа, танг белги бере тебрейди. Танг атса, атсын – Гассыны аякълары юшюгендили. Намазгъа бармай а боллукъ тюлдю. Сора Гассы юй бийчесини гаможларын къаблаб чыгъады. Алай бла эртден намазны да джамагъат бла тенг къыладыла.

Гассы, аякъларындагыла не затладыла дегеннеге:

– Аюнге, бүгече ол аман къатын аякъларымы иги басдырмай къойгъанды да, юшютюб къойгъанма... – деб барады.

Кюледиле, Гассыны аякълары кюлде юшюгендили деб. Ёгюзню иеси уа, излей келиб, Алиюкъ бла аны къарнашындан туугъан урларыкъдыла деб, дауун төрөге билдиреди. Джамагъат шагъатлыкъ этеди, джассы, эртден намазны да бизни бла кылгъандыла, экисини арасында уа алайгъа барыб, семиз ёгюзню сюрюб келаллыкъ тюлдюле, деб. Кертиси бла да, адам ийнанмазча къычырымланы барыб келгендиле.

– Гассыны аякълары нек юшюгендили да? – дейди ёгюзню иеси.

– Аны уа, – дейди Гассы кеси, – ол аман къатын бүгече аякъларымы иги басдырмай къойгъанды да...

Аны бла, элни шагъатлыгъы бла, андан къутуладыла. Ёгюзню биз тёлеге эдик да, ол бедишни айтдырмай къойгъа эдиле. Ма, андан бери беш атагъа айландыкъ. Гассыны аякълары кюлде юшюгенди деген сёз унутулмай, безири келген аны сагыныб ойнайды.

Бир джолда эртденнгиде Гассы бла къарнашы Сыгынчыгъа, Къарамырза деген бийни эки келечиси келиб, бийибиз сизни Къартджуртха чакъырады, дейдиле. Бир семиз эркечни алагъа бериб, сыйтаула этедиле да бармайдыла.

– Муну бла къойсалы, шукур этиб къой, – дейди Гассы, атлыла кеттгенлеринде. – Алай а къоярыкъ тюлдю. Биягъынлай, халкъдан тишилик джыяргъа къарагъыз дерикди. Бу джол унамазгъа!

Сыгынчы да айтады:

– Кел, кеч этмейик да, ёгюзню къоратайыкъ, къоярыкъ тюл эс.

Бир асыралгъан ёгюзлери бар эди да, кёзлери къыймаса да, амаллары джокъду кесмей къояргъа. Кюн орта бола, иш была къоркъыганча болду: биягъы атлыла келиб, алыб кетген эчкilerин къайтарыб, айтдыла:

— Бий чакъырса, олмуду башыгъызын аурутхан? Керек тюлдю анга эчки, ёгюзюгюз барды деб эшитгенди.

— Ёгюз эт биз да ашайбыз, — дегендиле къарнашла.

Аны бла бийни келечилерин ашырадыла. Алай а экинчи күн дагыда келиб айтыб кетедиле, юч күнден урушха хазыр болсунла, барлыкъызы деб.

Хурзука от, окъ керекли затла хазырлагъян дорбунла болгъандыла. Къалай эсе да къая букудан — кюкюртден — от этгендиле, къоргъашын ёзеклени да билиб, кюрешиб окъла этиб тургъандыла алайда. Къарнашла эки-юч күнлерин алайда ашырадыла, бий бла къазаат этерге хазырланадыла. Эртделеден келген хапар — бир да аламат мараучу болгъанды Гассы.

Къарамырза бий сёзюне толу болду: ючюнчю күн джыйырма атлыгъя джууукъ аскерчиги бла Хурзукун тёбен джанындан кирди.

— Къарнашчыгъым, — дейди Гассы, — сау къалсакъ — ол бизни насыбыбыз. Бир-эки кере бийге болушканбыз да (аман этген эдик!) айлана да аны ючюн келиб туралды. Халкъ а бизге къынгыр къарайды. Сау къалгъаныбыз эсибизде тутарбыз: миллетинг bla болургъя керексе, тышындан келген залимден эсе. Бюгюн эркишилил да, сый да билинирге керекдиле, джамагъатыбызгъя, уялмай, бетлерине къаарча. Эл къысылыб къалгъанды. Көремисе бир эркек улан орамда?

— Огъай, — дейди Сыгынчы, — майна, аскерни аллына бир тиширыу келалгъанын келеди джауулай!

Ол тиширыу дунния таныгъан Хужады. Джетитон Хужа деучен эдиле. Ишде, сёзде, оноуда да мунсуз зат тынмайды. Сёзю ётген, сыйы элни аллында тургъан тиширыу. Хужа, чабыб келгенин бузмагъанлай джетиб, бийни аллына уллу чилле джаулугъун джаяды.

— Бийим, джаным, эки камсык джаш чёрчекликлерин кёргүзгендиле деб, керекмиди, акъыллы санга къан тёгерге? Ойлаш! — дейди Хужа.

Къарамырза, джаулукъын теблемей, тохтады. Алай тюшюб иеси не узатмайды. Аман къан алышы. Теблеб озуб а кеталмайды. «Тиширыну джаулугъу къан бериуню къайтары», — деб, ма быллай ишде айтылыб тебреген болур. Шериу деб джасакъ джия келген аскерге айтылгъанды. Тюшмейди бий атдан.

— Джаулугъунгу ары ал, къатын! Мен ойлашдырайым аланы! Алкъын онглу, онгсуз ким болгъанын, билмеген кийиклеке билдирайим мен бюгюн. Ары ал джаулугъунгу!.. — бий сёзюн тюгел айтыб да бошамагъян эди, шкок атылды да, окъ, джерни агъарыб тургъан ал акъ къашыны тюбюндөн кириб, атха, юсюндеги Къарамырзагъя

да хата этмей, арт къашдан чыгыбы кетди. Бий, эрлай секириб тюшуб, джаулукъну Джетитон Хужагъа берди.

— О, бери тюшюгюз, аллай мараучула эсегиз — атышайык! — деб къычырды бий, кёзлерин башында къаяладан тюшуб келген экеулendez алмай. Ала — Сыгынчы бла Гассы. Гассы рахат, ашыкъмай атлай, къарнашы уа, артхарақъда шоккун аллына тутуб, джукъ къаугъа чыкъгъанлай, хазыр болгъанын билдире, ёзеннге эниб келедиле.

Джетиб, саламлашыб, тынчлыкъ-есенлик сорулғандан сора, ол дау ёгюзно джабхагъын къара этиб салыб, атышыб тебредиле. Къарамырзаны юч адамы атыб тиидиралмадыла, Гассы бир атханлай джабхакъны тюрсюнюн бузады...

Аллы бла сабийле, ызы бла арлакъда абадан къауум да джоппу болуб, акъыртын-акъыртын кёрюнюб тебредиле. Алай бла Гассы бла Сыгынчы, миллетни аллында сыйларын тюшюрмей, бу халкъда да ётгюрлюк болгъанын танытдыла. Была бла джау болгъан энди шох болду.

Къарамырза да келиб тишилик джыйыну къойду.

Гассы бизни уллу атабызды. Бизни атауулубузгъа Гассылары дейдиле.

ГАДЖА

Къарачайны бир иши: тышындан аманлыкъ этиб, не да, зорлукъдан къачыб келген болса — аны кесине алыб

къойгъанды. Барыб бийге тюшсе ол, аны кишиге берлик тюлдю. Андан къалыб кетген адеп болурму эди, къайдам, ол огъай, бизни заманыбызда да тыш эллеге (Басханнга, Инджиклеге, Адыгейге) барсакъ, бийни юйюн соруб анга къонакъ бола эдик. Бий болмагъан элде старшинада къала эдик. Аны ким да биледи.

Гаджаланы аталары къумукъдан бир телирек къарнашы бла къачыб келиб, Ачаҳматлада (Кърымшаухаллада) тургъанды. Къаллай бир заман кетеди, къайдам, бу джашха Орусладан Гаджа деб бир тиширыну алыб, къайынларында джашатадыла. Ол джарты къарнашы алкъын мундады. Бир күн айтадыла, ой, аман кесинг, кеч болду, къазла уа къайтмагъандыла, сюрюб кел, деб.

«Хаджиретледен къоркъама, уллу бычакъны беригиз...» — дейди. Бередиле да, тагъыб барыб, Ташчыдан къазланы ёрге айландырады. Боянларын ёрге шын тутуб, акъыртын джюрюген къанатлыланы бир таб кёреди да, ол уллу бычагъы бла ур да бар, ур да, къазланы артын этиб келиб къалады. Ол заманлада бийни джуугъуна билмей тийсенг, не да

бир сенек аууз биченчик алсанг, къайдам, дагъыда ууакъ затчыкъла ючон ол адамны бийге күulgъа бериб къойгъандыла. Алай болгъанды. Мунга уа къонакъды деб, джукъ этмейдиле. Урушхан болурла. Къарнашы асылу адам болгъанды, аны хатерин да эттен болурла.

Аны бла къалады, кетеди. Кёб турмай Ачахматлары Басханнга къыз бередиле. Эки-юч күнню алгъа, кюеу нёгерле келедиле деген заманда, къурманлыкъыга хазырланыб башлайдыла. Ол джаш, къалай уча этиулерин бир кёреим, дейди да, тууар саулай ичинде бишиб къалычуулу уллу сырғылыш, багъыр къазанлары болгъанды – аны кишиге эслетмей, элтиб багушда бастырады. Тели-зат да тюлдю, тейри!

Къонакъла келедиле. Энди бий аланы бир-эки ийыкъ тутмай иерик тюлдю. Ары-бери чабышадыла, уча асаргъа сырғылышын табмайдыла. Не этсинле? Ачахматлары хаух къазан тилерге уа ыйлыгъадыла. Къалай эте эселе да бир мадар этиб, 9-10 күнню къууанч этиб, къыз чыгъарадыла.

Кетеди – къалады. Бир кесек замандан ол джаш, мууну былайда къалай билмей тургъандыла, деб, багушда бастыргъан джерде ёрге-ёрге чынгаб (тели кёре эдим) зынгырдатады. Бу не зат болду деб, чабыб алайын къазасала – сырғылыш багъыр къазан. Нек былай этиб бизни бетибиз bla ойнадынг дегенлеринде, да сора сиз манга алгъын нек урушхан эдигиз да, деб къояды.

Төрелени заманларыды. Ачахматлары төрөгө бередиле аны ишин. Тёре да аны бийлөгө къул болургъа деб буюрады. Къарнашы, мен аны орнуна бир къул да, кереклилери bla юч ат да келтирейим, болджал салыгъыз, деб тилейди. Хо, дейдиле да, юч күн бередиле.

Ол заманнын ичине юч атны, къарнашыны орнуна къул этерге деб бир адамы да бар – Къобан ёзеннеге киреди. Сагъат саннга Джалил Къолгъа джетеди. Тёре, болджалгъа келалмадынг, сен да къул боласа, дейди. Бу бармай кетиб къалады. Заман озады.

Бий, кел да «къуллугъунгу эт» дей, бу да унамай тургъанды. Ётгюр адам болгъанды. Сора Ачахматлары барыб аны ююю-юйдегиси bla кёчюрюб келедиле. Эй-я, къызыбызын алагъа къулгъа бериб, дейдиле да, Оруслары джан къалмай, бирер къазыкъын боюнларына салыб келедиле. Биз къызыбыз bla андан туугъанланы санга къулгъа берлик тюлбюз, къарт къумукъулуну уа кётенингे тыкъ, деб Гаджаны да, сабийлерин да алыб кетедиле.

Эри анда къул болуб, юйдегиси мында. Бир затчыкъ ючон былагъа къул этиу не адетди деб, эл саулай сагъаяды. Халкъ къозгъалса, ишиле башха тюрлю боладыла: хар къайсы ююне джыйылады. Ийнаналмайма: Гаджа деб бусагъатлада тиширыу ат нек джокъду? Къумукъу кеси болурму Гаджа, Нюрахмат?

ДОТДАЙ БЛА КЕЧЕРУКЪ

Дотдай бла Кечерукъ Къарт-Джурт-да Хубийлени Тийреде джашагъандыла. Джазлыкъга эл кёчюу болады да, Дотдай малланы да сюрюб ары аудады. Джаз кёкде. Кечерукъ Къарапайда джерлеринде къалады. Малланы юлешген этерикидиле да, бир күн Кечерукъ Джазлыкъга барады.

— Ингирде малла келсинле, — дейди къарнашы, — ары дери, кел, сууну аргы джанында отунчукъларымы келтирийик.

Аякъ кёпюр бла ётерицдиле. Аякъ кёпюр тийреден ташаракъдады. Баш джанларындан къойчу да сюрюуюн ашира келеди, была да кёпюрчюкге киредиле. Сен алда бар, хали билмейсе юренмегенсе кетиб къалырса, мен сакъ болуб келирме, деб Кечерукъну алгъа ийгенди Дотдай. Аякъ кёпюрню арасына джеттенлейлерине, Дотдай белинден балтасын алый, уруб Кечерукъну суугъа аудурады. Дуут суу уллу къобуб келген кёзую...

Эки-юч күнден Кечерукъну адамлары излей келселе, Дотдай айтады:

— Да, ол эртде огъунакъ кетген эди, нёгер алый келеим малланы сюрюрге деб... Сора бармагъанды... Арабин, джаугъа-ишгеми тюбеди э肯?.. Сая Къарапай келиб, суугъа кетген болур Кечерукъ, деб джаргамланы, суу ызланы тинтедиле. Бир джерде излеучюле Дотдайны къойчусуна түртюледиле. Къарт, башха миллетли адам. Азат тилни да билмейди алкын. Ол къолу-башы бла не излэйсиз, деб сорады.

— Кечерукъ, Кечерукъну кёрген болурму эдинг, табмайбыз, — дейдиле. Сора къойчу айтады: .

— Дотдай, Кечерукъ, балта, халта, ах!.. — деб сууну кёргюзеди. Дотдайны къысадыла, сенден чыкъгъанды хата деб. Излеб, Кечерукъну ёлюгюн табадыла. Малланы да тэнг этедиле. Ёлтургендөн каннга артыкъ мал да алладыла. Алтын ачханы заманында 500 сомгъа дери чыкъгъанды адам къан. Адамлыгъына кёре.

Аман дунияла. Кийик дунияла. Мал, джер ючюн тууугъан къарнашла бири-бирин сойгъан бизден кери кетген худжу дунияла...

АКЬМАКЪ БЛА ДЖАНДАР

Батчаны алты джашы болгъанды: Бокай, Джандар, Суйкъун, Акъмакъ, Гиляч, Чычхан.

Тейри, ала барысы да Къарапайдан Джазлыкъга кёчедиле, дейме. Ёзенни Къызыл тардан огъары джаны джерлени къоруулагъандыла. Тура-турадыла...

Бир къарнаш бир къарнашны – Джандар Акъмакъны – тышина сатады. Джер – мал ючюн. Акъмакъны юйдегиси да бар, алай онгсу-зурекъ киши болгъан болур. Къачады да келеди. Джандар дагъыда сатады, энди къайытсанг ёлтюрлюкме, дейди. Ёлтюреме десе, десин – биягъы къачыб келеди.

Анасы bla къатыны Джандардан джашыртын аны Къарапайгъа аугъан чегетде бир дорбунда буқьудурадыла. Заман – заман bla ашарыкъ элтиб туралдыла. Букъса, букъсун къатыныны къарны болады. Бир күн Джандар, ёлтюреме – къарнынг барды, кимди? – деб тохтайды. Анасы айтады: «Кесинг ёлтюрген атха къалма да, эртденбла атлыла иербиз да, элни джыярбыз, сора, къахмени эки аягъындан эки эмилик атны къурукъуларына байларбыз да иербиз... – деб.

Эртденбла элге къуугъун иеди аналары, келсинле да, эл этериклерин этсин, Джандар Акъмакъны эки сатды – къачады да келеди, бусагъатда джашырыб турабыз, къатыныны къарны болгъанд да Джандар, къарнынг болгъанды, ёлтюреме дейди, – деб. Ёзенин ёрге, энишге да ол акъыллы тиширыу атлыла джибереди. Эки адам бирге келмей эди, дейдиле, эшигген-эшигген, бу не хапарды, деб мыллыгын атыб джетген болмаса. Келген-келген да Джандарны къамчи bla бирер да сермей эдиле. Эл джыйылады. Акъмакъны букъгъан джеринден тюшюроб, юйдегисине къошадыла. Джандаргъа иги урушуб, къагын-согъун этедиле. Малларын сюрюб келиб, санаб кюрешмей, орталарындан кёз къарам bla бёлюб къоядыла. Акъмакъга ёзенин бойну ариу джерни бередиле, Джандаргъа тар къулакъны джетдириб, бу да боллукъду санга, деб къояды эл. Уллу уча этиб, энди къаугъа чыкъмазгъа, деб эл алай чачылады.

Акъмакъ кеси-кесине джыр этген эди. Бизни уллу анабыз – Гыджык амма – бир сабий туугъан тойда Акъмакъны кесини джырын джырлагъанын эшиггенме деучен эди.

Ма, мен да эки сёзүн унутмай турама:

-Ой, Акъмакъ, Акъмакъ, акъыллы
Джылына эки сатылды
-Ой-та, мен къалтакъ улан!...

БЁДЕНЕЛЕРИ

Гумда, Дукъай Къол Аягъы деген джерде, бичен ишлей эдик. Чалкъы бошалыб, къачда мал таудан тюшдю. Тамадабызын Гассыланы (Ёзденланы) бир аджир юлюш джылкычыгъы барды да, ол аны bla сууну ары джанында тургъанлай, къатына

бир атлы келиб тохтады. Сора экиси сёлеше кетиб, бир-бирине ёшюн уруш этиб тебредиле, бириси къамчи bla чабды, бири да, джюгенден къадалыб, дауурлары эшитилиб башлады. Къошда менден сора киши джокъду, кесим да джашма, чалкыбы тутханым экинчи джылды. Суудан ётюб барсам – Бёдене улу Къулчора хаджи, тамадабызгъа атларынга бизни тукъум тамгъаны нек салгъанса деб, дауур аны ючюндю. Батдал айтады:

– Тамгъя бизни тамгъады, сиз бусагъатда Бёдене болгъанлыкъыя, биз бай заманда сиз алкъын Бёдене да болмагъан эдигиз, тамгъагъыз да джокъ эди!..

Мен да, эки сыйлы къарт тамгъя ючюн, кимники эсе да, былай этерге джарамайды дерге кюрешеме, алай а манга эс бёлген къайда, бири-бири bla демлешиб тургъан болмаса. Хаджи кетди, ауузу от чартлай, тамгъаларымы атларынгдан къорат деб. Батдалны атларында уа тамгъала тамгъалай къалдыла...

Бёденеланы уллу атлары Джаммолат къабартылы Абук бийни (Гяурланы) приказчиги болгъанды. Уллу мюлкю ичинде ол малырысхы къурайды. Абук былайдан кетеме дегенинде, Покун Сыртыны (аны джери болгъанды) джартысын Мара эл сатыб алады, джартысын – Джаммолат, эшигненим алайды.

Бу хапарны уа Сыгынчыланы (Ёзденланы) Томпа айтыучан эди. Бизден бир къыз Бёденелеге келин болуб барады, Томпа да къыз нёгер. Алай айта эди, талай атагъя айланнганлыкъыя, бирге тура эдиле деб. Тик, аман къабыргъя, юй орунну да къызыб салыучан эдиле. Ол джерни алагъя Эрикген деген тиширыу сатханды деб да эшитиучен эдим... Той-оюн барады, Тинимек деб уллу атлары уа арлакъыя чыгъыб олтуруб тобукъларына башын иишиб, не эсе да, мыдах болуб турады. Келилени бири келиб: «А, джаш, былай этиб нек тураса?» – дегенинде: «Къой, келин, къой...» – деб къояды. «Хар кимге бирер арба берне берилсе, санга уа юч арба харакет келгенди», – дейди тохтаргъя унамагъан келин. «Ма ол юч арба тюлмюдю мени баш энишге къаратхан, неге керек эди ол киши хакъ? Биз джанғы келген заманыбызыда атабызыны Чораны джанғызы бир ийнекчиги болгъанды, аны да, хадаусуну, къуйругъу туура омуура джетген джерден юзюлгендиди да, Къарачай Бёдене атайды «бай» деген сёзню да къошиб, атама джанғыз ийнекчиги bla Байчора атайдыла. Ма, ол заманлада да бизни юйге киши хакъ къатышмагъанды. Ай, келин, ол сен айтхан харакетди мени ахсындыргъян», – дегенин эшигненме деучен эди Томпа джууугъум. Томпа кеси да бек хапарчы, джырчы эди...

«Мени, – деб осият этгенди Тинимек, – сал агъачымы алыб баргъан заманыгъызыда, бетими ачыб элтигиз: Бёденелени мюлк джерлеринден ётгюнчю ёгюзлени юч-тёрт кере солутуб, алай ётюучу эдиле, ол джерни ичи толу мал да къурадыкъ, энди бир кёрсөнле Тинимек биргесине не алыб баргъанын деб», адам улу оюм этерча айтханды ол акыллы адам.

Дагыда: «Тинимек, бу джанги властха бир-эки алгыш айт», – дегенлеринде: «Ай, бу сары гяурну арты болсун!» – деб къойгъанды.

БЕШБАШ

Бешбаш талай джол айырылгъан джерге мал bla тюшюб, озгъан-баргъанны къошха чакъырыб, айрандан иги ишхи ичириб: «Кел, тутушайыкъ!» – деб тургъанды. Джылы айрандан гоппан bla бирни ургъан адам а къалай тутушурукъду? Къонакъбай бир мазаллы, саубитген киши болгъанды, джыкъса ua – тюймей иймегенди. Аны ючюн аталгъанды Бешбаш at да, тюз аты ua Алий болгъанды. Кеси да – Текеланы тукъумдан.

Биреулен Бешбашны къошха элтиб, этиучюсон биле болур эди, къайт дегенине да къарамай джанлай башлайды. Бешбаш уллу къаманы да алыб ызындан сюреди. Къачыб баргъан ызына къараса, Бешбашны къолунда къамасы, ауузу да от чагъя, джетиб келеди. Бешбаш джетиб, къамасын хансха быргъаб, ол адамны сыртындан баш бармагы bla тюртеди. Алай айта эдиле, керти да къама bla сермеди деб, къычырыкъ этиб аугъан эди, деб.

Бешбашха бир джолда кюеую келиб кече къалады. Бешбаш аны халисин биле болур эди, танг аласындан туруб къараса, кюеую джокъ, дуркъугъа барыб къараса, эки джылны да къысыр къалгъан бир семиз къунаджини джокъ. Батыр кюеудю, не? Джалаң аякълай, юсюнде къуб-къуру маймёз кёлегинден сора джугъу джокъ, Бешбаш аны ызындан мыллык атады.

Бир тиширыу, эшеги тас болгъанды да, энди бёрюле ашагъан болурла деб, ындырлагъа къарай чыкъгъанлай, Бешбашны юсюне чыгъады. Ол тиширыу, аны ол халда кёргенинде, не айтыргъа билмей: «А джаш, не ариу таягъынг барды?» – дегенди. Бешбаш: «Ай, келин, чегетде джети таякълыкъ ёсдюре турاما, ансы, бу таякъ таякъмыды...» – деб, энишге къараса, ол заманда кёргенди джалаң-бут болгъанын. Сора Бешбаш кёлегини этеклерин энишге тартыр-

гъя кюрешгенди. Тартыб а къайры тартырыкъды? «Ол итден туугъан бюгече бизде эди да, семиз къунаджиними алыб кетгенди», — дегенди джарлы Бешбаш амалсыздан. Аны ол сыфаты бла элге иймез ючон, ол тиширыу ариу айтыйб, бар энди, ол къунаджинни олсагъаттай кесген эдиле, не этериксе, къой, кесингикиледиле да, деб ызына ашыргъанды.

КЫЗЫЛКЁНЧЕК

Эртде джасакъ джыя келген бийле Къарт-Джуртда бир старшинаны ююне тюшедиле. Ол Къаракайны джыйыб, былай-былай, къонакълагъа тишлик бериргэ керекди дегенди. Сора халкъны ичинден бир атлы чыгъыб къычырады:

— Биз бу итледен къутулгъан шой эдик да? — сора атындан тюшюб, — Учкулан бир джанына айырыл, Хурзук да бир джанына айырыл! — деб буйрукъ береди. — А энди къонакъ сеникиди, кесинг бер берлигинги, — дейди старшинағъа. Сора атына мине тебреген заманында чебкен этеклери эки джанына къайырлыгъанында — кёнчеги къызыл.

— Санга келгенча, ол къызылкёнчекге келсек, этер эди бир адамлыкъ, — дегендиле керексиз къонакъла старшинағъа. Аны бла кетгендиле. Ол къызылкёнчек Шидакъланы Сосуркъа болғъанды, аны туудукълары Къызылкёнчеклери деген атаулну джюрютедиле.

ГОЧИЯЛАНЫ ЮСЮНДЕН

Нарсанадан келе Гум ёзенни ёрге Тамчы Айрыгъа кириргэ ызымдан бир атлы джетди. Танышабыз да, ол къарт Гочияладан болуб чыкъды. Бир адам сёлеширгэ сюе эссе, мен да алайма, бу уа ауузуму ачдырмай, Гум Башындан Дуут аягъына келиб къалдыкъ. Джалан Къолну башындан энгишге айланнганлайкъыгъа:

— Былайлары бурун Гочияланы джерлери эди, — деди. Бир кесекни тынтылаб барды да, кюлюб тебреди. Алайда эсине бир зат тюшген болур эди, хапар айтды.

— Гочиялары бийледиле, къагъыты болмагъанлыкъыгъа деб, ол иш иш тюлдю деб, къагъытны алыр ючон, хар Гочиялы юйден он

сом бла (алтын ачхадан) биришер къой джыябыз. Аны барын бизни къайгыбызын этиб айланнган малгарлыгъа бериб ашырабыз. Кёб да турмай, ол «Гочиялары шапран бийледиле» деген къагытны келтирди. Не эсе да, малгарлы шохубуз кече чегетде къалыб, эртденбла эртде келиб, къагытны тутдуруб, къалыргъа да унамай кетди... Былайда энтда кюлдю ол сейирлик къарт.

— Биз алай къошда бола турабыз. Къагытыбызын алыб, къууанч тыбырлы болуб, элге тюшдюк. Гочия болгъяннга хапарладым. Энтда кюледи джолоучу нёгерим...

— Къагытны алыб, ёшюнню ёрге тутуб айланнгандан, къарнашчыгъым, не пайда: Совет власть чыгыыб турат көре эдим, малгарлы аны ючюн гузаба болгъанды... Аны бла болгъан азабыбыздан къутулурбуз.

...Дуут аягына джетиб, ол Къобанны ёрге кетди, мен да Къызыл кёпюрge кирдим.

ХУДАЛАРЫ

Эртделеде Эрикгенладан биреулен джолгъа чыгыыб, кетиб баргъан джо-лоучугъа тюбеб: «Куда, куда,» — деб тургъанды. Аны ючюн анга: «Куда, Куда» дей келиб, Худа аталаыб къалгъанды. Бусагъатда да джюройдю Эрикгенлада Худалары деб атаул.

БЮСЮРЕУСЮЗ

Алий джылкъы күте тургъанлай, бёрю шайтанны баласын алыб баргъанын кёргенди, шайтан да, тууайлаб, сюрюб келе. Алий аты бла джетиб, бёрюден шайтанны баласын сыйырады.

— Санга не игилик этейим, айт, — дейди шайтан. Алий, анымуну эт, ол — бу керекди деб, сагыш этиб айтхынчы, шайтанны баласы ёледи да къалады...

«Алийлары не уллу игилик этселе да, бюсюреусюз къаладыла», — дегендиле бурунгула. .

АДЕТЛЕ, ИЙНАМЛА, ЫШАНЛА

КЬАРА БАГЬАНА

Къара багъанагъа Къарачайда къуру эркишини аман иш этгенни, сатлыкъны сюегендиле. Бир джолда Чеккуланы Наурузну джаши Акъчыкъ, сабий заманында, озуб бара, къара багъанагъа байланыб тургъан бир адамны эслегенди. Бир мыртазакъ да аны сакълаб тура, арлакъда баш къагъа.

— Джашчыкъ, хазыр орnumда юч сомум барды, аны да ал, мени да ары бир ий, — деб тилегенди шыбырдаб ол къара багъанагъа байланыб тургъан.

Акъчыкъ юч сомну да алады, тасманы тешиб, багъанагъа урулгъанны бошлайды, кеси да къачыб кетеди. Ол адам бир сыртлыкъны ёрге къачады, Къобандан ётюб күон бет бла Дуут таба мыллыгын атады. Сау эл сюрсе да, джеталмайдыла. Энди ол джерни аты Къачхан Сыртды.

ЗИЙДАННГА АТЫУ

Къарачайда аман айланнган адамлана зийданнга атхандыла неда, бетлерин къазан къара бла бояб, эшекге миндириб, (экисин да бир эшекге, сыртларын бир-бирине тиреб миндиригендиле) орамда айландыргъандыла — ыйлыкъдырыргъа.

1814 джылда Джаяхарат деб бир тиширыну зийданнга (зинданнга) атхандыла. Зийдан, хуюча, терен, адам кенглиги сыйынырча

бир къазылгъанды. Терслик этген аны ичинде ёрге турууб тургъан-лайна, хар озгъан бир таш атыб, башын джабхандыла. Таш атмай озгъан адамны кесин зийданнга атхандыла. Джаяхаратны Зийданнга атханларындан сора, аны атын къыз сабийлеке атамагъандыла, ол джашагъан юйню юсю бла озсалы, астагъафируллах деб, бетлерин джабыб озгъандыла.

БОЧАЙ БЛА ХУДЖУ (Төрени оноуундан)

Биреулен ёгюзлерин къайынына юч күоннге хаух береди. Юч күонден ол, баш-ха къайынына Худжугъа келиб, былай-былай Бочайгъа ёгюзлени берген эдим, энди бу джай заманда, аяусуз этиб, ёлтюрюб къояр, марджа, бир алырса, деб кетеди...

Энди тынгылагызы къарнашланы бир болмагъан затны юсюнде чыкъгъан дауурну аягы не болгъанына.

Джаум болуб, кесек джерчиги къалыб кетгенди да Бочайны, джангур тохтагъанлай бошаб къояйым, деб тебрейди. Ол заманда Худжу джетиб:

— Эй, ёгюзлени сойма! Манга, алыб къоярса дегенди, — дейди.

— Да, бошайма, кёресе, юй тюбю чакълы джерчигим къалгъанды, бусагъат... — дейди Бочай да. Бу да огъай, деб боюнсхагъа къадалады. Джагъалашадыла. Ма, къарнашла! Худжу мазаллы киши болгъанды, сермеб Бочайны тюбие салады, тюеди. Ол заманда тюйюлген тюбюндөн бычакъны сугъады. Алайда Худжу ёледи. Аны джашлары төрөгө бередиле. Тёре къан чыгъарады 500 сом. Бочай джарлы, джери аз болгъанды, джер берсе юйдегисине джукъ къалмайды.

— Мен терс тюл эдим, олду терс, мени хаух ёгюзлерими джекдирмей кюрешиб турду... — деб къан берирге унамагъанды. Эки-юч кере джыйыладыла — берирге унамагъанды. Сора тёре биллай буйрукъ чыгъарады: ёлгенни джашлары Худжуну ёлтюрюрге, деб. Учкуланны огъары джанында чегет къыйырында ёлтюрюгюз, дейдиле. Ёлгенни эки джаши Бочайны (аталарыны къарнашларын!) алларына сюрюб кетедиле. Бири ууругъа керекди шок бла, алай а, ким билликди, экибиз да бирден аттайыкъ, деб оноулашадыла. Бирден атыб, Бочайны ёлтюредиле, алай а билинеди. Билинеди да, сора Бочайны джашлары төрөгө бередиле, экиси да ургъандыла атабызын деб. Тёре дагъыда буюрады: Худжуну джашлары, экиси да бирден атыб ёлтюргенлери ючюн, Бочайны юйдегисине джарым къан берирге...

Сора эл айтады, мындан ары туугъан туудукъ бири-биригизге дерт тутсагъыз, джуртдан кёчюрлюкбюз деб.

Кергиси бла да, бюгюнлюкде да сагынылмайды. Таб, унугулгъанды.

ШОППА ТАШ, ШОППА УЛАКЪ

Къобан ёзен бла Дуут ёзенни арасы сыртда, Байрам Айры деб джер барды. Алкъын бизни миллет ислам диннге киргинчи джамагъат алайгъа чыгъыб, Шоппа Таш деб, бир белгили ташны тёгерегине ашхылыкъла тилеб айланнгандыла. Шоппа Улакъ деб да болгъанды. Джерге урлукъ атылыб бошалгъандан сора кеслери тохтарча юч узун илкичини баш кыйырларын бири-бирине къаты къысыб, ёрге сюегендиле. Улакъны аркъан бла аны башына чыгъарыб, тёгерек бурууб айландырыб, энгишге-ёрге ийиб кюрешгендиле. Нек? Улакъ макъырса – битим иги боллукъду легендиле. Муну барын да Шоппа Ташны къатында этгендиле. Ол адет бек эртделеде болгъанды.

Ол огъай, мен билген заманда да Кърт-Джуртдан Чагъарланы, Джазлыкъыдан да Мырзаланы тийреле алайгъа джангы келинни эшикке чыгъарыу деб, барыб тургъандыла. Эсимдели, Байрым Айрыда къаллай той-оюнла бола эдиле! Джангы келинле да Шоппа Ташны юсюоне джашха-къызгъа саугъаларын сала, джашла да ташны юсю бла ары бери чынгаб, тепсей эдиле. Сабийни чачындан тюк алыб да салыучан эдиле ташны юсюоне. Уллу таш тюл эди, бир къаум джашла кёлтюроб да кёре эдиле.

Ма ол зат эсимдели.

АГЪАЗ

Тау къышлыкълагъа джангы эл ишлеге чыкъыган эдик. Чалкы джетсе айтуучан эдиле алай. Джайлыкъыда Къоджакъ Тюбю деген джердебиз. Мен ийнек, бузоу тыяргъа джарайма. Хаман да кёреме: бир агъазчыкъ, уясындан чыгъыб, тёгерегин къайгъылы ызлаб, сора ызына къачады. Къуру алай этиб турады, баласына къоркъыгъанды да. Анга тийген киши да джокъду.

Бир күн, уллу джангур джаууб, чалкычыланы къошха джыйды. Джашла эригиб, ойнаб, джырлаб тебредиле. Бирлери айтды: «Келигиз, агъазны баласын урлайыкъ, анга тийген сау къалмайды, дейдиле, бир сынайыкъ». Марлаб туруб, агъаз джанлагъанлай, баласын урлай-

дыла. Къайтыб келиб, баласын кёрмегенинде, джарлы ана къайгыгъа кириб, чырт да чыдам табалмай, адамланы ичлери bla ары-бери чабыб башлады. Саламбаш четен къошчугъубузну юй тюбюонде аркъауун кёлтюроб тургъан быкъы бар эди, агъаз, анга миниб, сютбашы челекте тамызады. Тамадабыз урушду, разы болдугъузму деб. Агъазны къабханы, тамызгъаны ууду, билебиз. Джашла акъыртын балачыкъыны орнуна саладыла. Келиб, баласын эслегенлей, быкъыгъа ёрлеб, челеңни джантай бауун ашаб, сютбашыны джерге ийиб чачды. Сейир-тамаша болгъан джашла, юй тюбюн сибириб алыб, сютбашыны таз bla элтиб ит тегенеге къайдула. Итлени бири джетиб андан джалаб тебреди. Ийнаныгъыз, ашаб да бошагъынчы, ит ёлюб къалды.

Экинчи кере джашла агъазны баласына тиймей эдиле.

БИЙЧЕ ТЮКЮРЮК

Атам бир джерленнген атны алыб келди да, бар, бир джашчыкъ «бийче тюрк» болгъанды, бийче бу шыша bla тюкюрюк бериб ийсин, Худжаны джашымда де кесинг да деб, атны джюгенин къолума туттурду.

Бийче уа юч-төрт къычырым джерде джашайды, анамы алайда джуу-укълары барды да таукел баргъан эдим.

Гадай амма эки кёзю къарау сокъур, къарт къатын Худжаны джашымда дегенимде, асыры «бай» этгенден мени бетими суусул этиб къойду. Нек келгеними айтханымда, шышаны алыб, хапар да айта, тюкюрюб башлады...

Аскер чабыб Хож, черкес эл, чачыу-къучуу болгъанында, сау къалгъан сабий, кызы болуб тогъуз-он адам ташха-агъачха къачадыла. Аладан туталгъан къызланы солдатлагъа къошиб баргъанды черкес генерал Гедох улу. Хож эли, джан къалмагъанча, тюб болады. Каракайлыла барыб ол зараутлыкъдан къалгъанладан талай сабийни алыб келгендиле. Гадай да Акъбайлагъа къызычыкъ болуб джарашады. Кеси уа бийче кызы болуб чыгъяды.

Алай bla, хапар айта, Гадай амма, шышаны тюкюрюкден толтурууб, башын бегитиб, мени энтда бир-эки бай этиб: «Худжа болмаса мени bla оркъыда teng баргъан джокъ эди», – деб, эркелетиб ашырады...

Бийче тюкюрюк деб, асламысына, сабий ауруудан ауруса, юсю чапы-рыб, сора бийчени тюкюрюю джетгенлей сау болады деучен эдиле.

Джыйырманчы джылла эдиле. Советге ишим болуб барсам, орамны бир джанында Мусакъай улу Хасаннга келин келтириб, той уллу. Ары къайтама. Ойнайбыз, джырлайбыз, тепсейбиз.

Тёгерекге тутуб турғанла, эки джаш алым джыйыб башладыла. Сау күнню тебсегендөн, тебсемегендөн да, сылтаула къурашдырыб алыб, ахырында къобузчула bla харсчылагы чачдыла. Аллай адет болгъанды. Ууагъым болмайды да, 5 сом береме. Ол кёбдю. 5 сом ол заманда бир къозулу къойду. Апас, эки апас берсент, болады. Тёгерек тепсеу бошалыб, мен, арлакъда олтурууб, тойгъа къараб тура эдим, 5 сомуму буздурулмадыла болурла, къайтыб кесиме бердиле.

Энди иги тынгылагызы хапаргъя. Унутмай турғаным ачыуланыб тюл, сейирсиниб къалгъаным ючюн болур.

— Алан, беш сомунгу бир берчи. Сен 3 сом бериб, 5 алгъанса, — дейдиле.

— Бешни Акъмакъланы (Батчаланы) Алий бергенме дейди. Кесини да бир мююшю джыртылыбыды къараб бир берсинле дейди, — деб бир джаш келди. Меникини джыртылгъаны джокъду, деб, чыгъарыб, ачхагъа къарасам — төрт мююшю да сау. Береме. Арлакъда ууакъ дауурчукъ эте турған джаш къаумгъа алыб кетди. Бир кесекден ачхамы келтириб берди.

— Алан, энтда бир къарасынла, шо, берсенг а, — деб келди биягъы джаш. Береме.

Джазлыкъ онеки къычырымгъа созулгъан узун ёзенди. Хар тала-чыкъда бир атауул, тийре болуб турабыз. Арапары узакъ да, джууукъ да болады. Сёз ючюн, бизни Акъбайланы тийреден бусагъатда келин келген Суйкъунланы тийреге дери төрт къычырым барды. Бютөу Джазлыкъ эл 300 юйден аттай эди. Бир элден бир элге баргъанчады тийрелени бир-бирине эзее этиулери, бырнак кёзюулери да, ойнаулары да. Тёбен элден — менден сора джан джокъ. Не Акъбайдан, не Хубийден киши къымылдамайды. Энди, чынты, мени бла безий турғанлыкълары болур, къайдам.

Биягъы сомчугъуму келтириб бердиле. Къатымда уа джырчы нёгерим Тытыланы (Батчаланы) Добай олтурууб турады. Ол, къой дей турғанлайыма, джашлагъа барыб айтды:

— Тейри, мен Абугалий bla джолоучу нёгер да болгъанма, тойгъа-оюннга да бирге кёб джюрюгенбиз, ийнаныгъыз, анда сиз айтхан затланы кёрмегенме, къююгъуз, джашла, — деб.

Сора къатымда олтурууб:

— Энди келселе, берме. Эки кере алдыла, болду. Къайтармай къой-сала, не эталлыкъса? — деди манга. Хо, энтда бир келдиле.

— Джашла, эки кере алыб къарадыгъыз, кёралмаймысыз кыйырында юзюлгени болмагъанын, — деб, Добайны айтханын этиб, бермейме. Алай бла кетерге, ахыры, ачханы алыб къачыб кетди, демесинле деб, күн батаргъа джууукълашхынчы бир турдум. Атым Советни аллында ат илкичге байланыбы турады, ары тебредим. Джашла да биргеме келдиле. Барыбыз да сыртыбызын буруугъа тиреб, къырдышха олтурдукъ. Алий, мен 5 сом берген эдим да, аны орнуна 3 сом къалгъанды деб даулайды.

— Адамла, — дейме, — оюн оюн болса да, ишни арты шох болду. Энди 5 сом бла 3 сомну арасында кёб зат джокъду, алай а хар ким айыбны бойнуна алмазгъа сюеди. «Джарлылыгъын джашыргъан, байынмаз», — дейдиле, джаширмай айтайым: Чычханланы (Батчаланы) Солтаннга 5 сом берлигим бар эди да (чурукъларын алыб), не кесине тюберме, не биреуден иерме деб, 5 сомну анамдан алгъан эдим. Анама адам ийиб, сордуругъуз, ненча сом алгъан эди сенден деб, ол заманда иш айырылып. Келигиз, аланла, кърал ийнаннган комсомоллагъа биз да ийнаныб, аланы бирин джиберейик.

Мен иги кёлюм бла айтхан болур эдим, комсомол тамаданы огъуна ийдиле. Ат джокъду дегендиле да:

— Мени атыма миниб бар. Ат кыйналгъаны ючюн, къайгъырмаз, иги чабдырыб элт, халкъны сакълатмай, — дейме. Барыб, тийреден Доттайланы Мудалиф тенгими да шагъатха алыб, анама келиб, хапар сорады. Анам айтады:

— Да, джанында неси болгъанын билмейме, менден а, Чычханланы Солтаннга берлигим барды деб, 5 сом алгъан эди.

Джумушха кетген джаш былай джетер-джетmez къамчи бла учады алым джыйгъаннга, билгенинг-ёмюрю фитналыкъ, ёмюрю хыйлалыкъ, алдаулукъ, халкъны былай бир кыйинаб, деб. Чабыб айырама:

— Ий, Аллах ючюн, мени юсюмден сёлешмегиз!.. — деб тилем, къалдырама. Сора, болдугъузму деб, атыма миниб, энишге айландым. Ызымдан джашланы бири, Акъмакъланы Гитчени джаши Мухаммат:

— Джыр эте бар, джыр эте бар! — деб къычырды. Кертиси бла да, ююбюзге джетгинчи, кече джырчыкъ этиб бардым. Ол джырчыкъ анда джырланыбы да тургъан эди.

Бир кере районда (Учкуланда) джыйылууда бизни элни комсомолчулары бизде алым джыйылууда аллай-быллай дауур чыкъгъанды дегендиле. Эшитгеним, буюту Къарапачайда ол адетни тыяргъа деб оноулашхандыла.

Тейри, артда алым джыйынуу, таб, кёрмей къалдым болур дейме...

*Мусакъайланы Хасан, джаным,
Къатын келтиргенди эл къарыу бла,
Ингирге дери тоюнда ойнадым,
Батдай ариу бла.
Къолай тюл эдим, айхай,
Ой, аякъ алзыу бла,
Ингирге дери барышыб турдукъ,
Кёнделен чалзыу бла.
Агуя улу Абулкерим,
Къатынынг Хабийни,
Бир да джыялмадынг джюгеннге,
Ойната турууб да джарлы мычхычыны,
Тыйыб къойдула пленнге.
Алым бергенем мен уллу тойда,
Совест властны тарыхы бла,
Мен ант этеме Тохтар апендини,
Сарыхы бла.
Соджукланы Туугъан тырнакъэвэ къаратад,
Кёккез тиширыула айырыб,
Къайытланы Зыппар,
Гяур, джалгъан айтад,
Къара кётенчигин айырыб.
Умарланы Алий сырғыа салгъанд, дейле,
Бир бешсомлукъуну бойнуна,
Ётюрюк айтсанг макъа тюшгеед,
Кече арасында къойнунга.
Ырыслагъан этгенем – ызымдан къараб,
Улуй къалгъанед сарайкъ эгерим,
Тамам ахыр кюнүмде Тытыланы Добайды,
Джангыз нёгерим.
О, Суйкъунлары тёгерегимден къуршоулаб къойдула,
Тёгерек тутхан той кибик,
Орталарында джарлы мычхычы не эте болур,
Сылхыр къой кибик?
Законнга тюшдюк, Советге бардыкъ,
бир къыйын иш бла.
Мен Суйкъунладан кючден къутулдум,
Комсомол кюч бла,
Кёб джашасынла бизни комсомолла,
Ма, къууанч бла,
Къутулгъанымда уа ойнай барама,
Джырла эте, бир джубанч бла.*

ЭСКИ ТЕПСЕУЛЕ

Кертиди, сюрюуню малларын тыя ба-
рыб, таягын джерге чанчыб, анга да баш-
лыгын къаплаб, алагъа тепсеб турғынан.

Кызыла уа бауну ичинде багъанагъа тепсеб турғындыла. Аны да джа-
шыртын. Бек эртделеде болғынды ол, той, къобуз макъамланы къуру
хапарларын эшитиб, алай а аланы алкын көрмей турғын заманлада.

Къарапай халкъыны эм эски тепсеулери бирине «Къапетейне»
дейдиле. Мен гитче болуб ол тепсеуню кёргенимде кёз алымда
къалғынаны къуру – не эсе да асхаб тепсей эдиле. Тартыуу да аламат
эди, харсчыла харс ура келиб: «Къапетейне» келиб кетди, керекли-
син алыб кетди!» деб, джырлагъан да эте эдиле.

«КЪАЙДА БОЛСАНГ АНДА БОЛ...»

Январны 17-де – къыш чилле, ол
экиджыйырма күннеге дериди. Тей-
ри, бек сууукъла боладыла. Дағыда:
он күнлери сууукъ болса, чилле джабыла келирине джылы да
булуучанды...

Мартны биринде сюрюучу айтханды:

– Ай, март, джайгъа чыкъды улагым, кётенинге бармагым! –
деб. Сора март къайсы айдан эсе да бир күнню алыб, сюрюучуно
улакъыкъларын къатдырыб къойғынды деб айтыучан эдиле. «Март
кетмей дерт кетmez», – дегендиле андан бери.

Чилледен сора юч күнню Чилле Сонгу сарытамыз дегендиле, –
ала да сууукъ күнле. Алты да атсыз күнле.

Сора – балдраджюз... «Чиллеча бир болсам, – дегенди балдрад-
жюз, – бешли бугъаны милюзлерин суууруб алыр эдим!»

Аны ючон айтхан болурла буруннугу къартла: «Къайда болсанг
анда бол, балдраджюзде юйде бол», – деб.

Андан сора – март-гуртла, къанатлыла къайтыб уя этедиле – юч-
төрт күн ол да.

Сора къарт къатынны аман күнлери деб да барды: ёлгенми этген-
ди, эргеми баргъанды – унутдум. Тейри, эрге баргъан болур, дейме.

Сора Джут деген аман күнле келедиле. Ала мартны 22-25 тюшес-
диле. «Ол күнледе эски джыл кёчген этеди, халкъым къалмасын
деб, дунияны алыб кетсе да аярыкъ тюлдю», – деучен эдиле...

Апрелни 19-да хан кызын биченнеге сатхан аман күнле. Ханны
бичени тауусулады, боран келеди, къэр джаудады, мал къырылады.
Бир джарлы джашны уа тийилмеген гебени болады, хан сат десе,

унамайды – кызынгы бер дейди джаш. Ханны кызы айтханды, малынг къырылса, къарыу кетер ханлыгъынгы, андан эсе бер дейди. Алай а барса-барсын: джазгъы къар – не, эрлай тас болады, кюн кызыздырады... Былайда бир аман затны да айта эдиле... не затнымы?

Мал кырдыкга чабышды,

Джаш да къызгъа джасбышды... – деб.

Къарачы аны – аман аманны соруб тургъанын.

«Мартда чыпчыкъ сиймесин, апрелде суюсе джаусун, суюсе джасын, майда кюн тиймесин», – дегенди эсебчи.

Июлну 17-де джай чилле – ол да экиджыйырма кюн, кеслери да исси, къургъакъ болуучандыла.

Сентябрны 19-да буу ёкюрген аман кюнле. Буула ол заманлада бир-бирлерине къошуладыла.

Декабрны 16-дан – токълу тоймаз тогъуз кюн.

ОДЖАКЪДАН КЪАРАУ

Оджакъдан къуру адамны суюмегени, джауу къараб турмагъанды. Джашла оджакъ тешикден джаратхан къызларына къараб, сынаб тургъандыла. Не сейир эсе да, тиширыу ёрге кёз джетдирмегенлей огъунакъ билиб тургъанды юй башында адам болгъанын. Болгъанын сезиб тургъан къыз, кесин юйде таб джюрютурге кюрешгенди. Аны bla къалмай, орамда, къонакъда да юслерине ким эсе да къараб тургъанча болуб, къымылдауун, джюрюшон гузабалатмай, ариу этгендиле. Халилери да анга кёре. Ким биледи, андан болурламы бизни таулу тиширыула кеслерин эркин джюрютмей, сый-намыс кючлю тутуб, багъалы болгъанлары.

Анам, къыз заманында Хурзукгъа барыб, анда джууукъларында кече къалады. Юч къызлары болгъанды, анам да, ала да ушакъ эте, ойнай, кюле джон тарайдыла. Отха как асыб биширедиле. Сора къызланы бири:

– Тоба, оджакъдагы джамчылыкъыны да бошадыкъ, чоюн какны да урдукъ! – деб кюлгенди. Анам харип айтыучан эди, юйню башындан джашланы «доб-доб» эте секириб тюшген таушуларын эшитген эдик деб.

... Джай къошладабыз. Тенгим къоймады да, барабыз бир оджакъдан къарагъя. Юйдегилери бизге туурагъя, от джагъагъя басынъыб олтура, къозу эт биширгендиле да, аталары аны юлешеди. Хар бергени сайын, «ма!» деб, узатады. Тили чалыб сёлешген киши эди, гюнахы къууруукъ.

— Марджан, ашыкъ иликними сюесе, ногъананымы сюесе? — деб сорду ол биз къааргъа келген къызгъа.

— Экисин да! — деди Марджан. Къайсыны берди эсе да атасы биягъынлай: «ма!» деб, узатды, къыз артха олтургъанды да, кёралмайбыз. Нёгерим Марджанны сёзюне кюлдю да, алайдан къачдыкъ.

ШАЙТАНЛА

Сюйсенд, ийнан, сюйсенд-къой, эки шайтан келиб Къаракайгъа тюшедиле: бири Хурзукда Къобанлагъа баргъанды, бири — Учкуланда Байрамкъуллагъа. Экиси эки тийреде джашаргъа умут этгендиле. Тура-туруб, джазгъа чыгъыб, Учкулан базарда тюбешедиле, хапар айтадыла. Ол Къобанлада тургъан шайтаннга, бетинг бир аманды, не болгъанды санга деб, сорады Байрамкъулладагъы.

— Аунге, бышлакъ джыккырны ичине киргенлейме, башыма уллу къангы ташны салыб къойгъандыла да, аны ючюн абзыраб турама. Сора кеслерини билгенлери — намаз, ораза; бисмиля демей джукъыгъа узалмазла, аманны кеминде «ыйт» деб, былайгъа кючден келгенме, дегенди.

Байрамкъуллада шайтан а, аман тюл эди мени ол тийреде джаشاум, билгенлери той-оюн, менде эди зауукъыну кюню деб, маҳтанинганды.

* * *

Къаракайдан бир джаш акъылындан тюрленеди да, шайтанла аны, кел деб алыб кетедиле. Барыб, Индиш Аягъында джолоучуладан къалгъан отха джетедиле: ала джылына тургъанлайларына Индиш ичинден, атыны башындан тутуб, Къала хаджи чыгъады — аны да шайтанла келтиредиле. Сора алыннган джашны алыб келген шайтанла хаджини биргесине келгенлеке къычырадыла:

— О, кюеулюк алыб келебиз, кюеулюк! — деб. Ол бирлери уа былай айтыб къычыргъандыла:

— Огъай, бизникиди кюеулюк десенг, кюеулюк! Аджилинг гёбелди дегенбиз да, тюшюроб, аны джюгенинден тутдурууб келебиз, къара боялгъан чарыкълары Къаракайгъа баргынчы Индиш ичинде джылтырыб къалырла дегенбиз да, аланы имбашларына атыб, джалан аякълай алыб келебиз. Ма, кюеулюк десенг буду! — деб хапар айтыучан эдиле бурун къартла. Тейри, къайдам, Къала хаджи Къаракайда бек онглуланы бири эди, аллайла этдиирми кесине...

* * *

Ёзденледен бир джаш Къобан ёзенни эниб келе, бир уллу тойну юсюне барады да къалады. Мынга, о, сендамы келдинг, кел, кел деб, тойгъа къайтарадыла. «Онгча, онгча! – деселе, аладан иги бара эдим, «солча, солча!» – деселе, ала менден онглу бола эдиле деучен эди. Ол келин алыб баргъян той болгъанды, сора мынга, къайда, бир алгъыш этчи, Ёзденлары алгышха иги болуучан эдиле деб, уллу гоппан bla боза узатадыла. Бисмилля деб гоппаннга къолун узатса, келин, той, кюеу нёгерле да джокъ, къолунда уа – бир уллу ат бокъ...

* * *

Чочуланы Хаджи-Умар – ётюрюгю болгъян адам тюл эди – чыбыкъ керек болуб бир къраулу эртденгиде Гиляч Аягына барады. Барса, Къобан ёзенде бир къабырдан узакъ болмай, от эте тургъанланы кёрюб, джылынайым деб, ары бурулады. Алайда Гаджаланы Туугъаннны дагызыда бир-эки таныш адамланы кёреди, танг ашхы болсун, дейди.

– Ашхылыкъ кёр! Кел, Хаджи-Умар, джылын отда, – деб, мынга да уллу эс бёлмей, къызыу ушакъларын бардырадыла. «Чёгелеб, отха джылына тургъанланы кёреме. Туугъаннны аякълары къынгырла болгъанларын кёреме. Бу не сейирди деб, башхаланыкъылагъ да къарасам – къынгырла, гитчечикле. Шайтанла болгъанларын билдим да, асто-о «бисмилляхи раЫхмани раЫхим», дейме да къачама арба таба. Сора атла чочуб, арбаны алыб кетиб тебрейдиле, чегетге кириб, таугъа миниб, тюбюне тюшдюле. Арба да аумайын, атла да тохтамайын, мен да арбагъа миналмайын баргъанлайыкъы, «Сыпхан Аллах» дейме. Алаймы айтдым, къарасам – ат, арба да мен къюб кетген джерде тура, мен а, арбаны артындан къадалыб, ёрге-энгишге чынгай тура эдим! От да, Туугъан да, къалгъанла да – джокъ. Терк огъуна арбагъа минеме да, алайдан джанлайма. Аман Ныхытдан ёрге айланнганлайма бир тиширыу bla бир къызычыкъ кетиб бара эдиле, аладан солуна джанлаб, алларына ётейим дегенлейме, ол къатын: «О, киши, арбанга миндирсөнг а», – дейди.

– Тыфу, кяпыр, тыфу, кяпыр! – деб атлагъа камчини береме.

– Миндирмей эсенг да, кяпыр деб, нек айтаса? – десе ол тиширыу, ол заманда ангыладым «кетиб» тургъанымы.

– Адамламысыз? Шайталадан къачыб келеме деб, хапарымы айтама».

* * *

Бурмамутда къаудан къош болуб тургъян биреуленнге Къара-чайдан бу таныгъян талай къарт къонакъ болуб келедиле. Алагъа

къой кесиб, къурманлықъ этеди. Эт бишеди деген заманда джаш эслейди: не эсе да, къонакъланы аяқълары гитчеле, къынгырчыкъла. Шайтанла болгъанларын билиб, къойчу хазыр шорпаны юслерине бюркеди. Алайда бир шайтан ойсурайды, къалгъанла арлакъгъа къачыб барыб джырла муруллайдыла: «Машалла, машалла Уланпийге, исси шорпа Бурмамытны дзыт-дзыт эттирди! — деб». Ол ойсурагъан шайтаннын аты Бурмамыт болгъан болур...

Бурун ала адамлагъа кёрюннгендилеме, энди нек кёрюнмейдилеми дейсе? Да бусагъатда адамла кеслери шайтанла болуб бошагъандыла, сора не дейсе да?

ЗИКИР

Келинни арбазгъа киргизтген заманда, «орайда» айтыргъа болмаса, элде ёлген болуб, ма бу зикирни айтыб, кёб кере келин келтиргенбиз:

*Ла-иллаха, илла лаху, я алла,
Ла-иллаха, илла лаху, я алла!
Заман болду дин къазауат этерге,
Аналадан айырылыб кетерге.*

*Ла-иллаха, илла лаху, я алла,
Ла-иллаха, илла лаху, я алла!
Кавказ — бизни даулар халал малыбыз,
Аллах айтса, биз Кавказны алырыбыз!*

*Ла-иллаха, илла лаху, я алла,
Ла-иллаха, илла лаху, я алла!
Бирер стакан къан исчек да, кяпир къанындан тоймазбыз,
«Ла-иллаха, илла ллах», — демеген Кавказда инсан къоймазбыз!*

*Ла-иллаха, илла лаху, я алла,
Ла-иллаха, илла лаху, я алла!
Биз барабызы сары гяурну джолуна,
Аллах салсын муслиманны къолуна!*

*Ла-иллаха, илла лаху, я алла,
Ла-иллаха, илла лаху, я алла!..*

...Керек болмазмы бусагъатда быллай затла, сен айт, айт деб тургъанлыкъа, а джаш?..

АЛГЫШ

(Келин келген къууанчлада манга айтдырыуучу алгышларым)

Ой, айтхан джерде ашхылыкъ айтылсын,
Хар кюнде къууанч этилсин!
Бюгюн келин келиб, тамбла къыз чыгъыб,
Къууанч кюнүндө, оюн кюнүндө,
Джууугъу-тенги джыйылыб, къууанч этиб,
Кетген бу юйюрнүү кёрүр хатасы ол болсун.
Зааугъу кеси сойген чакъыл бир артыкъ болсун,
Джууукъ – тенг къууанчына джыйылыб.
Бу юйнүү джууугъундан – тенгinden,
Тийресинден – хониусундан,
Джамагъатындан элинден,
Юйнүнден, юйдегисинден да, уланындан,
Къызындан да, кюёүнден, келининден да,
Эки дуниясындан да.
· Кёльнде не ашхы мураты бар эсэ да,
Муратына толу джетсин!
Келин келсин ойнай келсин, кюле келсин,
Этер ишин биле келсин,
Къайын анасын сюе келсин,
Чепкенини этеклерин энишкерекге ие келсин!
Ой, келин келсе, къыз чыкъысын,
Бачхасындан миз чыкъысын,
Саугъан ийнеги джюз чыкъысын,
Кютген къю минг болсун,
Артыкъыгъы тогъуз болсун,
Бирин бюгюн къурманлыкъга сояйыкъ да, сегиз болсун!
Ал табханы эки болсун, эгиз болсун!
Къызычыкълары сегиз болсун,
Джашчыкълары тогъуз болсун!
Къызычыкълары къалмай узун къаракъашла,
Джашчыкълары болсунла сары добарбаши!
Аллынгысы таякъы болсун,
Экинчиси таракъы болсун,
Ючюнчюсю садакъы болсун,
Тёртюнчюсю чалманчы болсун,
Бешинчиси дарманчы болсун,
Алтынчысы кюrekли болсун,
Джетинчиси тилекчи болсун,
Сегизинчиси сенекчи болсун,
Тогъузунчусу оймакъы болсун!
Чач баулары табанында сойрелсин,

Тогъуз келини да джсан-джсанындан сюелсин!
Келин, къушакъ байладым белчигинге,
Сабийлени кёб айтханма, кюч тиймесин кёлчюгунге!
Эртде турсун, кеч джатсын,
Бутун буруб олтурсун, бутлай урчукъ толтурсун!
Бюгюн келин болгъан кибик,
Тамбла амма болуб, къууанч бла олтурсун!
Ой, бу бозады, бозады,
Боза тюл тазады,
Ач къарынны джазады,
Юй бийчеге базады,
Урлукъ чёбню башыды,
Насыблыны ашыды,
Аны-муну джашыды,
Бу да бу къууанчны башыды!
Бу аякъны башы ачыкъча, Аллахны кёлю
Бу эки джууукъга алай ачыкъ болсун!
Бу аякъ толуча, толу насыб Аллах берсин!
Насыбны Аллаху Тагъала эм алгъа
Ийман бла дин бла берсин,
Джандет бла нюр бла берсин,
Онг къолу бла берсин, керти къолу бла берсин,
Терен берсин Тамбий кёл кибик,
Кенг берсин чурукъчу кибик!
Насыбны Аллаху Тагъала эки дунияны да
Ашхылыгъындан берсин,
Ибрахимни берекетинден берсин,
Мухамматны шапагъатындан берсин!
Ашхылыкъы Аллаху Тагъала,
Тохтаусуз берсин, баргъан суулай,
Джюрюшонден берсин бешли буулай,
Семизинден берсин, къара къойлай!
Этилген алгъышланы къабыл болуб
Кёрсюн джсаны саулай!
Бу эки сабийни джашауу уллу болсун,
Башлары агъарсын, Минги Таулай!
Ашхылыкъы Аллаху Тагъала кёб берсин
Чегетледе терекле кибик,
Санаусуз берсин джерден чыкъгъан
Кырдык кибик,
Ачыкъ кёкде джуулдузла кибик,
Кёкден джаугъан джааум кибик!
Сиймегенлери кюер кибик Аллах этсин!
Ой, боза берген къой күтсюн,
Джалдан берген джардан кетсин!

Толтуруб бергенсиз, толу рыхы Аллах берсин,
Ачыкъ бергенсиз, эки джууукъну кёлю
Бир-бирине ачыкъ болсун!
Ой, амин деген тилегин табсын,
Демеген энди десин!
Ой, Тейри онг берсин,
Тейри джол берсин,
Онг къолласын,
Онг джолласын,
Игиликны барын бери этсин,
Аманлыкъны кери этсин,
Алгъыш кетмесин,
Къаргъыш джетмесин,
Душман айтхан кибик Аллах этмесин!
Аллаху Тагъала кеси ай bla кюнню
Джарыгъын дуниядан алгъынчы,
Биз не затны бек сюе эсек,
Не затха бек къоркъа эсек,
Аны бизден алмасын!
Къарачайны Къарачай деген
Ата сыйын алмасын,
Туз дамын алмасын,
Къралыбызын эсенлигин,
Саулугбун, берекетин алмасын!
Къралыбызда къралын сатхан ёсмесин,
Элибизде элин сатхан ёсмесин,
Ёссе да, ёмюрюнде къурманлыкъегъа
Ол токъу бойнун кесмесин!
Къарачайны акъ къобаныны
Тамчысы тауусулгъунчу, бу эки сабийни
Насыблары тауусулмасын,
Тукъумлары, джууукълары тауусулмасын,
Орталарында ариу адөтлери тауусулмасын!
Бу къууанчха келген адамланы
Барыгъызын да къууанч кюнлеригиз
Кёб болсун,
Бушуу кюнөнгөз az болсун!
Кимни түүгъаныгъызын,
Кимни түүдүгъүгъузну
Сизникилени къууанчларын да
Былай этейик,
Алгъышларын былай айтайыкъ!
Эки джууукъу арасында барыб-келиб
Къыйналгъан адамланы
Бюгюн къызы bla келгенбиз, тамбла

Джаш бла барлыкъбыз дегенден уллу
Къыынылыкъ Аллах бермесин!
Да, къарангыда джангыз джерде
Нюр чыракъ болайыкъ,
Тикге тюшсек, таякъ болайыкъ,
Сыйлы Аллахха барыбыз да
Къонакъ болайыкъ!
Къарапайны алгышы, адеми да,
Кеси аз болғанлыкъга, кёбдю, -
Энди мен мындан кёб гырылдамайым,
Айтыучу Аллах кеси айтсын ашхылыкъланы,
Бериучу Аллах кеси берсин насыбланы!..

(Кюеу кёргүзген юиде да айтыргыя боллукъду бу алгышны, келиннеге айтылған сёзлени къоратыб).

* * *

«Зуу гара, ма, гома зуф!» Бурун бек эртдегили къарапайлыла къызы къаачханнга айтхандыла былай.

* * *

Алгъаракълада былай айтЫБ да къууаннгандыла:
— Байрым кече,
Байла сояр кече,
Джарлыла тояр кече! — деб.

* * *

Битир аякъ темирлини (20 кг.) төртден бириди.

* * *

«Бурун, — деучен эди анам джарлы, — къарапайлыла былай сёлешмей эдиле». Аны къазаутны ал сюремлеринде айтхан эди.

* * *

Джангы буруу салсанг ары чыгъарьыб, ырджыны кесинге табын этиб, джерин ары-бери бичиб, дауур-сюрюу ачыб, не да, керти дуниягъа кетген ата-ананы джери, ююю ючюн туугъан эгеч-къарнаш бир-бирлери бла джау болуу... Огъай, джер меникиди деген терсди: дунияны башын алгъан залим зулмучула къайдалла, мен ёллюк тюлме деб тургъанла къайдалла!?

* * *

Танымагъан, билмеген адамны джюргениндөн къаллай адам болгъаны айтайыммы?

Къанатлыланы учханларындан тамбла, бирсикюн къаллай кюнле боллукъларын айтайыммы?

* * *

- Бюгюн джюз къоян кёрдюм!
- Джюз къоян бирге джюрюмейдиле.
- Эки джыйырма уа бар эди.
- Эки джыйырма да бирге джюрюмейдиле.
- Он къоян а бар эди!
- Он къоян да бирге джюрюмейдиле.
- Беш къоян а бар эдиле.
- Беш къоян да бирге джюрюмейдиле.
- Тейри, къамишде бир къымылдагъанла бар эдиле, ала бир да ишексиз, къоянла эдиле!

* * *

Адамгъа тели дерге джарамайды, алай а ала джети тюрлю боладыла. Эм башлары уа — кесин джаратхан тели.

* * *

Бир джартыракъ джаш кесича бир къызны юйюню туурасына келиб, былай айтыб тургъанды:

- Аякъыкъыда джуууртум,
- Къабчыкъыда къуутум,
- Хамма, Хамма, къач да кел кесиме!... — деб.
- Эм ахырында, алай бла, ол къызны алғанды, дей эдиле.

* * *

Тегей шохларына келин келтирген заманда къарачайлыла айтхан «Орайда»:

- О, Махутутда Хаджибий,
- О, хариб, ёлген заманынгда
- Чинар терек болмаса,
- Киши болмады къатынгда.
- О, дуния, дуния,
- О, дуния, дуния..! Ой, Ой!

* * *

Джазыу да, аджалча, билмей тургъанлайынга юсюнгю басыб къояды. Джаш заманларында бир-бирлерин джаратмай тургъанлыкъы, элли джылдан атлаб бир юй болдула. Алайды да, буруннгуланы алтын сёзлери кертиди, джазыу джардан атдырады деб.

ДЖЫРЛАНЫ ЮСЛЕРИНДЕН

ДЖЁРМЕ

Джырла... Сейирлик халкъ джырла. Джыр — халкъды. Джырдан миллетни тарихин билирге боллукъду. Къыйынлыкъда, заууктулукъда этилгенлери ючон болур, халкъ джырла унутулмай, ёмюрле-ри узакъ болгъанды.

Джырла. Биз суюб тынгылаучу джырла. «Джёрмени» эшитген ышармай, кюлмей къалмайды. Ол чам джырды.

Кёб айтылгъанды муун юсюндөн. Мен да айттайым бурунгуладан эшитгеними.

Бёлек атлы аскер Бызыннгыдан чыкъмагъанды. Алайчыгъын малкъар къарнашла биле тургъанлай, Бызынгыны къошадыла.

Ётген ёмюрню ал сюреми, хоншу хоншугъа чабыб, хата этген заманла, мал, джылкъы, таб, адам да сюрген заманла.

Бир джыл къаңда, мал ызына, къышлыкълагъа, кёчген заманда, Къарадайгъа бир атлы келиб, Лаба башында малгарлыладан алкъын кетмей тургъан къошла бардыла дегенинде, эрлай джыйырма бла он атлыдан чабыул аскерчик къуралыб тебрейди. Келселе — къошла кёчюб турадыла. Ариу, билиб кетген эселе да. Ранда, чаулук инде уллу сюрюу бла баралмай къалыб кетген эки асхакъ улакъны табадыла. Джырда айтылгъан

«семиз доммайла» аладыла. Алайда эки къаум болуб, хаман биргелерине айландырыучу чыбарка чөлекледе аланы этлерин асадыла. Биширедиле. Бир къаумнун шапасы Чотчаланы Шымаяха, эт бише келгенинде:

— Аланла, мен эки джёрмени онбеш адамтъа къалай юлешириме? — деб сорады.

— Сен, — дейди бирлери, Сылпагъарланы Хако, — аш салам джырт да кел, юлешген а биз этербиз...

Шымаяха арлакъга аш салам келтирирге джанлагъанлай, джашлия юч-тёрги да боладыла, джёрмелени бирин къабадыла. Шымаяха, келиб, этлени къотарыб, къарайды:

— Аланла, джёрмелени бири къайда? — деб сейирсиниб сорады. Сора эригип тургъан джашла кюледиле:

— Джёрме уа болмаз, шалбар аугъа атыб кетиб, ашаб келсенг!..

Шымаяха кертда дейди да, ол этмеген затына оғый дейди, чарлайды. Джашла уа къоймайдыла.

Джырны этген, мен эшитгеннге кёре, Аджиланы Тауланды.

Эригип, муратлары да болмай къалгъан джыйын Лаба башындан Учкуланинга келиб къалады джыр этиб, кюлюб, ойнаб. Кесине да Джёрме деб башлайдыла.

Артда бир джолда Учкулан базарда Шымаяхагъа, «алан, Джёрме» дегенлей ким эсе да, ол ачыуланады. Сора Чотча болгъан дауурлуш ачадыла, тюйюшедиле. Аны ючюн халкъыны чамы тохтагъанмы этерикди, ол оғый, Шымаяханы тукъумундан болгъаннга Джёрме улу деб тебрейдиле. Иш аманнга кетерин билиб, Чотчаланы Къалахаджи (иги онглу адам болгъанды), тукъумну бүтеуден джыйыб, айтады:

— Энди бүтеу барыгъыздамы чарлаб тебредигиз Джёрме улу деңнинге? Чарласагъыз, билесиз къаракай адамны кызыбыр къалгъанын. Шымаяха чарласын, башхала чамгъа кесигиз да къошуулуб, ойнаб тебрегиз!..

Ма, буюн да аны атауулу Джёрмеледенди. Гюнахы болмагъан джерде ат атальыб къалгъанды. Джырны къурагъан ауушхан заманында да Шымаяха разы болмагъанын билдиргенди.

Халкъ ичинде джыр болсун, хапар болсун, айтыу болсун, тюрленмей къалмайды: бир кем болур, бир къошуулур. Къалай-алай болса да, джыр унутулмайды.

Муну мен Багъыр улу Къасботну джырчы нёгеринден — Доттайланы Ахматдан эшитгенме. Теличик улу деучен эдиле. Ахмат дагызыда былай айтыучан эди: «Джалан Къолда Лепшокъладан бир джаш,

тууарланы мулхаргъа ийиб, балта бла аякъылкъыны джона, Джёрмени джырын эшитмей, хапарын эшитгенди да, кеси аллына джыр этиб джырлай эди: «Мени джёрмем аллай джёрме, багъанадан базыкъ джёрме...» — деб сёз къураб, мурулдаб тургъанды. Аны алай эте тургъанын эки атлы узакъ болмай къулакъ суучукъдан ётюб бара эштедиле да, ала да Къарапайгъа джетгинчи, бир талай зат къошуб, джырлаб барадыла.

Джыр джангы чыкъыган заманда, халкъны кёбюсю аны эшитменди да, аны ючюн хар ким кеси «Джёрмелө» къураб туралды. Бир джыл малкъар джазыучула манга къонакъгъа келедиле да, аладан да лентагъа сёлешиб айтдырыб ийген эдим Отарланы Умаргъа, къарнашым, сюйюб тынгылайма ауазынга, алай а, сау къаллыкъ, джёрмечигибизни кесибизге къойсанг а, деб. Бек кёзүнг къараса да джёрмебизге, Бызынгыдан тебретме «зытчу аскерни», деб да тилеген эдим. Алай а анга да не айыб: ол артистди, эшитгенин джырлайды...

Мен да эшитгеними айтдым.

ДЖЫР БЛА ЗАМАН

Сёз сёзнюю айтдыра, ётген заманладан талай затны сагындыртса да, эслеймисиз, айланыб келиб дагыыда джырлада тохтайма.

Энтда бир-эки джырны къалай къуралгъанын эшитгенимча айттырым келеди. Унугулуб къалынгандан эсе.

— Акыл-балыкъ джангы бола тебреген эдим. Эки атлы, малла сюрюб келиб, атама, сатарса, деб къюоб кетдиле. Атамы танышлары болур эди, айланыб ол тууарланы хаджиге, байгъа, таб старшина гъаша дери сатды. Ол эки атлыны биринден чырайлы адам кёрмegenлей тохсаннга джетиб барама: субай битген омакъ джаш, бетини ариулугъуна къарасанг — базар гинджича. Артда эшитебиз, ол — Эчкибашланы Домалай эди деб. Хаджирет, урудан, не затдан да артха турмагъан аманлыкъчи. Мал, джылкъы сюрюб, сатыб, ачхасын Нарсанада харчевнялада таусуучу.

Нарсанада мен онбеш джылны джашадым.

Къурсауайла бла бирге ашадым,

— дейдиле аны юсюнден джырда.

Домалайсыз, мууну хаджиретли тенглери бир черкес джылкъыны сюрюб тас этиб, ачхасын хурджуннга урадыла. Аны Эчкибаш улу

сезиб, ачыу бола болур, джылкъыны иесине билдиреди. Аманлыкъ-чыланы кысадыла, эм ахырында тёлөтедиле. Андан сора кесини ол тенглери ёлтюредиле Домалайны.

*Эчкебашланы болур джигит Домалай,
Амал джокөдү сен Нарсанадан къорамай.*

Кёб кере эшитгенме бу джырны. Бусагъатда уа джырласала, Эчкебаш улуну керти да джигит этиб къоядыла: Аллай-быллай инарал шохларынг, къайдам, вагон малны сюрюб ашырдынг, дейди Отар улу. Ол да эшитгенин джырлайды. Билмейме, джыр ариуду деб, быллайланы юсюндөн айттыб туургъа керекми? Бурунлада, таб, бизни заманыбызда да, джашлыкъ, чёрчеклик этиб, туюш ачыб, адам ачыса, аллайта кюу этерге ёч эдиле.

Къараачай элледен Ата джуртубуз ючюн джан берип, тас болгъан ненча джигит уланыбыз барды. Аланы кёбюсюне джууугъу-тенги, джазычула джыр этгендиле. Совет власть ючюн ёлген джашлагы – совет джырла! Аллай джырланы радио бла берип туургъа керекди, магъанасыз, бош джырчыкъыланы тохтатыб. Муну барын айтханым, мени сартын, джырланныкъ джырла аз джырланадыла не эсэ да. Не эскиледен, не джаныладан.

Бурун тебердичиледен талай кере эшитгенме Байчораланы Гокканы юсюндөн джырны да, хапарын да. Чырайлы, тойчу, къобузчу, джарыкъ къызы болгъанды Гокка. Амма, тамада эгечи болгъанды Чопалакъ деб, эрширек къызы. Мен эшитиучю джырны аллы Чопалакъны ауузундан чыкъгъанчады.

*Мен джети джылым джетген къызы эдим
Наиб пача Къараачайгъа киргинчи,
Бир да хатам джокъ эди,
Кесибизни Гокка аягъына миннингинчи... – деб.*

Джырлаб, сюйгенлерин табханла аз болгъандыла. Гокка да баралмагъанды ол джашха. Артда ариу Гокка Байрамкъулланы Балау хаджиге эрге чыкъгъанды.

«Кемисхан» деген джырны мен Байчораланы Шекеден эшитгенме. Сюйген джырларымы бириди. Джырны, билесиз, Батдыланы Къасым бла Шеке этгендиле. Тюрлю-тюрлю айта эдиле аны хапарын:

1. Эки джаш болуб бир къызын сююб, джыр этедиле, артда ол былагъа джууукъ болуб чыгъады да, атын тюрлендиредиле.

2. Джашланы бири тыш элден бир къызын сююбдю, алай а джазыуну бирикдиралмайдыла да, джыр этиледи.

3. Эки джаш да чыртда танымагъан, билмеген адамгъа этгендиле джырны, кеслери Кемисхан деб ат чыгъарыб.

Тейри, ол заманда кёб тебердичи (тизю, Шекеден эшитмегенме) мен артда айтханыма джан басыучан эдиле. Билигинг джокъду – неллай бир заман кетгенди! Къалай-алай болса да, сейирлик джырды.

Къасботну «Сандрагы» кимлеге этилгенди, деб кёблие сорадыла. Бурун байла, бийле асыры эсирикден джаашларын, къызларын тыш элле бла байламлы этиб тургъандыла. Башха миллетге бетсиниб, кесиникине уллу кёллю къарагъанлагъа къурай келгенди Багъыр улу «Сандракъны». Сора, аны-муну да къошиб, чыртда адам магъанасын ангыламазча, керти да сандракъ этиб къойгъанды:

*Ой, да ариу сандракъ.
Джсангы чыкъды сандыракъ,
Джанғылтады сол аякъ,
Къымылдамайд таб аякъ.
Къара бийни Меккясы
Къара эшекни джекгенди,
Юй башындан кетгенди,
Алхазлагъа джетгенди.
Алхаз нечик этгенди –
Алхаз тюйюб кетгенди!
Сандрагъым – сарайым,
Аманынга къарайым,
Айтханынга барайым,
Джан чачынгы тарайым.
Ючден-ючден эшнейим,
Къызы чубангы тешейим.
Джанымы къыйгъан сандракъ,
Джаны суулай, бокъланнгын,
Стампуда джакъланнгын.
Къарапайда къалгъанды
Тапанчамы тангыуу.
Къучагъыма джараашыу
Афендини Наныуу,
Наныу тюл – Бибасы,
Баргъан джасашдан тыймасын.
Тангнга дери къыйнасын,
Кесин ёрге джыймасын,
Афендини Аллах сыйласын,
Кёк ёгюзню къыймасы.
Ючкёкеннеге, Марагъа
Айранчы эшек болгъанд,*

*Айран джюклеб келирек
Асланукъаны джашы Къарагъа.
Къара кетиб барад да
Бибаны уууртларын таларгъа.
Афенди ат джерлей турад да
Барыб сейирлерине къарагъа.
Сандракыны хахайы,
Ат чабдыра билмейд да
Идрисни Махайы.
Адам этни ашайды
Бекмырзаны Къасайы!..*

Апендилени сагынады. Хубий къадыды ол деучен эдиле. Къасай кимди? Быллай хапар джюрой эди. Къартджуртдан Къасай деб мыртазакъ, Учкуланнга не эссе да къуугъуннга кетиб, къйтмай къалады. Экинчи күон аны юй бийчеси, джолгъа чыгъыб, энишгеге озуб баргъан джолоучугъа: «Былай андан бир къара эшек келиб кёрюмю здинг?» — деб сорады. Ол да былай джууаб этгенди: «Мен аны-муну билмейме, Къанаматны Къара Къасай ёлтюрдю!» «Адам этни ашайды Бекмырзаны Къасайы», — деб Къасбот Эбзеланы Къанаматны ёлтюргеннге айтханды. Алайды да, джырда айттылгъан атлагъа оюмлашыб къарасанг, бийлени-байланы, апендилени самаркъау джорукъда хыликтеги танылады. Джырны тамам дженгил халда, адам стемейге барырча аитыб, халкъны ётгюр тепсеу бла, тирилиги бла көргүзте билгенди Къасбот кесини терсликке къаршчылыгъын.

Энди «Хорасанны» юсюнден. Кертиси бла да, мен ол джырны эшиитмегенме. Алимле бек уллу иш этгендили аны табханлары бла. Алай а даулашыргъа да керекди. Нек? Къасботну «Айджаякъ» деген джырын иги билеме, таб, менден алгъа аны Къаракайда киши юреннген болмаз эди (тау джайлыхъа хоншула болгъаныбыз себебли), — деб, маhtаннган эдимми?

*Магулаланы терекле,
Санга сёлешелле мёлекле,
Ала джаз башында чагъалла,
Бишиб, тюблерине агъалла, —*

дегенди Къасбот «Айджаякъда».

*Энди «Хорасанны» окъугъуз:
Ойра, Къоркъамзлада ариу мёлекле,
Алада балий терекле,
Ала джазда чыммакъ чагъалла, тенгле,
Джайдада, къызыл бишиб, агъалла.*

Алай болса да, къайда чагъадыла терекле? Тебердиде Магулаладамы, не уа Учкуланда Къоркъмазладамы? Огъесе, Ходжалай, анданында да чагыуучандыла балий терекле, деб кёлюбюзню басыб къоярмы эдик?

*Уллу Къочхарлада джашарбыз,
Печи бла кёкбаш юй салыб,
Келгеннге эшик ачарбыз,
Эшик терезеге чую салыб, —*

деб Багъыр улу Айджаякъыя айтханды. Анга этилген джыр эртделен белгилиди.

*Энди «Хорасанны» окъуюкъ:
Уллу Къочхарлада экибиз джашарбыз,
Туз бла гырджын ашарбыз,
Печи бла кёкбаш юй, джсаным, салыб,
Эшик, терезеге чую салыб.*

Ма, былайды. Ким биледи, Къочхарланы Къасбот джаш заманында Хорасаннга джыр этиб, къартлыгъында аны унугуб, ол джырны Айджаякъыя атаб айтхан болурму? Огъесе, бизни унутулмазлыкъ джырчыбыз тюбegen тиширыууна бирча сёзлени айтыб тургъан болурму, хауле адамча? Къайдам, мен Къасботдан талай кере эшиггенме, Айджаякъ деб джырлаучан эди. Юч юлгю бла тенглешдирдим. «Айджаякъыда» болгъян онбир куплет, мени сартын, барды «Хорасанда». «Акъбийче бла Рамазан» деген эски джырны сёзлери да тюбейдиле «Хорасанны Къасботха этген ийнарларында». Билмейме, алай а «Хорасан» деген джырны газетде окъугъанымда, къуанчлада джашла терс айтыучу таныш ийнарла да тюбедиле. Кёлюмдегин айтдым, терсни-тиюзню ачыкъыларыкъ алимледиле.

«Кыштай» деген джырны этген, эшта, джырда кесим айтхан болур:

*Кёзюм чыракъ барады Бурмамутну башына,
Экинчи кёргөнлей, хауле Матух атала
Магула Къараны джсангыз маджал джашина.*

Хапарын былай айтыучан эдиле. Схауатда бир тойда Матух Қыштайны джаратады.

*Схауат, дейдиле ма андан ары Хабазгъа,
Ат ойнатханем мен Текеланы арбазгъа,
Ойнаб бошаб, господа кибик, къарадым,
Къараб кёргөнлей, ариу Кыштайны сайладым,
Ингирге дери мен къолтугъунда ойнадым...*

Сюймекликге этилген биртда ариу джырды бу. Алай а бу джырны ичинде «Бийчесында бир къабхын атла сыйырыб», «...уллу Донс-

кайдан донской къойла сюрмесем» деген сёзлери, — ол аманлыкъчы, хаджиретли болгъан кёреме, дерге боллукъду. Огъай, теберди чи джаш Бийчесында агъашчы болуб ишлегенди, ол сёз бла кесин нени да кёрген джигит эте тургъанлыгъыды, чам халда, кесине маҳтау излеб. Кыштайны алады. Артда келинни ызына къайтарыб бара, Бийчесында джаш, ат ойнатама деб, билмей атны ёшюно бла юй Бийчесин силдеб иеди, Кыштай ёледи. Мен эшигтен джыр, аллында айтханымча, сюймеклик джырыды, джаш Кыштайны алғынчы этилген.

Ташкёпюрчю джаш Рамазан bla теберди чи кызы Акъбийче суюнгеле болгъандыла. Кызы анга къачханлыкъыга, джууукълары джетиб, уруш-тюйюш ачыб, сыйырыб кетгендиле. Тюйюлген Акъбийче да Тебердиге дери ат аллында къан къусуб баргъанды. Анда да, къулгъа баргъанды, тукъум бет джойгъанды деб, харамды деб, бош юиге атыб, кишини къатына къоймай, кесин ёлмеге къойгъандыла. Ол зорлукъыга тёзалмай, Рамазан, суюнб келген къызымы урут-тюйюб, сыйырыб кетиб, джууукълары ёлтюрген этгендиле, деб сюдге бергенди. Джаш сюдде хорлагъанды. Алай айта эдиле, тёлеуге анга Акъбийчени кичи эгечин берген эдиле деб. Рамазан, энди ол джуртлада туралмай, Тюркге кетиб къалгъанды, деб. Ол эки суюнгеннеге этилген джырны (*этген — Чагъарланы Томай*) Багъыр улу Къасбот бек джаратханды, кишиге джырлатмагъанды, къайналгъандан, сыйлагъандан. Мен Томайны къарт киши болуб билеме, Акъбийче bla Рамазанны джырын айтханын да эшигтенме.

Кёб кёргенбиз аналарыбызны чепкен сокъгъанларын, талмай кюрешиучүлерин, не къыйын ишде да, къаджыкъмай, джан аямай атылыучулары ючюн, къаллай бир бюсюреу этгенбиз биз таулу тышырыугъа. Джырлагъанлары уа? Къарачай чепкенни согъуб бошаб, сора тюк чыгъарыргыа деб, ууакъ чыбыкъдан эшилген четенчикни юсюне саладыла. Мийикде къурукъча бегиген джибден тутуб, четенни юсю bla теплеб ары чыгъыб, теплеб бери келедиле. Сора ол бир талайдан тюклениб, къалын аламат джюн чепкен болады. Алайсыз, ол джукъыга джарамагъан ушагъыусуз зат болады. Ма аны теблеген заманда айтадыла «Ийнайны»:

*Ой, ийнай, ийнай, ийнарада,
Иги хапар келсин кион арада,
Ийнай айтмасанг, четен кюледи.
Ой, ийнай, ийнай, ийнашым,
Сау джюрюсюн тюзде айланнган
дженгиз къарнашым!*

ЭМ ЭСКИЛЕДЕН

«Нарик улу Чора», «Гыж улу Чюердин» – ма эм эски джырларыбыз. Къартлыкъ къыйынды: унутуб къояса билгенинги да, ансы, эшитгенме, хапарларын да биле эдим.

Нарик улу Чора белгили тулпар болгъанды. Аны ючюн болур, Къазандан Басханнга адам иедиле (алай болургъа боллукъмуду?) Нарик улу Чора, болушлукъ эт, джау келеди бизге, деб. Кеси атланады джолгъа. Бир джерде атына суу ичире тургъанлай, алайгъа суу алыргъа келген бир тиширыу: «Къайры бараса, ашхы улан?» – деб сорады.

*Баргъанымы сорсанг,
Къазан халкъга барама.
Асылымы сорасанг,
Нарик улу Чарама.
Джаудан алгъа мен джетсем,
Ташдан ишленнген къалама,
Менден алгъа джау джетсе,
Джумуртхада балама, –*

деб, кетиб къалады. Къазан элге джау кириб тургъанлай джетди. Анда къазауатда джигитликле этиб ёледи таулу улан Нарик улу Чора.

ИЙНАРЛА

Тейри, алгъын ийнар-джыр этмеген къараачайлы хазны болмаз эди. Кёзую-кёзюу айтышыб, алайда огъунакъ къураб, къууанчны къууанч эте билгендиле... Бюгүн джюзге бара тургъан къартха ийнар айтчы дегенлигинге, эсимде не къалгъан болур? Алай а аныкъындан бир ийнарчыкъ, мунукъундан бир ийнарчыкъ табала эсем кёреим.

*Къумукъланы Аминат,
Эзиланы Бадина,
Шидакъланы Мина,
Мамчуланы Хабибат,
Чомаланы Локъман,
Ёзденланы Локъман, –*

ма, быладан эшитгенлерими чайнаргъа кюрешеим. Сора кесимикиле...

*Мен да айттайм, сен да айт –
Кимни тарыгъуу кёб эсэ.
Сенден сора сюйгеним бар эсэ,
Сюйгеним ёлсюн алай эсэ...*

*О, бере эсенг бер, анам,
Бир ариу джашчыкъ сюйгенме,
Ой, атам къошха кетгенлей.
Кийимлерими чубур тюйгенме.*

*О, кюбюрюмю ачхычи,
Ачхычымы тогъайы.
Сюйгенчигинге бар деб къойгъанд –
Анамы джокъуду огъайы.*

*Мен мындан къараб таныйма
Минги Тауну бузларын.
Сен эртденбла ызларса, анам,
Галошларымы ызларын.*

*Ийнар неге да джарайды,
Кызыгъан джюрекни суутхан?
Сюйгеден сора мен кёргегенме
Адамны нюрюн къурутхан.*

*Сюймеклик ауруу-сант ауруу,
Ий, андан адам ёлемид?
Бу дунияда табмай къалса,
Ол дунияда кёремид?*

*Ахырат, дунния, дейдиле,
Ахырат дуниягъа не беред?
Дунния сюйгенин табмай ёлсе,
Анда кёргендөн не келед?*

*Сюйдюм, сюйдюм, сюймейсе,
Башха салайым джолуму.
Сюйгеними барлыкъ джашы
Дунния тулпар болурму?*

*Тюлкю чыкъды алымдан,
Тюгю къызылды къанындан.
Сени къалынынга берликме
Мен Аңсатыны малындан.*

*Мен ийнар айта билмейме,
Билгенгө атым чыкъгъанд да.
Сюймеклигииз баям болгъанды,
Джашауубуз къайда букигъантда...*

*Мен барлыкъма алгъаннга,
Бёркчюгюн джанбаш салгъаннга.
Ол акъ да, чубур да кийгеннге,
Бегирек мени да сюйгеннге.*

*О, бере эсенг, бер, анам,
Бермесенг кесим къачарма.
Кёзлеринг къалкъыугъа киргелей,
Эшиклеринг ачарма.*

*О, бере эсенг, бер, анам,
Кёнделенинг, Басханнга.
Сенден а къаллыкъ тюлме
Бойнумдан ёрге асханнга.*

*Бойнуму ёрге ассала,
Акъ къанымы ичселе.
Къолджаулугъунгу къошарса, наным,
Манга кебин бичселе...*

*Ой, ийнарым, ийнарым,
Айтсан келед джыларым.
Кёзлеринги къысха къакъма, -
Келмесенг джокъду унарым.*

*Алмала джыйыб келеенг,
Тёбен джанынгда бачхадан.
Къарт дегенинги ауур кёргенме,
Джыйырма тюмен ачхадан...*

*Не къоратмадым, къошмадым,
Кесим берген олтанилыкъ.
Мен алгъын кибик сюймейме –
Давай къамарымы, сау къаллыкъ...*

*Къолумда оймагъым мени,
Оймагъымы джойгъанма.
Гапалаугъа Шаухал келед деб,
Мен ёрге турмай къалгъанма.*

*Сенден сора джокъымуд,
О, къарабекен, акътённе.
Мен кесим ючон айтмайма, -
Ауруу салгъанса бек кёбге...*

*О, Нызылы Аягъында юйюгюз,
Тютюнлемей кюйюгюз.
Ийнарларымы айттайым –
Кимни сюйгеними билигиз.*

*Наным, дедим, ой, наным, дедим,
Джеталмайма къатынга.
Сёлешалмайын къалдым да –
Талау тийгеед атынга!..*

*Ийнар айта, кюу айта
Мен заманымда джетгенме.
Сени кемсиз сюйгенден
Ёретин аууб кетгенме...*

*Сюйгеним сюек сампаллы,
Сюйгеним черкес маталлы.
Кызыладан къоркъуб кюлмейди
Хаджи деген шайтанлы...*

*Стампулда бир къуш бард,
Аны къанатында кююш бард.
Сюйгеним анда, мен – мында,
Бизни арабызда бир иш бард...*

*Оруслула алай аиталла
Бачхада битген буръян.
Ийнар айтыргъа унамайд,
Уркъуят деген грубиян...*

*Белингдеги – белибау,
Белибаунгу билеую.
Ах, иги сагъан сен болгъаенг,
Мени анамы кюеую.*

*Белибаунг белингде,
О, ненг бард кёлюнгде?
Кёлюнгдегин айтсанг а –
Тукъум болгъаенг элинге...*

Къапкъаралла къашларынг,
Къагъытха къалам тартханлай.
Кимни сойгеними билдингми
Ийнарларымы айтханлай?...

Огъары ёзеннге баргъанма,
Миннген атым арымай.
Мен андан эссе къалгъаем,
Сең ариуну танымай...

Тёбейнги аяз кёреем,
Къаураланы къатдыргъан.
Сотнячи джашла кёреем,
Джюрекге ауруу табдыргъан.

Атала, дейле, атала, дейле,
Атала тюлгө хатала.
Сойгенимден бир кёб тыялла –
Хаджи къылсынла атала...

Аллынга къарай, аллынга къарай,
Кёrmесем, джылаб къайтама.
Юю къуругъан дорогой,
Аны санга айтама...

Темир бетли чепкеним,
Тюймелери терсине.
Мен кимни бойнун кесейим –
Кесим этгенме кесиме...

Кёгюрчюнле келиб къоналла
Будай сабанда бүртюкге.
Мюлкюмю джооб кетерем,
Эки кёзюнгдө кирпикге...

Мени дуниям дуния тюлдю,
Алгын дуниям кетгенди.
Ай, мен джарлы ёллюк а болурма, -
Ёпкелериме джетгенди...

Тауладан мийик тау болса,
Мен джылан болуб ётерем.
Сойгенимден ханар айтханинга,
Джанымдан юлюш этерем...

*Оù, анам, кимге айттайым мен,
Джюргемде джарам деб?
Аллынга алыб джылагъаенг,
Ажымлы ёлдю балам деб.*

*Сюйгенин табхан болурму
Сай дунияны зауугъу?
Андан эсе болуб къалгъаем, бала,
Ананг Хужсаны тауугъу...*

*Сюймеклик ауруу — сант ауруу
Джюрек джасауму ашайды.
Майна, къызла, кетиб барады,
Биягъы худжсу джерден ташайды.*

*Сюймеклик ачыу сынатдынг, бала,
Сюймеклик ачыу сынагъын.
Менден сюйгенинг бар эсе, къызычыкъ,
Ол къатын алыб джылагъын.*

*Ма, къулагъынгда сырғала, къызычыкъ,
Сырғаларынги кеписи.
Аллаха аманат болсунла, бала,
Эки ёшюнүөндө экиси.*

*Сени табсам алыб кетерем
Кесинг тартхан алтындан.
Кёэлеринг джасана къалай туугъаненг
Ма, бир къарапач къатындан?..*

*О, къызла, къызла, ариула,
Джашила къарайла къарыугъа.
Мал чалмандан чыкъганлай,
Ашхы, къара къатын алугъа.*

*Бокъланнгандан суу алдым —
Сюзгюч bla сюзюлмез.
Бир чырмалгъан налат иш,
Кеси аллына тюзелмез.*

АБИДАТ

Бу джырны уа алкъын Совет власть
чыкъмагъан эди джаш заманымда тебер-
дичи джырчы Магулаланы Муссадан
эшитген эдим.

Ойра, кёкде баргъан а кёгюрчюн
Учуб а къюнады тенгизге,
Тынгылгызы, джашла, джаным – тенглерим,
Тарыгъыу айтайым мен сизге.
Ит ауруудан атанг къалмады,
Мен джарлыда улут насыб болмады,
Акътамагъым артда манга къалмады,
Мени алгъа бурун сюйгеним.
Къазийни къызы Муслимат,
Экъинчи айтыучум – Къанитат,
Аланы манга санатхан а
Акътамакъ ариу Абидат.
Абидатны джырын айтайым,
Джырындан ариу эжиую,
Мен сюймекликни билмей эдим –
Алахны къыйнар кёзюю.
Джашагъан джеринг бек ариу,
О, тииренг-хоншунг – кенг къабакъ,
Анамдан туудум сакъатсыз,
Ауруу бергенсе, Акътамакъ.
Акътамакъ – ариу акъ чабакъ,
Джашагъан джеринг – кенг къабакъ,
Медина, Мекка шахардан
Мен сени сюйюб башладым,
О, джашла айтхан хапардан.
Келчи, Акътамагъым, энтда учайыкъ
Огъары джаныгъыз мийик къабакъдан
Агъач тегенеге кётлеш олтуруб,
Кесинг джангыз къалай джатаса
Орус орундукъну толтуруб?
О, суу ызыны таллары,
Чапрагъында баллары,
Ийген кюмюшден кёреме
Ариу Абидатны санлары.
О, суу ызында эки къаз,
Бири алады, бири – боз,
Аласын къой да, бозун ал,
Анасына къараб къызын ал.
О, тау башында мараучу
Тау кийиклени саная,
Анасына къараб къызын алсанг а
Болад джарлыкъыгъа джарауучу.
О, сууда ойнад суу бабуш,
Мен сууну ёрге бармайым,
Дүнгияда сизге тынчлыкъ бермезме, джашла,
Амал джокъду Акътамакъны алмайын!

Ахырдан ары энтда Тебердиden чыкъгъан бир-эки чам джырлана табалгъанымча айтайым.

АЛЧЮ

Чукуланы, ма, Алчю-хариб, къыйынлы,
Теберди эли ююнгэ алгъышха джыйылды,
Хуртда Джашарбекден Хоча боза аякъыны сыйырды.
Ай, тиу машалла сизни тамадагъыз Алчюгэ,
Къаратору аджирни ариу юретгенди къамчиге.
Алчю къатын алса, къашхаладан эки соярма,
Балдан келмесе, Тебердиге кирмей къалырма,
Да, бурун кибик, правлен оноучу мен болсам,
Байчораладан адам къоймай джоярма...

ЧАКУЛАТ

Джюрюгюз, аланла, биз суусуз къолгъа барайыкъ,
Ырхы джсанында граммофон тартылад,
Анга бармай эсек да, тёбен торг бизге къатылад,
Алиокълада бир хора байтал сатылад.
Бухарскийди, ма, Касакинни джагъасы,
Сатыла эсе, алыб къоярмек, аланла, -
Аны джетеуленнге ауур болмаз бағъасы.
О, Чакулатым, ма, болур мени чатдыум,
Къонакълагъа джарамайд ашсуунг,
Чакъулатым къонакъ юйге бармайды,
Онг къолуна кююш къумгъан алмайын,
Тохтарыкъ тюленг гурушхасыз къалмайын.
Эшик аллында болур башсыз илишин,
Ол илишинден атлалямайса къайыкъсызыз,
Тейри, Чакъулатым, бу айтыудан айтсала,
Сен тийре ичинден чыгъыб кеталмазса айыбызыз...

ГОККАНЫ ДЖЫРЫ

Аллында айтханымча, бусагъатлада
джырлагъанларыча болмай, «Гокканы»
джыры бизни заманыбызда былай ай-
тылыб башлана эди:

- Ариу Чопалакъга, джаным, къартды, джашды,
Дедиле да бираз тартыш-созуш болдула,
Мен къарт эсем да, джаш эсем да,
Джыл чотуму сизге айтайым, джаным:
Мени джети джылым джетген кызычыкъ эдим,
Наиб пача Къарачайгъа киргинчи,

Бир да хатам джокъ эди, сора, кесибизни Гокка аякъ юсюне миннинчи.
Ол арцу Гокка, ол аягъына бир минненинде,
Орус къобузланы Гокка, итле кибик, юрдюрген,
Къартхан, джашха да къалмай ариу тили бла кесин сюйдюрген.
Орус къобузланы Гокка ол ач бёрюлей улутхан,
Джсангыз юч минутха тогъуз келечини сууутхан,
Къыргъый саңдарымы мени, къачда къангич кибик, къурутхан...

КЪУМУКЪ ИЙНАРЧЫКЪ

Энди къумукъ ийнарчыкъ айтайым:
Суу джайылды Сумагъа,
Джаталмадым джумагъа,
Къумукъ къызлар былай ариу –
Нюр джаугъанымыд былагъа?
Къазий къумукъ тауларны,
Ауруулу этдинг сауларны,
Къыз, къоймаса, не этейим
Джюрекледе дауларны?
Хола-лай, лай, хал татыу,
Эрнинг – бурнунг бал татыу,
Ауузунг джандем кёреме,
Тюкюрюгүнг – шараб суу...
Турма ашадым туз бла,
Ёрлеб чыкъдым ыз бла,
Бюгюн сенден къутулсам,
Кюрешмезем къыз бла...

Быллай чам сёзлени, сандыракъланы, джырчыкъланы айтыб, харс уруб, аууз къобуз согъуб той къураучан эдик:

– Тау тюбюндө тору алаша,
Бабо къызы ариу Айша,
Махмутум да, Дауутум,
Къанджыгъамда саутум,
Маджсал джашым Махмутум,
Эшекге джоклеб сют келтиргенд,
Джисбге тагъыб ирк келтиргенд...

* * *

Ариу Мёлек, Ариу Мёлек,
Санга не керек?
Сени элтирим –
Элкъанланы башы къара чегет,
Къара чегеде
Сени ашарынг – агъач кёгет.

* * *

Баста — балакъушха,
Бастыла бабушха,
Чыгъардыла къонушха,
Элтдилеме болушха...

* * *

О, Гоша, хуртда къатын,
Джигер болад сыртда къатын,
Түргъанлары улан Гоша,
Адам урад джылан Гоша,
О, Гоша, хурт Гоша,
Алиханны сюрт Гоша,
О, Гоша, дилярыкъегъа,
Тюшдюнг тамам кичи арыкъегъа...

* * *

Ой-ой-ра, ой, алаша,
Тамбийланы джоргъа алаша,
Мени алашам боз алаша,
Чарсха чаб да, оз, алаша,
Чарсха чабса, джата келед,
Джамызларын тарта келед,
Алашамы баймакъыгъы,
Онг джанында аякъыгъы,
Алашагъа — тары тулукъ,
Къартларына — къозу къуйрукъ,
Къызларына — къызыл чыбыкъ,
Алашамы джюгю барды,
Бузоу тери джиби барды,
Къарын тюбюндө бири барды...

* * *

О, къаракъаш Иssa, сюйгеним боласа,
Сюйдюм, сюйдюм, сюймединг,
Иссачыкъыны Аллах сюймесин,
Ай, мен аралгъан Иссачыкъ,
Къатын а къойнунда кирмесин!
И-на-на-на-на, ни-на-на!
Алмасанг, алма, къаракъаш Иssa,
Мен Ракайгъа барлыкъма,
Кесинги тюзет, Иссачыкъ,
Кесинге чурукъла аллыкъма,
Алмасанг, кесим кетерме,
Мен Иссагъа окъа къаптал этерме...

БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫНЫ ЙОСЛЕРИНДЕН

БАГЫР
УЛУ КЬАСБОТ

Къючхарланы Багырны джашы Къасботну юсюнден хапар айт деселе, квартлыкъ эсибизни тас этсе да, анга тюбешгенлерими унуталмай, кёргенимча айтыргъя кюрешеме. Алай чырайлы да тюл, орта бойлу, чортуракъ бурну bla — сыйфаты алай эди. 70-леден атлаб, ал тишлери тюшген эдиле мен аны таныб тебреген заманда. Эшта, ол кёзюуледе (хо, алайды) этген болур «Айджаякъыны».

Айджаякъ, джырынгы джырладым.

Ал тишлери тюшгүнчю...

Къасбот келсе, сай эл юсюне басыныб, эки-юч кюнню джырлаб тура эди. Джазлыкъда бизни тийреде эки кичи къарнашы — Оча bla Гитче — джашай эдиле да, алагъя таймай келиучен эди. Аладан да бек Доттайланы Ахматны — джырчы нёгерин унумтай эди. Ол оғый, хоншула эдик да, бизге да талай кере келгенин билеме. Джай мал тауда болуб, кесерге къой табалмай, къакъ къабыргъадан тишлик неда хычын биширилсе, — ол мал сойгъанинга саналыучан эди. Кертиди, сабий кёргенин унумтагъаны. Энтда кёргенча болама: эшик аллында тишлик этиле, акъгъян джауу да отну джандыра, ары-бери чабыб, джумуш этген адамла. Сора джырлай эдиле...

Бир кыш ингирде къошха Багыр улу киреди да келеди. Къасботха кече джолда, эшикде къалырма деген къоркъуу джоқъуду: къайсы юйде да сыйлы къонакъды. Чабышыб, мал кесиб, къазан асадыла. Эт бишгинчи, тынчлыкъ-эсенлик соруб, бурунгу хапарланы сагъыныб турдула. Хант бишиб, ашалыб, шорпасы ичилгенден сора, Къасботну джырлатдыла. Алай а, не келсин, джырлайлмайды: сюрюучу джашла эжиуню къолай эталмайдыла. Багыр улу, ма буюн кибик эсимдеди, джырлай келе да тохтай. Ай, бусагъатда Теличик улу Ахматны табыб, шо, бир эжиу этдирир эди деб, талай кере айтды. Манга уа башхасы болмай, сейирсиниб тынгылайма джырларына. Артда кеч билдим эжиуню къаллай бир магъанасы болгъанын.

«Эжиу джырны къамчисиди», – дегендиле бурунгула. Хар затха келишиу, нёгер, марда керекча, эски джырлагъя да эжиу керекди. Экиси да бир кюн къуралгъан болурла, деб акъылым алайды. Джашла да алай дыгалас эте, Къасбот да бир джырлай, бир тохтай тургъанлай, тышында ит чабхан таушла келдиле. Джашланы бири ёрге къобуб, юсюне джукукъ къаплагынчы, эшик ачылыб, эки кёзю bla къызыл бурну болмаса, джуку кёрюнмей, башлыкъыча чырмалыб биреулен кирди да, мурджарны эрнине олтуруб, эжиу этиб тебреди. Къасбот джарыды: «Ма, эжиу десенг, эжиу!» Джырладыла, джырладыла. Сора, джырчы тохтады да, ол адам, ёрге туруб: «Кече ашы болсун, джашла!» – деб, башлыгъын тешди. Ахмат!

Багыр улу, аны эжиуюнден таныб, талайны джырлаб тургъанында, биз танымай къалгъанбыз Дотдайланы Ахматны. Къошчула къууанадыла: «Кюсеген Ахматынги табыб къойдунг да!» – деб.

Бусагъатда урумлуга (Хасаут Греческий) тургъан элни тёбен джанында джерледе бир-эки джылны биз, Багыр улу да къайынлары bla, алайда турдукъ. Малчыкълары, джылкычыгъы бардыла. Ол 9-10 атны «Айджаякъда» да айтады. Джырны ол джыл этгенди да, Къарачайда биринчи аны мен эшитиб алгъанма десем, алдамазма.

Биз, эки-юч джашчыкъ болуб, бузоучулабыз. Джашчыкъ десем да, 10-14 джылым болур эди. Къасботну кюндюз кёрмейбиз, кече сайын а биздеди. «Сандракъны» айтса, таякъ bla мурдтар агъачха уруб, харс чыгъарыб, алай айтады. Сора тепсерге керексе, ансы айтырыкъ тюлдю. Бир тепсейбиз, бир шапагъя гырджын этерге болушабыз. Шапа, гырджын этиб, бизге бериб, биз да отджагъада гырджын агъач деген бир таякъыча сюеб барабыз гюттюлени. Бир кесекден, ары-бери айландырыб, аламат, татлы гырджынла биширеңиз.

Унталмайма, Къасбот «Сандракъны» башлагъанлай, джумушуму къюоб, чынгаб тебрегеними. Бир заманда шапа: «Эй, джаш,

гырджынынг кюеди!» — деб къычырды. Къасбот тохтады да: «Мен «Сандракъны» чапыртхынчы, күйген гырджынны күймегс къой!» — деб, адамланы кюлдюроб, аягына дери айтды. Ала бош затла болгъанлыкъя, ол кюнлени эсиме тюшюрюб, кёзюме кёргүзтсем, аладан багъалы джокъчады манга. Хо, кёб зат, къайтмаздан кетиб, унутулгъанды...

Бизни тийреден башха тийреке, келин алтыргъа деб, кюеу нёгерлени ал къаууму, ат ойнатыб, джолгъа чыкъды. Атамы къарнашы, кёзюм къараб тургъанын эследи дейим:

— Ай, хомух, ол къара атха мин да бар, сени огъесе! — деб къуандырды. Къызына белгиге келгенди бир уллу къара ат, джалы, къийругъу да уллу, керти ариу ат. Арлакъда кишенлениб, оттай туряды. Къатына къоярыкъ тюлдю — эмилик маталлыды.

— Кишенин алаллыкъ тюлме! — деб гузаба айтдым. Кишенин алыб, джюгенин джаращдырыб, юсюне миндириди. Юйдегиде джааш болмай туруб, мен биринчи болгъанма да, бек эркелетедиле. Джайдакъ атха джалан аякълай, джалан баш миниб, кюеу нёгерлени джетдим. Бир къауумубуз келин чыгъарыкъ юйге джетиб, эшик юсюнде уруш эте турда эдиле. Айхай, юйге алай дженгил ийиб къоймайдыла: юй башлагъа миниб, чыбыкъла bla тюедиле, сыгын кесекле bla урадыла, кёб сылтау этедиле. Бизникиле да бир «орайданы» тартадыла, бир джырлайдыла. Эки кёзюм, къулагъым да джыргъа, даургъа кетиб, эслеялмадым бир атлыны къатымда тохтагъанын. Бир заманда ким эсе да башымы сылады да, уяннганча болуб, ёрге къарадым. Юсюнде джамчысы, акъ чырпа бёркю. Ким болуучан эди бу? Сора ышарды.

— Къасбот! — деб, чынгаб атдан тющдюм.

— Аперим! Мен а танымагъанса деб тура эдим, «Сандракъны» айтыб, тепсестиучюм унутуб. Аперим саннга! Уллу джааш болгъанса кесинг да. Кимни къызыды? Айтдым.

— Кимге барады? — деб дагъыда сорду. Аны да айтханымда:

— Хы-ы — деди. Таный болур эди. Кюёу нёгерлени бири — Пача — «Айджаякъны» джырлаб тебреди. Урушурукъ болур Къасбот джыры ючон, джаашлыгъына къарабы, деб турاما. Джырны уа джангы этилген сыйлы заманы. Огъай, урушмады. Экибизни алкъын киши эслемеген болур дейиме. Пача джырлаб бошады, дагъыда келинчикини иймейдиле. «Орайда» айтадыла — иймейдиле. Сора биягъы Пача «Акъбийче bla Рамазанны» айтыб башлады. Ол заманда джырны башында «кечеле узун» деб юч кере айтыла эди да, аны ючон джыргъа «Кечеле узун» деучен эдиле. Пача былай айтыб тебреди, Къасбот да:

— Къой, джаш, къой! Кесинг джырны бағыасы джокъса! — деб иги абадан айтды. Джыйылгъан миллет бирден бизге бурулдула. Пача джарлы, асыры уялгъандан, этгени энтда кёзюмден кетмей туралы, башиң атыны джалыны тюбюне сугъуб ииди. Къалгъан джашла, туура Пачача этмеселе да джамагъатны ортасында, сыйны, намысны кючлю заманы, джунчуб, кым-тым болдула.

Сора, Къасботну эслеб, атдан тюшюрдюле. Ол да, арлакъда талай къарт олтурууб тура эди да, ала таба бурулду. Кёб да бармай, келинни арбаздан чыгъардыла. Бу джол мен алларында барама, ызымдан джарык «орайда», къууанч дауурла. Эрлай джетиб, атам къатыш беш-алты адам тура эдиле да, алагъа бардым.

— Ай, аперим алда келген кюеү нёгерге! — дедиле. Мен а:

— Къасбот да келди! — деб къычырдым.

— Энди аны иерик тюлдюле, — деди Теличик улу Ахмат. Джашланы Къасботдан тартыннганларына сейирсиниб, сагышлы болуб тура эдим да, кёргеними, эшитгеними айтдым.

— Къайда Пачаланы къой, — деб кюлдю Ахмат, — не джырчыгъа да айтдырмайды аны. Не эсе да «Кечеле узундан» сюйген джыры джокъду, кеси этмегенликге...

Ол джырны этгенни да таныйма — ташкёпюрчю Чагъарланы Томай. Мени бу заманымча, къарт болуб, джырлагъанына тынтылагъанма.

Джыйырманчы джыллада Дуут элни асламысы Схауатха кёчеди. Бусагъатда элни аты Кызыл Къарачайды. Анамы эгечи да кёчген эди. Джазлыкъя келгени сайын соруучан эдим: «Не этеди Къасбот?» — деб. Къасботну кёзлери кёрмейдиле, алай а эшик алына, кюн турушха чыгъыб, джырлаб туралы, — дей эди. Джаш болуб, сан этмегениме буюнлюкде да къыйналама. Айхай, бусагъатдача, шыф деб джетиб, эшитгенинги лентагъа джазыб келгенча тюл эди ол заманда.

Бизни джазыучулагъа айтырым барды. Кеслерини китаблары Москвада чыкъынанына къууаннгандан сора, бизни эски халкъ джырларбызыны, таурухларбызыны кёчортюр къайгыгъа кирмейдиле. Эски джырллада къаллай терен магъана, джигитлик, джуртуна сюймеклик кёргюзтюледи! Бирси миллетлени адамлары да окъургъа керекдиле къарачай джазыучуну китабын. Бир-бири джашауу bla, культурасы bla шагърей этерикиди ол, милlet шохлукъыну бегитирикди.

Бусагъатда талай джыргъя, Багъыр улунукъуду, деб къоядыла. Фахмулу, белгили джырчыды деб эски джырланы кёбюсюн анга атаб барыргъа керекбизми? Къасбот алай кёб джыр этмегенди, уста, ариу джырлагъанды ансы. Аны ючюн уруша эди ол, безиген джашла артыкъылкъя этилген джыргъа ойнай-кюле башлагъанларында. Мен

билгеннеге кёре, Багыр улу Къасбот ариу ауазы бла халатсыз, керти джырлагъаны ючюн белгили болгъанды.

Дагыда айтырым: Къасботну къабырын ариу тутаргъа керекди.

* * *

Багыр улу Къасбот «Айджаякъыны» айтханы сайын, бир джанғы сөзле къошмай къоймай эди.

ЭНТДА «САНДЫРАКЪНЫ» ЮСЮНДЕН

Мындан алда да «Ленинни байрагъы» газет Къочхарланы Къасботну (Багыр улуну) юсюнден талай затны басмала-ды. Аланы ичинде «Сандыракъны» да эки тюрлюсүн окъудукъ.

Багыр улуну юсюнден эсге тюшюрюулеримде «Сандыракъны» мен да сагыннган эдим. Бу джырны менден Къабарты-Малкъардан келген эки джаш адам да – «Эрирей» деген джырчы къаумуну келе-чилери – джазыб кетген эдиле. Областыбызны фольклор материалла джия келген алимлери да джырлагъанымы – магнитофон лен-тагъа джаздырыб кетиб, радио бла берген эдиле.

Мен «Сандыракъны» Къасботну кесини ауузундан талай кере эшигтен эдим, алай бла аны джырларгъа да юреннген эдим.

Эсимде къалгъан бир затны айтыйм. Бусагъатда урумлуда тургъан Хасауат-Грек элни тёбен джанларындагы джерледе къошда та-лай заманны тургъан эдик. Багыр улу да, къайынлары бла биргелей келиб, алайда эди. Ол хар ингир сайын бизни къошха келиучен эди. Бюгүн да көзюме көрюне турады аны джырлагъаны. Таягъы бла мурджар агъачны уруб, харс чыгъарыб, «Сандыракъны» айтады. Биз, эки-юч бузоучу джаш, къадалыб тепсейбиз. Къасботну къылыгъы алайды – тепсемесенг, джырларыкъ тюлдю...

Бир кере, секириб турууб, мен «Сандыракъя» чанчыла тебре-генлейиме, шапа: «Эй, джаш, гырджыныңт кюеди!» – деб къычырады. Къасбот, бир кесекге тохтаб: «Мен «Сандыракъны» чапырт-хынчы кийген гырджынны киймеге къой», – деб, къошдагъыланы кюлдюроб, джырны аягъына дери айтхан эди.

Джырны газетде басмаланнган вариантларында, мен Багыр улуну кесинден эшигтен вариантда да бирча тизгинле кёб тюбейдиле, ёзге, не джашырыу, башхалыкъ да барды. Ким биледи, джырны къачан эсе да эшигтенле, эсге тюз тюшюралмай, бираз къатышдыра да болурла.

Мен былайда джырны магъанасындан талай зат айтыргъя излейме. «Сандыракъ» деб, аты алай болгъанлыкъыт, ол сандыракъ тюлдю, кючлю селекеди, бир къаумланы хыртха урууду. Тизгинлени адам тынч ангыламазча къураб, макъамны да тепсеуге келишидириб, джырчы сатираны бир тюрлю бир формасын таба билгенди.

Джырда айтылгъан адам атлагъя кёре оюмлашыб къарасанг, бийлени-байланы, апендилени хыликтегени танылады. Джырны тамам дженгил халда, адам стемейге барырча айтыб, халкъыны ётгюр тепсеую бла, тирилиги бла да кёргюзө билгенди. Къасбот кесини терсликке къаршчылыгъын.

Дагъыда бир айтырым: джырны-тепсеуню бу тукъум формасы бла ма бюгюнлюкде да хыртха уургъя боллукъду элбузукъланы. Эшта, культура къуллукъчуларыбыз бу затха эс бёллюк болурла. Сагыш этигиз, «Сандырагъым, сарайым, мен элиме къарайым, къаламымы билейим, баришчини сёгейим» деген маталлы сёзлени джырлаб, стемейни да бардырыб, баришилени, джаламишлени атларын айтыб хыртха уруб тебресенг, ол затны къалай уллу хайры боллукъ эди. Эшта, экинчи аллай джыргъя тюшерге киши сюерик болмаз эди.

КЪАСБОТ БЛА ОЧА

Багъыр улу Къасбот бла аны гитче къарнашы Оча бир джолда кеч эте бизни къошха келедиле. Къасбот хапарны айтады, айтады...

Сора тылпыуун алыргъя былай тохтагъанлай, Оча (ол да сёлеширге сюйген джаш) «ах» дейди, джуң айтыргъя излеб. Алай а Къасбот хапарын андан ары айтады да иеди. Оча алай бла талай кере айтыргъя излейди, Къасбот тылпыу алыргъя тохтагъанлай, сора Къасбот башлаб къояды да, аны ауузуна чабалмайды. Сора Бокойланы (Батчаланы) Таулу улу Къурманбий деб бар эди, ол арт мулджарада олтурууб, хапаргъя тынгылаб тургъанлай:

— Ай, Къасботну ары бир тыыйыгъыз, Оча джарылыб къалады! — деб къошчууланы кюлдюреди.

Къасбот болгъан джерде къуру хапар, джыр эди эшитиуюнг. Намыслы, адебли, уятлы адам эди. Джырлай баргъан заманда (бурун джырлада аман джер да бар) алайгъя джетгенлей, эжиуге къошуулуб къала эди, эслемей айтыб ийсе уа, «ай!» деб къыйналыучан эди.

Джанибекланы (Къалай улу) Аппа джашаууну асламысын малчы къошлада ётдюрген болур. Бир аты барды, андан сүйген заты джокъду. Джашла аны биледиле да, иги къарайдыла, биченни, аллына салгъанча, атны тюбюне да тёшеб къоя эдиле. Сора — тангыра дери джырлаб, чам хапарла айтыйб, кёз ачыб турлукъду. Джууукъ, таныш адамлада кёб туруучан эди, Джанибекге айтылгъанда ол танымагъан джокъду.

Сарытюзге мени джанғы кёчген заманым. 1927-30 джылла. Чомаланы Илияслагъя Аппа келгенин эштиб, барабыз. Ильясны анасы Джанибекланы къызы эди, энди эгечден туугъан деб келген болур. Орамны башында Аппаны келе тургъанын кёрюб, мындан, кенгден оғына ёрге турмасала тиширыула, алагъя джыр этиб кетерикди. Олсагъаттай джаращырыб, чам-хыликге затла. Таб, ушагъыусуз сёзлери уялтырыкъыла.

Сарытюзчу къызла аны биледиле да, бек сакъдыла.

Илияслагъя джыйылдыкъ. Бир заманда, къобуздан, тепсеуден эригип, кёзюу джырға джетгенлей, къызла:

— Абуғалий, бир джырла! — дейдиле.

— Майна джырчы, — деб арлакъда юсюне джаш-къушланы джыйыб, кюлдюре тургъан Аппаны кёргюзтеме. Ауазын бир джашча, бир къызча тюрленириб, ма, бусагъатда кинодача эте турады. Къоймадыла къызла, не да болсун, мени джырларыгъымы сюйдюле дейме, айтыйб башладым. Аппа, джашла bla бирге бизни къатыбызгъа олтуруб, эжиу этеди. Бошадым да, эшта, мени джырдан хапарлы болгъаныма ишексиз болдуму эке, чамын-самаркъауун да къюб, кесин бегитиб, ариу тукъум джырлады эски джырны. Алайда 3-4 джыр джырладыкъ. Аппа, кёб къыйынлыкъ кёрген адам, замансызлай къарт болгъан эди. Алгъын уллу, къалын эркиши, узун мыйыкълары bla, бусагъатда къынгыр бола башлагъан эди. Энди, не джашырыу, джыйылгъан джерде самаркъаулугъун да тыймай эди. Ол мен джаш заманымда къошлагъя келиучу Аппадан джукъ къалмагъанына къыйналама.

Алтайгъыр айрыдан элге эниб бара, Аппа аллыма чыкъды. Бизден Джёгетейге бара болур эди. Былай къатыма джетерге:

— Къайдан келесе, акъ байталынг bla, къара шайтанынг bla? — деди.

Тюзю, къоркъдум демлеширге.

— Да, былай... къошдан келеме... — дедим акъыртын. Сора саламлашыб, тынчлыкъ-эсенлик сорду да, айрылышдыкъ.

АППА АЙТА ЭДИ...

— Орта баразаны бар, юйюнг къуру-
магъян эсে!..

— Орта баразаны барама, орта ба-
заны, не болду санга?!. — деб Къалай улу

Аппа, ма, бусагъатда артистлеча, юч адамны тилинде тюрлю-тюр-
лю сёлешиб, хиликге этиб, джыйылгъанланы кюлдюрюучен эди.
Къайсы затын айтхын аны!

УРУШХА КЕТИУ

Хар къайсы къарапай элден баргъан-
ча, Дуут bla Джазлыкъдан да эки атлы
кетген эди орус-япон урушха. Джазлыкъ-

дан, мен билиб, Чалкуланы (Батчаланы) Ильяс баргъан эди. Бизни
тийреде тургъан эгечин къайнамазгъамы, къайдам, аны bla салам-
лашмай ташайгъанлай, ол Илиясны ызындан джылаб чабыб кетди.
Унутмай турама, уллу базыкъ тиширыу эди Сыйлыхан хариб, Дот-
дайланы Адамейни къатыны, дагызыда таш тёнгерегенча кетиб бара-
ед. Сора къайын атасы ат bla джортуб кетиб, ат аллысына олтуртуб
къайтды... Ол 1904 джыл эди.

Ильяс урушдан сау-эсен къайтыб келген эди, урядник чыны bla.
Ол ызындан таралгъан эгечи джыр этген эди къарнашына:

Тёбенгни аяз кёреем

Къаураланы къатдыргъан,

Сотнячи джашла элле, ийнан,

Джюрекге ауруу табдыргъан,

— деген сёзлерин унутмай турама. Артда Ильяс Тебердиге кёчюб
кетген эди.

ТАУУШЛАРЫ ЭШТИЛЕ ЭДИ (БУШАЙ)

«Элиб» дегенни халат айтханлайкъ-
гъя, не арлакъда олтурсакъ да, сохталагъа
дерс берген апендини чыбыгъы,
«шаркъ» деб башынга тийиучен эди.

Иги танг джаш болгъанма. Бир күн, ярабин, окъуугъа фахмум
бармыды экен деб, салыб Бушайгъа барама. Джууукъ адамымса деб,
эркелетди, ийнакълады. Уллу ун гюрбени кёргюздеди да, ары салам
береме. Талай джюз, огъай, минг къумурсхала, не да чибинле сё-
лешселе, тауушлары былай чыгъарыкъ болур эдиле деб, кёлюме
алай келди, — ма, аллай гитче тауушчукула чыгъыб, юйню ичин
джуюулдеген дауурдан толтурдула. «Сени саламынгы алыб къууан-

дыла», — деди Бушай, сора дагыда: «Бу джаш мен алим боллукъ-мамы, окъуугъя фахмум бармыды деб сорады, — не дейсиз» — дейди. Бу джолда ол биягъы гитче тауушчукула кюлгенча абаданыракъ эшитилди, дейме, неге керекди санга окъуу дегенча.

Кертиси бла да, Бушай была санга алим болаллыкъ тюлсе, окъума дейдиле, деди. Сора мен, бир кёргюзт деб къадалама. «Энди бир келсенг», — дейди Бушай.

Артда дагыда бир баргъанымда, Бушай тылы ачыта туралы. «Бар, санга кёрүннген да этерикидиле, сёзлерин да ангыларыкъса», — деди. Гюрбени юсюне ёрге сюелиб саламлашанымда, биягъынлай бары да бирден, джууаб этгенча, джюйюлдедиле. Гюрбени башын ачыб, манга кёрүнүюз дерге къоркъдум...

ГЕДЖЕБ

Бурун джазлыкъдан талай джаш Тау Артына мал сата баргъандыла. Бир орамда малланы сюрюб бара, эбзеле къолташ ата тургъанларын кёргендиле: уллу арбазда бир юйчюкге айландырыб ата, джаш къаум да атлауучлагъа сирелиб, ташны энди атартыкъга чабдырыб берилген тургъ-андыла.

— Суйкъунланы (Батчаланы) Соджук атдан тюшдю да, эбзелени бирини къолундан ташны алый, юйчюкню башы бла ары джанына атыб ийген эди, — деб хапар айтыучан эди атам.

ДЖЫРЧЫЛА

Совет власть чыгъаргъа эки джыл къалыб, беш-алты тебердичи бизде, Джазлыкъда, Ташлыгъа деб дран хазырлай эдиле — Абайханланы Таубий, Байчораланы Шеке, Догажай, Семенланы Мухаммат, Хырпысланы Хусей, Магулаланы Мусса. Мен эслеген — ала джырламай бир сагъатны да турмайдыла. Тебердини Шекеден иги джырчысы джокъду. Узун битген, бал бетли, чырайлы адамды ол.

Эчкilerими да тыя-ыя аланы агъач кесген джерлерине барсам — джырлай туурла. Ингирде къошларына барама — биягъы джыр. Мени да джаным-тиним джырды. Мени кёргенлей Таубий башлайды:

— Къара улан улу акъчепкен, Таубийни нек алладынг, ант джет-ген?.. — деб джырлайды. Догажай да:
— Тилграмм! — дейди.

Ма, бюгюн да, эчкilerим, кесилген ағъачха басыныб, чырпышарын ашайдыла, мен да джыргъя джууукъ келгенме. Таубий ол биягъы сөзлерин айтады, ызы bla Догажай да «тилграмм» дейди.

— Алан, — дейди Магулаланы Мусса, манга къараб, — сени кёргенлей Таубий ол эки сёзни джырлаб, Догъажай да «тилграмм» деб тебрейдиле. Нек этедиле алай?

Бары да кюледиле. Сора айтама:

— Къара улан улу акъчепкен, Таубийни нек алдадынг, ант джетген? Деб, Таубий Окъубну къызы ариу Дугъумгъя айтады... «Тилграмм» а — менме, барыб байта болур, деб турасыз...

Кюлгенлерин къоядыла.

— Мен, сиз айтханча, «тилграмм» болургъя келиб турмайма, бош гюнахыма къаласыз, джыргъя тынгыларгъя сюйюб къысылама къатыгъызгъя, — дейме дагъыда.

— Ол биз джырлагъанладан джукъ билемисе? — деб сорду Мусса.

— Сиз айтхан джыроланы барын да билеме, — дейме.

— Къайда, бириң келмеге къойчу...

Джашма, тартынама, бет джояма деб. Къоймайдыла, сора Мусса джырлаучан эди «Абидат», — деб бир джырны, анны айтама. Ишлериң да къюоб, аугъян тереклеге олтурууб, эжиу этедиле.

— Оллахий, зийнадан туугъан болгъаныбызын алгъанды, — дейди бир заманда Байчораланы Шеке, имбашымдан къагъя.

«Кемисхан» деген белгили джырны къурагъан джашланы бири мени алай эркелетгенинде, башым кёкге джетгенча болама.

Ингир сайын барсам:

— Бери кел, бери кел, къууушла олтур! — деб, алгынча бюсюре-үсүз этиб къоймай, тёбен къууушха чыгъара эдиле.

САРАЙ

Къарадайгъя бир гёджеб келиб, бу тута биледи дегенни джыгъады. Сора бир къарт:

— Мени келиниме айтыб бир кёрюгюз, сора эркишича кийиндириб алыб келирсиз, — дейди джашыртын, бир-эки джууукъ джетген джашха. Айтханыча, ол тиширыуну эркишича кийиндириб алыб келиб тутрадыла. Гёджебни къысха иликлеринден буугъанлай, тутхан джерин ууатыб къойгъанды, деучен эдиле. Къартха: бу тулпар келинни къайдан билдинг деб соргъанларында, ол былай айтханды:

— Къунаджин ийнегибиз бир кюн, не эссе да чочуб саудуургъя унамайды да, келин аны бутундан тутуб, чырт кымылдатмай къойгъынан кёргенме, джашла.

... биреулен аты бла Индишни ёрге бара, бир джаяулуну джетеди. Саламлашыб, ушакъ этерге излегенлей:

— Джаш, сен манга тынгылама да джолунг bla бар! — дейди джаяулу.

— Мен безиб айланнган биреулен, кел, нёгер болайыкъ, ишинг бир бар эсе да къаарма, — дейди атлы да.

— Сора не хапар сорма, не сёлешиб турма, — дейди да, бирге кетедиле. Атдан артха къалмай, алай кызызы джюрюген адам болғыанды джаяулу. Сёлешмегенлей барыб-барыб, Гум bla аууб, Бештау таба айланадыла. Кеч эте, Беламечётканы (Блимчотскени) къатында, тюрклюледен къалгъан къаланы къатында тохтайдыла.

— Сен былай тур, мен кириб чыгъайым — деб, кетеди джаяулу. Кёб турмай, бир уллу тулукуну кёлтюрюб келеди.

— Джаш, артмакъыларынгы бери тут, — дейди. Тулукъдан артмакълагъа саут-саба кереклие күюлгъанын джаш ол къарангыда аланы джылтырагъанларындан билди. Сейирсиннген, таб, къоркъынан да этди. Ызларына айланнган заманларында ол къоймай атына миндирирге излесе да, джаяулу унамай барады. Къаладан чыкъынлай огъунакъ айтханды, көргенгинги кишиге айтма дейди джаяулу атлы нёгерине.

Къарт Джуртха келедиле. Алайда джашха да юлюш бериб:

— Энди не кимсе деме, не ызымдан келме, къайтарыб айтама, көргенгинги бир джаннга билдирме — деб, джаяулу тас болады. Къоркъса да, антсызма, муны тюбюн бир билмесем деб, атлы акыртын ол адамны ызындан терейди. Ол а, бара-барыб, юйлени бирине киргендий, джаш эрлай оджакъдан къарайды. Бир заманда муны джолоучу нёгери юйге кирир-кирмез чепкени bla башлыгъын тешиб, узун этеклерин энгишге ийиб, башына джаулукъ къисады. Тиширыу! Бешикде джылай тургъан сабийчикге эмчек салады. Босагъадан бир къарт къатын кириб — къайын анасы болур — мынга урушуб тебрейди:

— Къайры думп болуб кетгенсе, бу сабийлени юсюме атыб, союб къойдунг да! — деб. Бешикге къабланнган, ауузундан сёз чыгъармай, баш энишге къатханлай туралды. Оджакъдагы сейирсиннген болур эди бу ишге, къалай да болсун, тиширыу муны сезеди. Къайын анасы джанлагъанлай:

— Къора, дженгил былайдан «гым» демегенлей, ары чыкъсам, бойнунгу суурууб аллыкъма! Деб, хыны этеди. Джаш олсагъаттай юй башындан чынгаб думп болады...

Бу хапарланы мен эртде, джыйырманчы джыллада, китабданмы, билмейме, бир джерде оккугъан этген эдим. Ай, къартлыкъыны унутхандан аман ишими барды!? Ол тиширыу — Сылпагъарланы Сарайды, аллында айтхан тулпар келин да буду. Сарай — Дебош bla

Доммайчыны аналарыды. Бусагъатда уа алай эшитеме: Дебош Доммайчыны джашыды деб. Къайдам, мен бурун эшитгеними айтдым. Аланы атауулары Къандаурладандыла, кеслери да беш къарнаш болгъандыла. Биченчиланы (Сылпагъарланы) Чёпеллеу хаджи да былай айтыучан эди.

ДОММАЙЧЫ

Хадоужукъ улу Джаммолат нёгерлери бла Уллу Гумну ёрге кетиб бара, къая киришлени тюбю бла да бир атлы озуб баргъанды.

Аманлыкъыла:

- Келигиз атлыны тонайыкъ! — дейдиле. Джаммолат айтады:
- Къоюгъуз, ол не Доммайчыды, не Дебошду — аладыла джанғыз кеслери джюрюгенле, — деб.
- Ия, эй, бир бокъчабыр къарапайлыдан бир насыблы сау къалғыа эди! — деб, нёгерлери ол атлыны ызындан къычырыкъ этиб чабадыла. Джангыз кеси кетиб баргъан атлы энди была джетедиле деген заманда, атын бошлаб, иги арлакъгъа, алғы айырылады. Сора сюрюб келгенле бир-бири ызларындан созулгъанларында, атлы эрлай ызына бурулуб, была таба келалгъанын келиб, джетген джетгенин кимин джаралы, кимин ёлтюрюб барады. Хадоужукъ улу да:
 - Ай-и-и! Артларын этиб къойма! — деб, къычырады.
 - Тоноулары сеники болсун! — деб, тас болуб кетгенди атлы. Ол Сылпагъарланы Доммайчы болгъанды.

«О»

Джалпакъда, Тёбен Акъбайлары тийреде, келин келген той барады. Сора туруш башланады. Алайда Биджиланы Асланбек джаш болгъанны джыкъыды. Ол заманглада алай эди: сырты джерге тийгинчи, джюз кере да тутсун, джыгъышдырыб тура эдиле. Чомаланы Шогъай деб, бар эди бир гитче кишичик. Оноу этдиле, келигиз, аны Асланбекге иейик, ким биледи, уллу кёллю болуб джыгъылыб къалмазмы эди деб. Джаш заманында гыртчы, таб, тууша туруучу болгъанды Шогъайчыкъ, бусагъатда уа — юйдегили, адам ортасына келгенди кеси да. Чыгъардыла да, Асланбек аллына бүгюлюб, ийилиб джерден бир затны алғъанча, алай тутду Шогъайчыкъыны белибауундан. Асланбек тутар тутмаз: «О!..» — деди, Шогъайчыкъыны белибауундан. Асланбек тутар тутмаз: «О!..» — деди, Шогъайчыкъыны белибауундан.

айчыкъ а джан сюекге салыб кёлтюрдю да, Асланбекни джерге урады. Миллетни къууаныуун къой да къой ол кюн!

Мени алкын тойгъа-затха къатышмагъан заманымды, джашма, сейирсинеме ол ишге.

... Артда Сары Тюзде, Асланбек bla хоншу болуб тюшеме. Ётген заманланы сагына келиб, ол Тёбен Акъбайлада тойда джыгышханын эсine тюшортеме. Шогъайчыкъны былай тутханлай: «О!..» деб, къычыргъаны эсимде къалгъан эди да, не айтыргъа излеб джыкъдырыб къойгъан эдинг деб сорама. Кюлген да этиб: о, не тобукъдан тутайым, не да башханы чыгъарыгъыз дерге тебреген эдим, — дейди.

Хо, тобукъланыб тутхан да этиучен эдиле. Джазлыкъда уа Шогъайчыкъдан гитче адам болуб билмейме. Джыкъгъан а этди.

ДЖЕР ТИЛЕУ

Байрамкъуланы Даulet-Герий хаджи, Лайпанланы Къазий хаджи, Абайханланы Исхакъ хаджи бирге джарым патчахха (Кавказны наместнигине) джер тилем баргъандыла. Даulet-Герий bla Исхакъ хаджилени талай джылкъылары болгъанды да аны ючюн баргъандыла. Къазий хаджи уа элини-джамагъатыны юсю bla къайгыра баргъанды: ала Хурзуқда, къулакъ аягъында, суу джагъада джашагъандыла, сора уллу ырхы келиб алгъя заразатлыкъ джетдиргенинде, энди джер керек болгъанды. Джаш заманымда Джазлыкъда бир байрым кюн межгитде Абайханланы Исхакъны къартлагъа хапар айтханын эшиггенме. Джер-джерде джалгъа пайтонла тутуб алай баргъандыла ючюсю. Джетедиле да, пайтончу улу эшиклеге кирирге унамагъанды къоркъуб. «Даulet-Герий хаджи джюгенни кеси сермеб алыб, уруб кенг арбазына кириб, кетди джарым патчахны» — дей эди Исхакъ хаджи.

Энди къаллайла тилем кёргендиле, билмейме джерни уа Лайпанланы Къазий хаджиге бергендиле. Сора эл орналады джарым патчахны аты bla. Бусагъатда — Джангы Къарачай.

ХАЛКЪНЫ СЫРЫН БАГЪАЛАТ

Манга бу ушакъны башлатхан джаш адамладыла. Талай джаш, бурун заманладан сёлеше келиб, кеб затланы сора, айта, сагына, эм ахырында манга «джырла» дедиле. Эжиу эталмазсыз, дейме, алай болса да, джаш къауумну разы этэр ючюн,

«Къобанланы къой бёлекни» айтдым. Джырда айтылгъан ачы сёзле-
ге тёзалмай, къыйнала да тохтай, бошайма. Къуру да болама алай.
Къарасам, джашланы да экиючю кёзлерине узала тура.

Амма, джашланы бири:

— Эй, сизни оғыссе, неге тёгюлюб къалдыгъыз былай? Аллында Абугалий джырны хапарын айтхан эди да, байны малын сыйырыб, келтириб къолуна туттурғанларында да, ол эл ючюн деб бир къой-
ну бойнун къанатмагъанды деб? Шо, бу джырны не магъанаасы бар-
ды., не? — деб күлдю.

Олсагъаттай башыма миз киргенча болса да, андан да бек бу
джашны ангысына къыйналдым. Сюрюуню иеси бир мал да кесме-
генді, аллай къазауат этиб къайтарылгъан малы ючюн, къайда
магъана, дейди. Олду магъана! Хо, Къарачай къурманлықъыз бир
малны тутханлай, иеси, ай, «ол къочхарлыгъым эди» десе, башха
дјугъуна тиймей, чачылышиб кетгендилем деб, эштиучен эдим.
Сора байны ол ишин бу сейирлик джыргъа къошиб, teng этиб
къалай айтады?

Ангылатыргъа кюрешдим. Ангыларыкъ эселе. Джашла мал ючюн
ёлмегендиле дерге боллукъду: зорлукъгъа тёзалмай, миллетини,
джуртуну бети бла ойнагъан чабыуул аскер бла къазауат этгенди
алтаулан:

*Малгарлыла мал сюрелле тишилик ючюн,
эт ючюн,
Биз къырылайыкъ Къарачайгъа намыс ючюн,
дерт ючюн!..*

Къойланы сюргенлени джетиб, бирле ала бла сермеше, бирле
эркечлени ызларына бурадыла. Акъиллы эр-кечле ауушдан бери
айлансада. да, бир къаум къойчуку юзюлюб къалады. Ма, аланы
тыябыз деб, чартлаб арагъа чыгъыб ёлгендилем юч джаш.

Ай, аман джашла, къой бёлекчик къаладыла юзюлюб, Эркечле
къалдыла ауушха къарай, тауш этиб, къычырыб.

Дагъыда эркечле, къайтыб келиб (!), от-топ таушшун арасындан
къойланы алыб, бери чыгъадыла. Ай, аман джашла! Тау тюбюнде
шайитле бла джатарбыз. Эсен барсакъ, эркечлени атына адла
аттарбыз!

Быладан кючлю сёзле табылыб айтыргъа мадар джокъду!

...Джандар да къуттулуб кеталлыкъ эди тамлыладан Юсеин бла,
алай а, къоркъууну чыртда къатына къой-май (ёллюгюн да биле

тургъанлай), къолунда къуру кезлик бычакъчыгы бла чыкъгъанды къаршчы; Малла ючюн тюл! Ёлсем да, мени джуртумда ётгюрлюк бол-гъанын билдириб ёлейим деб. Джетеуленни ёлтюрюб, алай джан бергенди джигит Джандар:

*Ахырына дери мен эшик артын сакъладым,
Джетеуленни мурджар агъачха къабладым!..*

Аманлыкъыла, малланы сюралмай, джети ёлюкню да ол джолла бла Тау Артына алыб къутуламазбыз деб, ат аягъы тутхан джерле бла Бийчесындан Марагъа аудыла. Ол заманлада Къобан сууну Зеленчук джанын башха юйорле кючлеб эдиле, энди ары, бир тиллигеге, къачарыкъдыла. Къараачай аскер да, Юсseinни къуугъунундан джыйылыб, тамлыла Басхан ауш бла кетерик болурла деб, Бийчесыннга къюллады. Сора анда кетген ыз кёрмей, ызларындан Мара ёзенни энишге айланады. Бурун Джандарны джырыны мен эшитиучюсю былай бошала эди:

*Ай, Джандар, Джандар, джсанынг барсын Кябагъа,
Ит гяурла джыйылгъандыла Габагъа.
Къарын джауланы джыйыргъанса таудан аугъан чарагъа,
Джетеуленни джюклетдинг атда чанагъа.
Къараачай аскер да къюлгъанды чегет Марагъа.
Хапарынгы эшитиб, Джандар, Сатанай бийче кесин
атды арагъа.
Аллах джандем берсин сени бизге тулпар табхан анагъа!*

Сатанай бийче кимди? Ол заманлада суугъа къараб тургъан Мара аягъында къала болгъанды. Анда юч-тёрт джылны къабартылы бийче Сатанай тургъанды. Бизни аскерни аллына чыгъыб, ол джаулугъун джолгъа атады.

— Сизде бир джигит улан ёлген эсе, тамлыла джети ёлюкге сал этиб бара эдиле. Алай а сизден, аладан да энтда адам къоранч болур, джашыгъыз къанын алгъанды, къайтыгъыз, джанларым, — деб, иерге унамагъанды.

Кёремисиз, ол тиширыну — башха халкъдан чыкъгъан тиширыну — сёзүоне тынгылаб, къызыб келген аскерни суууб къалгъанын? Энтда боллукъду къычырыргъа къайда тюзлюк, къайда магъана, иек сюрмедине ызларындан, деб. Огъай, кючлю магъана барды къуугъунчуланы бу ишлеринде. Джырны ичинде къаллай айтымла бардыла сыйны-намысны, къызбайны-батырны юсюнден, адам

кесине огом этерча. Аскерни, тиширыугъа тынгылаб, – къоркъуб тюл! – ызына къайтханы да ол шартланы бириди. Аны бла бизни-киле тиширыуну, джаулукъну да сыйларын кёроб, къайтадыла, тамлыла уа къутуладыла. Алагъа джол уста болгъан – эртде бизге аманлықъ этиб къачхан экеулен – Хачыпсыгъа барыргъа къоркъадыла: не десенг да, была алыб баргъанладан джетеулен ёлгенди. Кетмей къалыб, анда-мында абрев болуб айланадыла да, артда ючюсөн да, джырда айттылгъанча, бир-бир тутуб ёлтургендиле...

Татаркъан а? Къызылбекле талай малны, адамны да Дуут Джапакъдан сюрюб кетгенден сора, ол, нёгерлери бла, ала кече солуй тургъан заманда джетеди. От джарыкъгъа чыгыбы, эмчек анасына кесин кёргюздеди. Ол тиширыуну къызылбекле эмчекдө сабийи ючюн къолун, аягъын байламагъандыла, алай а уллу тонуну эки этегине эки къараулун олтуртхандыла.

Ала да – джукълай. Анасы, кет, чачым тенгли кёбдюле, берген сютюм харамды, мен къараб тургъанлай кесинги ёлтуртме деб, къолу-башы бла билдиреди. Алай а Татаркъан тынгыламагъанды: «Мени сенден ичген сютюм харам болсун, быладан джан къойсам!» – дегенди. Кёремисиз, ана сютню сырындан къоркъмай (эм багъалы затдан!), джесирге алышыб баргъанланы къутхарыр джанындан болады. Анасыны тонун къолтукъ тюблеринден акырытын кесиб, эки джанында къараулла джукълай, кесин да кёлтюроб арлакъгъа элтеди. Джурту, адамы ючюн кёллендирген ёхтем атламла, сагъышла кючлеб тургъандыла ол кёзюуде Татаркъанны...

Юч юлгю келтирдим. Он кере юч юлгю келтирирге боллукъду бизни эски джырларыбызда джуртха сюймекликни юсюндөн айттылгъан. Быллай адамларыбыз унутулмаз ючюн деб, аламат джырла этгенди халкъ. Амма, аллында айтханымча, джигитликни Тюз аңгыларгъа керекди.

Ол аман дунияла (мени дефтеримде Татаркъан 1780 джыл күрешгенди деб джазылыб туралы), бир-бирини къанын ичиу дунияла бизден кери кетдиле. Халкъла бир-бирини сыйын кёроб, багъа берии – ма бусагъатда джашауна шартлары. Эндиги джашау а алгышны сёзлери джашаугъа сингнгендчады.

Кеб сёлешдим. Джангы зат къошмагъанлыкъгъа, артында энтда бир айттырым: миллетинги тарихин, зауугъун, къыйынын билирге излемесенг, таурухланы, джырланы, нарт сёзлени, азбар этгенча, джюрегингде тутмасанг, дейме манга келиб, хапар айт, джырла деб тургъан джаш джазыучулагъа, ол заманда джазыб да кюрешме. Башха затта джарат акылынты, къолларынты, дейме.

ДЖАЗЛЫКЪЧЫ ДЖАЗЫУЧУ

Отузунчу джыл эди. Морх башындан
Зеленчук базаргъа малла сюрюб бара,
джайдакъ атха миниб биреулен тюбеди.
Мен анга эс ийиб къарагынчы, ол атын

алай бошлаб, джетиб мени къучагына алды. Батчаланы Ахия улу
Абдул-Керим! Сабийликден бирге ёсген tengim. Ол, менден юч-
тёрт

джаш

болса да, кимге да тенглик этерча, асынулу джаш эди. Къаллай бир
кюрешген эди ол мени бла, кел, окъургъа, дунияны кёрюрге ке-
тейик, бу тар ёзенден сора, башха джарыкъланы да кёрейик,
деб. Мен таукеллик табалмай къалыб кетдим, Абдул-Керим къул-
лукъчу, джазыучу болду, сау Къаракай, уллу, гитче да аны джырын
айтыб айлана эди:

*Таула кибик толкъунланы
Джарыб джюзебиз,
Турналача къурч къушланы
Кёкде тизебиз.
Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Къызыл Аскерлени
Аскер хорламаз! — деб.*

Абдул-Керим Сторожевойда бир бай оруслугъа джалгъа джара-
шады. Ары дери элде ючджыллыкъ школну бошагъан эди, энди
орусчагъа бютюн да уста болады.

Нени биледи, нени сорайым деген тырмашхан, джити адам
эди. Совет власть келгенлей, окъургъа кетеди, назмула, джырла
чыгъарады. Ростовда джанғы ишленніген «Сельмаш» заводха джыр
этеди. Унутмай турама, бетинг былай аман нәқди дегенимде,
«Сельмаш» заводха назмуму орус тилге кёчюр дегендиле да, кёб
кюрешгенме», — дегенин.

— Джайдакъ атха нек миниб айланаса? — деб къоймадым.

— Сабийлигими эсиме тюшюреме... Эй, Абугалий, партия джу-
муш бла баргъаным себебли, ашыгъыбма, ансы бүгече бир джыр-
лашырыкъ эдик!.. — деб кетди.

Ауузлу, сёзге чемер, макъамы болгъан, оюннга-тойгъа да таб
келишген джаш эди Ахия улу. Гитче Къаракайда райисполкомну
председатели эди. Кёб джыр, хапар, изазу джазарыкъ эди, амма, не
келсин, замансызлай ауушуб кетди.

ДЖЫРЧЫ СМАИЛ

Смаилгъа тюбесенг, Семенланы джырчы Смаилгъа айтама, Аллахны саламын алгъандан сора къуру джыр, къайдам, назму дейдиле бусагъатда, — аллай тилде сёлешиучю эди. Аллай уллу фахмулу адам эди.

ДЕБОШЛА

Сылпагъарланы Дебош Тау артындан аууб келе, къая джолчукуну къыйырында шкилди кёкенни джанындан биреулен чартлаб чыгъыб, Дебошну эки къысха илигине таякъ бла бирден кючлю уруб, къолларын салындырады да къояды. Дебош эс— джыйгъынчы, мазаллы къара джаш аны кёкюрегинден белине дери джыджым бла къаты байлайды. Сора секириб юсюне миниб, Дебошну джелкесинден мизни чанчыб, бар дегенча, ауушну энишге айланырады. Мадар неди — болгъаны къурушуб, къарьыу эталмай. Дебош юсюндегини айтханын этиб барады. Барадыла, барадыла, сора, кеч бола, чегетни къыйырында тюз чынар талағъа джетедиле. Алайда миниб келген джерге тюшюб, Дебошну тюртюб-тюртюб элтиб, терекге байлайды. Кесини шкогун, сыйыргъан шкогун да арлакъда терек бутакъга илиндиреди. Дебошха бурулуб да къарамагъанлай, от этеди, ашагъан да этеди. Ауузланыб бошаб, сора кесин Дебош таба айланырыб, артында аугъан терекге таяныб, джукълайды.

Ол джукълады деген заманда, Дебош къымылдаб тебрейди. Не бек сылыт болса да, мыннга джукуу джокъду. Айхай, хатерсиз къаты чырмалгъан къайиш джыджымны къалай юзгүн! Бычакълары, шкокну тапанчасы да сыйырылгъанды. Джангыз хазыр орнунда эсленмей къалгъанды бир гитче бычакъчыгъы. Тыпырдай, кюреше кетиб, тишлери хазыр оруннга джетиб, бычакъны сабындан къабады. Аманны кеминде, кёкюрегиндеги джыджымны кеседи. Алай эте келиб, эм ахырында санлары бош болады, барыб шкокланы алады. Алай а джукълагъанны урмайды. Тангыга дери кёз къысмай чыгъыб, ол джукълаб тургъан былай уяннганлай, хазыр этиб тургъан гитчerek ылыхтын bla билеклерине уруб, эки къолун джукъга джарамазча этеди. Кеси байланнганча, къолларын байлаб, юсюне минеди да, ауушну ёрге бар дегенча, ары айланырыб, Дебош артындан мизни чанчады. Алай эте, кюн иги ёрге келиб, ауушха ёрледиле.

— Алан, эй, Дебош! О, бир тохтагъан да этейик, бир тютюн да ичейик, — дейди кёлтюрюб баргъан. Эки адамны бу эки кюнню

ичинде ол эди биринчи сёзлери. Дебош юсюнден тюшдю, къолларын да бошлады. Бир-бирине энди кийиклеча къарамайдыла. Ол джаш ышарды.

— Сеннге тюберге, танышыргъа деб, ауушну аууб келгенме. Мен да Эбзени Дебошума. Кесими залимлигими сынайым, деб келе эдим санга. Талай кюнню тауда, чегетде изледим. Энди, Дебош, мен тик энишге баргъан эсем, сен тикни ёрге миниб келдинг, мен андамында мизни джелкенге джетдире эсем, сен таймаздан къуйругъу ма чанчханлай келдинг. Тeng болдукъ. Сен артыгъы bla! Сay бол, джукулагъан заманымда уруб кетмегенинг ючюн, санга аманлыкъ этгенинг алай этгенинг ючюн! Сay бол!

Экиси да ёрге турууб, къаты къучакълашадыла, ант къарнаща боладыла. Къартла алай айта эдиле: Къарапайдан мал сюрюлгени болса Тау артына, Дебош, ары ётюб, ол эбзени табыб, малны ызына алыб келе эди андан бери; бизникиле хата этгени болса, ол бери аууб, Дебош табыб бериб, ашыра эди.

КЪОЛТАШ АТЫУ

Тёбенниги хуторлагъа, базарлагъа агъач алыб барыб, сатыб, тузгъа, мюрзеуге ауушдурууб къайтыб келебиз. Сарытюз-

ню огъары джанында къулакъ аягъында гюрбеджи бар эди. Олсагъатда гюрбеджи да джокъ эди, алкын эл тюшмеген эди, джангы власть къуралмагъан эди. Биз ёгюз ие эдик алайда. Келеек — бир джыйырма арба болур къарапай элледен, ёгюз ийиб, къолташ ата турға. Биз да бир кесекден атыб тебрейбиз, мен барысын оздум. Былай джангы сакъал-мыйыкъ ургъан заманымды. Тебердичиле: «Ислам, Ислам»! — дерге къалдыла. Юсюнде — джамчысы, башында да тюклю бёркю, бир киши (Ислам дегенлери):

— Къоюгъуз, алана, джаш кёрүнеди! — дейди. Мен а, маҳтанныб къояйым, сау Къарапайны оздум. Энтда «Ислам, Ислам»! — дейдиле. Къоймадыла да, ачыуланнган этди болур, муун энди манга тенгми этдигиз, дегенча, джамчысыны бауун бойнундан чыгъармай, тартыб юзюб, секириб алай турду ол адам. Аны атхан ташы уа мени белгимден эки атлам джерге арлакъыга тюшдю. Сора: «Къой, къой, сени къошмайбыз!», — деб, къолтугъундан кириб, орнуна олтуртдум. Ол да, кюле-кюле: «Да, къоймайдыла ансы!» — деди.

Ол тебердиден Аджиланы Ислам эди. Къарапайда гёджеблени бири.

ЧОЛПАН УЛУ АЛИЙ

Бурун бир элден бир элге, келин кел-тирирге баргъан, къазауатха баргъанча болгъанды. Союшмайдыла, ансы алай-

да болгъан дауур эшитирик тюлсе. Сабийледен башлаб, тиширыу болсун, къарт-къарт-джаш болсун – бары да кюрешедиле кюеу нёгерле бла. Аны ючюн болур, аслам джыйын болуб джюрюб тургъандыла. Аллай бир джыйын Басхандан Къарапайтын къызы элтирирге келе, Бийчесында тохтайды. Атларын джайлыштырға ийиб солутадыла. Арлакъда къой күте тургъан сюрюучу джаш къатларына барыб саламлашады.

– Алан, – дейдиле басханчыла, – сен ол тутушуучу Чопа улу Алийни таный эсенг, амалларындан бир-эксисин айтсанг а, тутушхан этерикбиз аны бла.

Сора къойчу джаш кёргюзтеди, былай этиб да джыгылады, алай этиб да силдейди ол сиз соргъан джаш деб, къонакъланы бирем-бирем джерге салады. Ол – Алий кеси болгъанды. Экинчи кюн элде къызы чыкъын тойда тутуш бола тургъанлай келеди Алий. Кюеу нёгерле да элни джашын джыгыбы, артын этиб бара. «Алий, Алий!» – деб, аны арагъа чыгъаргъанлайларына, къонакъла:

– О, бу бизни барыбызны да джыкъынанды, Алий бу эсэ – деб, тутаргъа унамагъандыла. Алай айтыучан эдиле, Къарапайтада кетген XIX-чу ёмюрню орта сюреминде Токъланы Байту бла Ёзденлелер Алийден, Чопан улудан, бек айтылгъан адам джокъ эди деб.

Алийни юсюнден энтда бир хапарым барды.

Бир генерал, биргесине гёджеби да, тулпар аты да бар, Къарапайтын көз ача келе, Къарт-Джуртда бийлени биринде тохтайды. Аны гёджеби талай джашыбызны джыкъынанды, Алийни алыб келгендиле. Ол гёджебни джыкъын да этиб, билегин да сындыргынды, деучен эдиле.

Генерал айтады:

– Ма, бу къапхакъдан мени атымы тюз ёрге чабдырыб, юсюнде джыгылмай тохтарыкъ бармысыз! – деб сорады. Биягъы Алий атха миниб, тюз ёрге тартыб, башына чыгыбы, энгишге салады да, дагъыда джыгылмай тюшеди. Учхан къушча, аягъы джерге тийгени да билинмеге бир сейирлик ат болгъанды ол. Генерал ачыуланады, гёджебими да сакъат этдинг, атымдан да джыгылмадынг, деб тапчасын алыб Алийге чабханды. Алай а къарапайтада орчалыкъ этиб, тыйгъандыла генералны.

АБАЙХАНЛАНЫ КЬОЧХАР

Ётюрюк айтхан джарамаз – Къочхарны тутушханы кёрмегенме: кварт болгъан эди мен кёрген заманында. Алай а аллындан къарасанг, кёкюрги

бери чыгъыб, башы ёрге болуб, артындан къарасанг – аллына муккур болуб – алай эди асыры къалын битгенден. Сора къабыргъаларыны къолтукъ тюбю джитилери кийимлерин тешиб иеди дерсе. Бек уллу адам эди. Бир къаягъа къара да къой. Тулпар эди Къочхар.

...Граждан къазауат бошалыб, ачлыкъ-джаланнгачлыкъ заман. Баталпашинскени базарында дууутчуланы былай-былай, бир юйде туз чачыла турады деб, шыбырдаша тургъянларын эшитиб, ызларындан тагылама. Не зат джокъча, туз да джокъду. Артыкъсыз да, бизде тау эллеге бек бағыльды ол.

Бир саламбаш юйчюкню тар арбазы, къойла басыннганча, адамдан тоб-толу. Босагъагъа къантарны салгъандыла да, бир-бир юйге кириб, туз алыб чыгъыб, алайда чегиб, тёлеб, алыб кетеди. Къас-макъланы (Кипкеланы) Иssa деб, бар эди, ол:

– Тейри, Къочхар, бу миллет чачылгъынчы базар да бошалыр, арбаларыбыз да не болур, къайдам, – деб Къочхардан умут этди. Къара къауракъ къабдалыны этеклерин белибаууна сугъа:

– Ортагъа адам иймегиз, деди Къочхар. Джай стауат болгъан джерде чирик хансны ичине кириб, къолларынг бла джол айрыб бир бараса Къохар да ол басыныб тургъан адамланы къыйырларындан кириб, орам этиб тебреди. Кишиге да къарамай, салыб юйчюкге кирдик. Огъай, экеулен болуб, юйчюкге сыйынмай, тохтадыкъ. Онюч адам барбыз да, биз, беш-алтысы алыб чыкъынлайларына, бир кесек ичи бошуракъ болады да, мен да туз алыб чыгъьама. Босагъа юсюне басыныб, артмакъларыбызын чекдиребиз. Барбыз да, бошадыкъ деген заманда, Къочхар биягъынлай алда, биз да ызындан, юйюр чыпчыкъла, бирден «дюр» деб учханча, юрюлдюк. Ма, алай бир болгъанма Абайханланы Къочхар бла туз алыргъа барыб.

* * *

Абайханланы тулпар Къочхар дууутчу болгъанды, бусагъатда джазгъанларыча, джазлыкъычы болмай.

НОРЛУ ХАРИБНИ ОЮНЛАРЫ

Къуру да айтама, Джазлықъда джаш-
ла кючлерин сынаучу бир таш бар эди,
бизни Дотдайланы тийреде. Бурун заман-

ладан къалыб кетген кели таш. Бизден эки-юч джаш кёлтюрюучен эдиле аны. Бир күн эртденбла джашла аны кёрмегендиле, олсагъат-
ха аны ким алыб кетди деб, излей кетиб, хунадан бачхагъа атыб табадыла. Ким этгенин киши кёрмегенди, сейир боладыла, бир тиширыу а айтханды эртденнгиде Норлу озуб бара эди деб. Джаш-
ла, тейри, андан чыкъған болур деб, аллын сакълайдыла. Норлу-
ну, Хубийланы Таучуну къатыныны, келе тургъанын кёрюб, джый-
ылгъанла аны аллына чыгъадыла. Норлу сабийчигине джолда эмчек
сала келгенди. Тилейдиле, ташыбызыны ызына ата бир бар, шо, деб.
«Норлу эмчек сала тургъан баласын кесинден айыргъанында, сют
шоркъа болуб эмчегинден хансха алай тёгюлдю. Сора къызчыкъыны
сирелгенлени бирине тутдурууб, хунадан ол бирси джанына тю-
шюб, джашла кюрешиучи ташны бери быргъагъан эди» – деб, ай-
тыучан эди ол күн алайда аны кёрген Акъбайланы Али-Солтан.

Бир джол Норлу тирменнге баргъанды. Тирменчи Сюлемен таш-
ны тешиб, буштукъ бла таш буқъусун сюртюб, энді ташны орнуна
салыргъа нёгерле излейим деб, чыгъады... Сюлемен нёгерле алыб кел-
се, таш орнуна салыныб турған эди. Норлуну ол ишин бек хапар этиб
айтыучан эдиле ол заманда. Тейри, тирмен таш иги танг ауурду.

Норлуну юйдегиси уа былай айтыучан эди: биринчи кере саул-
гъан ийнек саудуургъа унамаса, сол къолу бла узалыб, эмчеклени
арт джаны бла, ийнекни сол бутуну ашыгъындан къысса, къымыл-
датмай къоя эди. Ийнек бир-эки кере алай сауулса, тынч болуб
къала эди. Артда мен алагъа джууукъ болама. Бир джолда тирменден
келиб алай тохтагъанлайыма, Норлу джетиб бир ун тулукъын къол-
тукъ тюбюне уруб кетди. Джети пуд сыйыннган тана тулукъын. Мен
да бек кесими къатдырыб, къарыума джетгенин билдирмезге кю-
решиб, алай киргиздим бирин юйге.

Тюз адам эди Норлу харид, къарыууна базыб сёлешмей эди,
тюзлюк ючон сёлеше эди. Терсни-тюзню кёргюзте, къоркъмай ха-
ман колхоз тамадала бла кюрешгенлей турған эди. Алай болгъанлыкъ-
гъа, уяты-намысы болгъан керти адам эди... Къазаутны заманында
эл джыйылыуда Гитлер алай, Сталин былай дегени ючон джоюлуб
кетди Норлу харид.

Къарт къатындан не излей эдиле, эки джаши да къазаутда уруш
эте. Бири анда къалды, бири уа сакъат болуб къайтды.

Норлу уа джокъ.

ХАЛКЪ ТУРМУШДАН

ГУНАЙ

Гунай Биджиладан болгъанды. Аны бла эки къарнашдан туугъан джаш, бир джигит, черчек джаш (атын унутдум) джууукъларына айта тургъанды, келигиз Гунайны сатайыкъ, ансы бу тукъум бет джойгъандан бир аманла тууарыкъдыла, деб. Гунай джарлы, кертиси бла да, тынч, санчаракъ адам болгъанды. Бир джолда ол биягъы джаш Гунайгъа айтханды, кел, къарнашым, Tay Артына ётюб тюкен алыб келейик, бай болурбуз деб. (Ол кёзюude урияла халкъдан мал алыб, джыйыб, не эсе да, тауну аумай, темир джол бла элтиб тургъандыла.). Алагъа мал алыргъа да къараб, Гунайны да алыб, малны урияла къатыш темир джолгъа сюреди...

Элде адамлары Гунайны джокълайдыла, не болду бу джарлыгъа деб, сесекли болгъандыла.

Бир къаумла Гунайны ол урлауукъчу джаш бла кетиб баргъанын кёргенбиз деб айтхандыла. Ай, ол аны сатаргъа элте болур, муну бир къурутургъа керекди дей тургъан эди, деб къуугъун кетеди. Гунайны къарнаши станнга таба атылады. Узакъды да, къачан джетеди, къайдам, муну джетгенин кёрюб, Гунайны алыб баргъан къарнаши къачады.

Гунай да, кёзлери джана, вагонну ичинде. Къарнашы: «Не ишлей-се, не айланаса былайда? — десе. Гунай: «Тюкен келтиирге бара-быз!» — деб къойгъанды, джукъдан хапарлы болмай.

«Алай сау къачха бар! Бери тюш!..» Аны бла къарнашын алыб ызына келгенди.

«ХАДЖИЛЕДЕН НЕ ХАПАР?»

Дуутчу Кипкеланы Солман бизни къатыбызда бир юйге тюшюб, ким болсун, озуб баргъан джолоучуну аллына чыгъыб: «Хаджиледен не хапар?» — деб турууучан эди. Таб, ол сёз халкъны ауузунда джюрюб да турду. Къарнашы Кябагъа кетиб, бу къыйынлы уа, аман тюш кёргөнми эди, къайдам, басым табмай, тёзалмай тургъанды. Кертиси бла да аны къарнашы Данакъай хаджи Арабда ёлюб къалгъанды. Сейирсиннингенбиз: Солман аны сезиб, къайгъылы болуб тургъан эди, ёрге-энгишге баргъан джолоучугъя да, хаджиледен не хапар деб соруун унутмай эди.

Аллах ючон ненча хаджи бар эди бизни элде?... Ма, сабийлигим, джашлыгъым ётген Джазлыкъ элими, алай а бусагъатда тюб болгъан элими, кёз аллымда тургъан тийрелерини къыйырындан кириб, санаб берейим хаджилерин:

Текеланы Ильяс хаджи, Татылланы (Батчаланы) Къазий хаджи, Гилячланы (Батчаланы) Аубекир хаджи, Суйкъунланы (Батчаланы) Ажгерий хаджи, Чалкуланы (Батчаланы) Ислам хаджи, Акъбайланы Басият хаджи, Акъбайланы Матай хаджи, (мени анамы атасы, Тюркде алты джыл джашаб къайтхан эди), Чомаланы Чопан хаджи, Чомаланы Шогъай хаджи, Акъбайланы Юзеир хаджи, Мырзаланы (Хубийланы) Къаншау хаджи (юч кере Кябагъа барыб къайтханды), Мырзаланы (Хубийланы) Тохчукъа хаджи, ол Арабда ауушханды...

Къаншау хаджи, Кябада заманда, аны кызы Гезамхан, джолгъа къараб, былай джырлаб тура эди:

*Мени хаджим-хаджиледен баш хаджи,
Мени хаджим-хаджиледен джаш хаджи,
Мени хаджим Рафат таугъа миннгенди,
Мени хаджим бир Аллахны сюйгенди... — деб.*

Бир огъурлу адам эди ол хаджи кеси да, тюбесе, бир-эки алгъыш сёз айтмай кетмеучен эди, гюнахы къурурукъ. Кёбню кёрюб, кёбню билген хаджилени сыйлары уллу болгъандыла. «Кябагъа баргъ-

ан мен, хапар айтхан а сен!» — деб ётюрюк — зат айтханны хаджи-лени къулукъларын шагъатха тутуб айтхандыла. Къарапайны къайсы элинде да межгит орната тебреселе, хаджи дууа этиб, башлатханды ол ишни. Артда динчилени, апенди-хаджи къоймай, тутуб, тюб этиб, межгитлени кюйдюрюб, чачыб айланнган заманлада джёгетейчилени джырларында, бир межгитге баргъан былай айтханды: «Мен уллу межгитме да, кюерик тюлме: мени Къантай хаджи, дууа этиб, орнатханды...» Къантай хаджи Хубийладанды.

Бурун Къарапайдан баргъан хаджилени, ол заманда айтыугъа кёре, Аравияда иги кёргендиле, ол огъай, Рафат тауда юч кюнню къуллукъ этерге тебреселе, бизниклигэ, сиз гяур къралдан келгэнсиз, джунчуб айланасыз деб, биргелерине аш-суу, хапчюк-зат ташыргъя, некях этиб, тиширыула къошиб ийиб тургъандыла. Юч кюнден сора ызларына тюшселе, была, талах салыб, тиширыуланы башларына бош этгендиле.

Джаяу баргъанны иши къыйын болгъанды. Бусагъатда къалай болгъанын билмейме, бурун а алай айтыучан эдиле, учу-къыйыры болмагъан къум тюзледе аманлыкъыла чыгыбы, азыракъ болгъан хаджилени кёрселе, тонаб, тюйюб тургъандыла. Алагъя: къум араблыла нэда ассы араблыла деучен эдиле. Алайды да, зауукъ кёрюб айланмагъандыла, хаджиле болгъанлыкъъга.

Бир кёзүоде, мен билиб, муслиман билимлери уллу болгъан Хачирладан Джагъафар къады, Парисбий улу хаджи. Джагъафар къадыны къатыны бизге джууукъ тиширыу эди да, атамы бек шоху эди. Атам, Къарапайгъя къады сайланады деб кетсе, айдан алгъя юйге джыйылмай эди. Джагъафар къадыны, унуталмайма, бир ариу ауазы бар эди. Аны Джюсюб апенди деб, къарнашы болгъанды, ол этгенди биз алгъаракълада айтыб айланыучу «Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъя» деген кюу-зикирни. Анда къаллай магъаналы сёзле, оюмла бардыла!

Джюсюп апендини джазгъанлары Тюркдедиле деб эшитген эдим...

АМАН КЪЫШ

Атам айтыучан эди аман къышны юсюнден.

Бичен болгъан джерге сокъмакъ этиб, аннга кёнделен къазыкъыны салгъаныкъда, джерли ат тюбю бла ётюб кетген эди къар уллу джаугъандан. Андан да бек сууукъ джунчутханды малны, адамны да. Мулхаргъя

басыннган шорбат чыпчыкъла учалмай, тобча, къаргъа тюшюб къала эдиле. Ол кыш таудан Джазлыкъ элге доммай тюшюб келгенди, ачдан, сууукъдан болур. Аны ёлтюрюб этин сау элге юлешгенди. Уллу гитче болгъанын андан билигиз, аны джилигини ичине джашла къолларын сугъуб, джилик джауун алай ашаб тургъандыла. Андан сора мен Къарапайда доммай кёрмей къалдым деучен эдиле. Дагыда алай эшитиучен эдим: Джёгетей Аман Къышны джазында орналыб башлагъанды деб.

ДЖАНГЫ СЁЗЛЕ

Совет власть джанги чыкъгъан заман эди. Председателибиз Къумукъланы Ильяс элге айланыб, Къарапайдан оноучуджайылы боллукъду дейди. Джазлыкъ кыйын элди, тийреле бир-бириндөн узакъ орналыб, адамланы бир джерге джайгъан табсызды. Аны ючюн болур, оноучула джума күн межгитте келедиле. Учкуландан келген къагъытчи ол заманда болумдан бир талай хапар айта келиб, ахырында, джанги сёзле чыкъгъандыла, аланы магъанаасын айтырыкъ адам чыгъарыкъмыды экен, деди.

-«Временное правительство» деб нек айттылгъанды? Дагыда, «Долой неграмотности!» — дейдиле, ол неди? Сора:

-Аланла! — деб, къычырды ким эсе да. — «Долой!» дегенни ангыладым мен! Бизнича окъуй-джаза билмегенлени башларын кесиу деген сёздю!

-Энди алаймы боллукъбуз? — деб, къычырды джайылгъанладан. Андан — мындан талай адам:

-Хо-хо, биз да алайды деб, турабыз! — дедиле. Пача деб бир эди мени бла эки къарнашдан туугъан, ол ёрге турду. Пача кёб заманны Ташчыда оруслула бла ишлеб, бусагъатлада джайылгъанды.

-Огъай, аланла, манга тынгылагызыз. «Временное правительство» деб бир кёзюуге дери джашагъан властха айтхандыла. Ол энди джокъду. «Долой неграмотность» дегенни, муслиманла, сиз тюрлю-тюрлю магъанаагъа сюрюб айланасыз. Мен эшиггенме аны, ол — къарангылыкъын атыб, окъуулу, билимли болайыкъ дегенлигиди. Мен джюрюуюч джерледе, къайдам, алай айттыучан эдиле...

Къарапайдан келген оноучула Пачаны ангылатыуун тюппе-тюзге санаб, ёрге туруб къолун тутдула. Эсимдеди, халкъыны алкъын даулаша-даулаша чачылыб кеттени.

БЕШ СОМНУ АХЫРЫ

Бу хапарны уа Бабо улу Къара айты-учан эди, хариб, къыйналыб къалгъан эди да. Ибраи деб бир байгъа беш джылгъа киреди бу. Отуз къойну ортагъа саладыда, ол беш джылны ичине къой тёлю болуб къаллай бир мал болса – аны эки тенг этиб къоярыкъыла. Ибраи дагъыда бир бузоучукъ атаб береди Къарагъя. Беш джыл кетеди.

Къай сююро аллында, беш тууар да ичлеринде болуб, Бабо улу элге энеди.

–Хар күн сайын, – деучен эди Къара, – бузо орнубузну джанында атам, Ибраи, дагъыда Чалку хаджи ушакъ этгенлей туралдыла. Хар Аллахны кюнүнде. Бир джолда хаджини: «Ибраи, ёкюллююнг бар эсе, ёкюллююнгю эт, алай тюл эсе, мени аллыгымда, берлигимде ишинг джокъду!» – дегенин эшитиб къояма. Джукъ ангыламайма да, анама сорама. «Сен джалгъа кирген джыл, – дейди анам, – хаджиден беш сом ёнкюч алгъан эдик, ол да беригиз деб айтмай, биз да табыб бералмай тургъанбыз да, энди ол беш сом къозлаб, беш тууар болгъанды деб кюрешиб туралды, хаджи Ибраи да, атанг да Аллахынг джокъымуду деб аны ючюн джыйылыб туралдыла.

Айтханыча, бир күн хаджи, ма, алай къараб тургъанлайыкъыга, дуркъугъа кириб, ол беш джылны джалда айланнган беш тууарымы орунларындан чыгъарыб, сююб кетди. Киши бир зат айтальмады...

Ол да хаджиди, ол да Аллахны ауузундан тюшюрмейди.
(Ол да Аллахны ауузундан тюшюрмеген хаджинг болсун!).

САЙЛАУЛА

Патчахны заманында старшина сайлагъан заманда былай эте эдиле: бир къуркъыну кёнделен илиндириб, юсю бла джабыу ата эдиле, къолунга бир нартюк бюртюкню тутдурууб, джабыну ары джанына ийедиле. Анда уа къара бла акъ чөлек бардыла: экисине не тенг ийилиб, къолларынгы ичине салыб, болады десенг, нартюк бюртюкню акъ чөлекде къояса, огъай деринг келсекъара чөлекде къояса. Мени атамы къарнашы Джашарбек бир туура айтычуу адам эди, ол:

– Атасыны аман кёзюне, Батдал манга этерин аямасын! – деб, эл къараб тургъанлай бюртюклени къара чөлекке зынгырдатыб бериб кетгенди. Акъбайланы Батдал, (ол тогъуз джылны элге старши-

налыкъ этиб турду). Властны ал джылларында «голос эттирди». Ол да неди десенг: болсун десенг кёлтюресе къол, сора экинчи мен муну хатасына, хайрына да къатышмайма дегенле кёлтюредиле. Андан сора, болмасын дегенле къол кёлтюредиле. Аллайланы бири «болсун деген» Онбеш адамгъа тенг бола эди, нек эсе да. Бир жолда Абугалий болсун совет деб, халкъ къол тутады. Алай а, сау къаллыкъала, эки тиширыу болмасын деб, къол кётюрдюле да, мен «Совет» болмадым. Къайдам, ауузму джетдирген эдим экисине, билмейме, ол тиширыулагъа буюнлюкде да алгъыш этеме...

Сора, ма, бусагъатда сиз чёб атыу джорукъ чыкъды. Райондан эки келечи келиб, джаздан къачха дери юретиб турдула тёргэ элни адамлары къалай чёб атаргъа керек болгъанын ангылатыб. Ол тюз тюлдю: къатынгы сакълаб, анга чёб ат деб, турадыла...

БАСИЯТ

Совет власть чыкъгъандан сора юч джылдан Морх Башында талай малчы къош нёгерле болуб тура эдик. Батчала-

дан (Чычханладан) Мачукъ улу Басият, сейирлик къарт эди. Кёбню кёрген, кёбню эшитген, аманнга, игиге да къатыша айланнган Басият, ингир болуб джашла къошха джыйылгъандан сора, хапарларын бёлмегенлей тангны атдырыб къойгъан кечелери бола эди.

Бир жолда Басият бичен арбаны юсюнден кетиб, къабыргъала-рын ууатыб къошха алай алтыб келген эдиле.

— Ай, мени юйге элтигиз, — дегенинде, эки джаш болуб Джаз-лыкъга алтыб барабыз. Амма, не келсин, ма, андан аязымай, ёлюб кетди артдалада да. Кёбню кёрген Басият деучен эдиле. Аны хапарларын бусагъатда эсиме тюшюроб къайсы бирин айтайым?

«Мени урларгъа апенди юретген эди, — деучен эди Басият, — манга киши ишек боллукъ тюлдю, кел, аны ол семиз къунаджинин урлайыкъ, деб, къоймай, Дуутта къураннын окъутхан апенди хар ким джай юйлерине кетген заманда, мени тыыйыб къалады. Кертиси бла да, апендиiden киши кёрмедин тас болгъан малны, мен а... дагыыда, дагыыда урладым...». Алай бла, аманлыгъы озуб, Басият абрев чыгъады. «Бир абыннган, минг сюрюнеди, джашлай — хаджирет болуб айлансанг, не игилик кёресе? Ач — джаланнгач, сууукъ да сен боласа. Аны ючюн къысылгъан эдим бир жолда кёчюб баргъан къой къошдан узакъ болмай. Къазан асыб, эт салдыла, сен а, ач бёрю

стауатха көз къакъмай къараб тургъанча, къара да тур, аууз сууларынг келе... Малчыла хапаргъа кызыбы, этда бишеди деген заманда, бир улакъ ачы къычырды. Секириб турууб, къойчусу, ити да ары мыллык атадыла. Ала ары чабышыбы кетгенлейлерине, чегетден биреулен чыгыбы отда къазанны къолгъа аллады... Сюрюучуле къычырыкъ чыкъынан джерге джетиб кърасала, бир улакъчыкъ эки арт аякълары бир-бирине къысылыбы, ёргеде терек бутакъгъа илиниб турға.

— Кимди экен бу тели ойнағын? — дейдиле джашла. Къайтыб орунларына келселе — отда къазан джокъ.

— Энди билдигизми ким болғынаны? — деди тамадалары. — Бу не Басиятды, не Тутхучду. Тейри, Басият болур.

Алай эте келеди да, Мачукъ улу Басият тутулады. Унутханма къайда тюрмеде олтургъанын, ёнге, къачады андан. Сейир хапарлары энди. Нёгерлери да бар, айтүудан, къачыбы тыш къралгъа ётюб кетгенди. Анда-мында ишлей, джан кечиндире айланнгандыла.

— Биз сейир зат көрген эдик. Бир къралда бизде болмагъан бир тюрлю джашауну къурайдыла, джоругъу — неси да кишиде болмагъан. Юч-төрт ай кетгенден сора, аны джаратмай, буза тургъанларына барыбы къалабыз. Къралла арасы аскер къошууб, алай чачхан эдиле ол джангы джашауларын, ~~ааффы~~ ауруудан кёб адам кырылыбы, орамлада ёлюклени джандыра эдиле, аурууну ийисин кетеребиз деб. Аны көргенме. Дағыда кёб джерлени кёрюб, талай джылланы айланыбы, алай джыйылады Басият Кавказгъа. Ол заманда айтүучан эди, самолет деб бир чыкъынаны чибинчады къанатлары, алай а юйден да уллу, кеси да темир, ол джертиң барыбы-барыбы, учуб кетеди деб. Мени бусагъатда да эсимдели орамда къартланы айтый баргъанлары: «Бу этмеген аманлыкъ джокъ эди, энди уа аны къайдан таба билди. Хо, салырса темирге джан!» — деб.

... Саулай Къарапайылда билмейме, Дуут ёзенинде уа Басият эди биринчи болуб юй мекямлагъа печле салгъан. Джарладан саз топракъ алыбы, гитче кебчиклери бла кирпичле эте эди. Аланы балаган маталлы къалаб, ичинден төрт джанындан отун салыбы джандыра эди. Сора ~~офф~~ джағъада олтурууб турмасанг джылымай эйнг, чегет отунну салсанг да. Басият, ма, алай бла печ алыбы келди. Тюрлю джашауну кёрюб келдим дегенине сагыштырсаң, Париждеги Коммунаны кёрюб келген болурму джазлыкъчы Батчаланы Басият? Артда кеч-кеч колхозла къурала айланнган заманлада Басиятны къызы Норлу джылай эди:

«Мени атам бу джашауну кёрюб келген эди. Адамла барысы да бир джуургъаны тюбюнде джатарыкъдыла...» — деб. Аны сёзлери-

не не джашырыу, күлгенле, къулакъ ийгенле да бар эдиле. Бизни ёмюр башлангынчын Франциягъа барыб келген Басият анда мил-лет бир джуургъанны тюбюндө къалай эди деб, айтхан болурму? Мен а къулагъым bla эшитгенме, орамлада ёлюклеге патеген къиуб кюйдюре эдиле дегенин... Алай къарт да болмай, энтда джашар дже-ринде, джарлы Басият илинмек аджалдан кетди.

МАШАКЪ АТЧЫКЪ

Джалпакъда, Батчаланы тийреде, кызыз-ла ёч салыб, чарс башланды. Мен да атым bla сюелдим. Джашла къозйдула, хылики-ге этедиле миннген атымы, кесими да.

- Алан, бир тулпар аты барды, — дейдиле, — Абугалийни...
- Огъай, атыны ол салпы къулакълары bla уллу джалы къанатла болуб, учеб кетерикди...
- Ол къуйругъуна да бир къара, джерге джете....
- Эй, Гассы улу бизни ыйлыкъдырма!..

Джашла алай айта, ойнай, мен да джууабха джуукъ айталмай турама. Алаша атчыкъ алыб келгенме да, энди анга кюледиле. Ол атчыкъны къайдан келтиргеними артда айтырма. Чабабыз. Макъалы Кёлню тёгерегине юч кере айланнныкъбыз. Экинчи кере айланыргъя, алчыланы джетиб, тэнг барабыз. Бу миллетни къычырыгъын а, къой да, къой, асыры сейир болгъандан. Мен алгъа келдим, къызла саугъаларын бердиле, кёлек, къолджаулукъла, тютюн хызен. Сора джашла:

— Ахлау, Ахлау, энтда бир чабайыкъ! — деб, къычырадыла. Суй-куунланы (Батчаланы) Ахлау, аланы тамадалары, неге да келишиу, таб, огъурлу къартды. Атамы бек джууугъу эди Ахлау, бизни юйде кечени ауурлугъуна деричин хапар айтышыб кетиучен эди. Таб, кече бизде къалыб кетгени да бола эди:

— Аланла, — деймे, безирим келиб, — джаш тутса, Чычханлары джыгъыргъы керекди, ат чабса Суйкуунланыкъы озаргъа керекди. Алай болмаса уа, «Ахлау, Ахлау!...» — дейсиз да тебрейсиз, Чычхан-ладан Адурхай деб бар эди, ол келиб, мени чепкеними тешиб, белибауму ызына къаты бууа башлады. Билдим сора тутаргъа из-леб, мени хазырлай туралды. Менден иги тант, атам тенгли кишиди.

— Мен атам атлыны къалай тутарыкъма, кеси да атам тенгли кишиди.

Бир киши да джууаб бермеди. Адурхай а бир да иги тутады, ргъашит салса, андан киши аягъын алалмайды. Мен хыйлалыкъга кетдим: сёлеше, накъырда эте тургъанча этиб, Адурхай хазыр болгъунчу, терк огъунакъ силдеб, абындырыб, къачама. Джашла кюледиле, мен да артларына бугъунуб. Сукъйланы Хасан, хаман озуучуатны иеси:

— Ахлау, энтда бир чабайыкъ! — дейди.

— Да, Хасан, — дейме мен да чырт оздууруум келмей, -бир ёчге эки кере чабышмайдыла джаным. Тутуб кел да, майна сюрюоунг, бир къозу сал. Озсанг къозунг кесинге къалыр, атынгы да аты чыгъар. Не болсун, Хасан эрлай мен айтханны этди: сюрюуден бир иги къозу тутуб келиб, аякъларын байлаб, хансха джатдырды.

Биягъы Макъалы Кёлню тёгерегине юч кере чабарыкъбыз. Чабышулада биягъы машак атчыгъым алгъа келди. Бир кесек заманчыкъга алайда къозучукъ bla мен сора атчыгъым къалыб кетдик. Къанджыгъамда хазыр тилимдилден къозуну эки ал аякъларын бирге, эки арт аякъларын бирге къысыб, ат аллымса салыб кетдим кесибиз таба.

— О, къозу алыб келеди! — деб, Габзайладан (Хубийладан) талай къарт, къолларын кёзлерине кёллекге эте, къууандыла. Аланы юйге чакъырыб, алгъыш этдириб, ёч къозуну къабдыкъ.

Бу атчыкъыны хапары уа былайды. Джайырманчы джылладыла. Тёбен хуторлагъа ат арбаны кюбюрюн толтуруб алыб барсанг, ызына аллай бир будай келтиресе. Аллай бир базарда Курсавкада кёрген эдим бу машак атчыкъыны. Кеси да арбагъа джегилиб, бир уллу ат bla чырт джарашмай. Бу атчыкъда бир тюрлю бир ышан болгъанын, не эсе да, былай кёргенлей таныдым: уллу кенг арты bla, быгъын иегиси энгишге тюшюб, тишлерине къарагъанымда, къоркъгъан этдим, ала асыры уллудан. Къысхасы, кёзюм илинеди. Иесине:

— Бу арбаны аты тюлдю, седлону атыды, манга сат, — дейме, — майна, сени бирси атынга уашаш ат сатылады, алыб берейим.

— Кёреимчи, — деб, оруслу сатыла тургъан атны арбагъа джегиб, сынайды. Чабдыра барыб, дженгил-дженгил тохтатыб кёрдю, къылыгъы бармыды экен, дей болур.

— Давай! — деди да, атны сатыб алыб, машак атчыкъга ауушдума. Атларымы къатына тагъаб, сау— эсен таулагъа келген эдим...

Бир джолда тегей чарсха барама. Тегейлиле джылны ичинде ауушхан адамларыны кийимлерин джыйыб туруб, аланы ёчге салыб, чарс къурайдыла. Джылда бир кере. Тегей чарс деб анга айтадыла.

Алайгъа кеч джетиб къалама да, чарсны къураучула унамайдыла, ёч джокъду, алайсыз гюнахды артыкъ ат чабханы деб. Тилейме, ёчюгъуз керек тюлдю, атымы сынайма деб. Сора ала эркинлик бередиле. Алайда да озду тулпарчыгъым. Бир къарапчайлыгъа чепкеними тутаргъа къойгъан эдим да, аны ол джашны къолтукъ тюбюндөн алый, кетиб тебредим.

— Бир ыйыкъдан, — дейди алайда биреулен, — Тебердиде ат чабхан боллукъду, ёчге уллу уаныкъ салыныб келирсе, аман джаш. Махтаныб къояйым, анда да машак атчыгъым бла мен ёчню алдыкъ.

— Атынгы сатмаймыса? — деб, сорду биреулен.

Не этсин адам?

— Алты ийнек берейим, — дейди биягъы джаш.

— Он ийnekge да берлик тюл эдим, къач болуб, элге джыйыла-быз деб къоркъабыз, ат урланнгандан: кишен салыб, алай ийер амалынг джокъду. Тебердинин ююнен бардыкъ.

— Сайла да, алтысын ал, — деб он туuarны кёргюздю. Юй бийчеси, былай бир джарыкъ джаш адам къатыбыз да турады.

— Эгечим, — дейме, — эм джаратхан ийнегинги алый къал, ансы мени бла кетсе, къайдам...

Ол тиширыучукъ къараб, бир ийнекни бир джанына чыгъарды. Мен да алты туuarларын бир джанына айырдым. Аны бла кетеме. Неси арлакъгъа дери ашырды. Мен да джети туuarны (ёчге берилген ууаныкъ бла) акъыртын сюре-сюре, къачан джетген эдим, къайдам, Джалпакъгъа чыгъама...

ГЫРДЖЫН

Граждан къазауатны ачлыкъ-джалан-нгачлыкъ джыллары. Ачха джюрюмейди, мюрзеу, къайдам, башха ашарыкъны

ауушдуруб табаса. Тувар териден этилиб, ариу боялгъан чарыкълана бериб, бир орта таба гырджын алдым Пашинскени базарында. Алты чарыкъ бериб.

Ізыбызгъа къайтыб келе, джабалакъ да джауа, ашхам бола Абук-Къабакъгъа (Хумарагъа) джетгенлейикге, алайда аскерчиле аллыбызны тыядыла. Буденна Къарапчайгъа киргенди да, пропускасыз джюрюрге болмайды деб, къараулла иймейдиле. Къагъытны уа эртденгласында берликтidle. Элни межгитини къатында тохтаучу

джер бар эди, алайда ёгюз ийебиз. Къар тобукъын башына келди, от этмейик десек да, этебиз да. Къар эриб иги джийбийбиз. Ол кече суукъ болғанымы бүгүн да унутмай, ма, хапар айта турама...

Эртденбла пропускагъя школ ичине кириб, командирден къагыт алыб, джолгъя чыкъдыкъ. Барыб-барыб, Ташкёпюрню огъары джанына, Тёбен Сууаб Къошла деген джерге, джетиб тохтайбыз. Алайда хуна къаячыкъланы джанына кысылыб от этебиз. Этебиз бар, къазан асабыз, мөрзеу уа джокъ. Джазлыкъдан дагъыда бир атлы – Хубийланы Харун – келиб къошуулду.

– Будённаны аскери бизни элге да кириб, школгъа тюшгенди. Къарауул боллукъду, кеч барсагъыз, эслегиз, – деди ол.

Эт бишди да, ол алты чарыкъы га ауушдурғын таба гырджынны ортагъя салама. Не сейир эсе да, кесеме дейме да, бычакъ кесмейди аны. Бузлагъан болур деб отха джылытыб, тобугъум bla басама сынаргъя унамайды. Зор bla сындырыкъ, кюрешиб, гырджынны. Тылыны ичине бышлакъ, гардош салыб хычын этгенча, салам умурну джуммакъыкъ этиб къуйгъанды, да, тышына джукъа тылы джабыу салыб, таба гырджын эте бергенди. Салам bla тылы джабышыб, сынаргъя, кесилирге унамагъаны ол. Алты чарыкъ бериб алсам да, бирчик да къабалмадыкъ. Биз аны иесине бирле сёлешдик! Не болсун, ёгюзле ашадыла... Ашхамда джассы намаз болуб, элге кирирге, къарауул болур эди: «Эй!» – деб, тауш этди, биз да: «Эй!» – деб, кесибизни билдирик. Юйге барсам, къууанч уллу – эгечим джашиб табыб тура. Мен анга Буденна атыйм деб кюрешдим, алай а уллу атабыз Матай хаджи Идрис деб атагъанды дегенлеринде, къойдум.

КЫЗ СЫЙЫРЫУ

Хурзуқдан келе, Къартджуртну кёпюрюне джетерге, дауурла эшитилдиле. Ачытиширыу къычырыкъ тауушну эшигтегнимде, атха къамчини джетдириб джетсем, юч-тёрт атлы болуб кёпюр къулагында бир къызын сюйрерге кюреше тура. Учкулан базардан къайтыб келген къатында да къычырыкъ – сыйыт этиб. Мен герох bla аланы башлары bla атханлайма, къызын ат аллысына алыб турған джашиб джунчуб, сирелди да къалды. Мен а сермеб, къызын сыйырдым.

– Къайдады ююнг?

– Къой Баулада...

Кёпюрден ётюб тик күн бетледе эки тийре барды – ары атдым мыллыгымы. Иги арлакъя кетиб, ызыма къарагъанымда, ол джашла, джанғыз атлыгъя бериб сыйыртыб къойдуқъ къызыбызын деген болур эдиле, чабыб келе эдиле. Тийрелени бирине джетерге Хапаланы Сохта бла Джараштыгъя тюбедик.

– А, марджа, къолугъузгъя бир джукъ алыгъыз, сыйырыб келеме къызыны, зор бла миндири тура эдиле да, – дедим.

Мен Хапаланы тийрени къыйырындан кирирге сюрюб келгенле къайтдыла дейме, кёрюнмедине. Къызыны ююне элтиб, хапар айтыб, алайдан Чагъарланы тийре бла сыртха чыгъыб, Мырзаланы тийреге аудум. Алайы уа Джазлыкъ эди. Тау миллетлени аман ишлери къыз сюйреудю. Ёмюрлюк джаشاууна зор бла нёгер келтириу бир заманда да огъургъя саналмагъанды.

БИР КЮН ТИЙРЕДЕ

Энтда бир маҳтанайым. Ораза ачыл-гъян күн Текеланы тийреде той-оюн башланады. Той бир талайны баргъандан сора, джашла, къаум-къаум болуб, кырдыкъя олтурдула. Аубекир деб бир къонакъ джаш хаман Къул-Тюбю деген къышлыкълада туруб, малчикилары бла кечиннген, кеси аллына къолташ алыб атыб тебрейди. Сора бир да киши къымылдамагъанында, селеке этиб тебреди:

– Къызла, сизде джокъымуду ташны силдерик? – деб. Габут улу Батдал айтды манга:

– Алан, турамыса, турамамы – джюрегими бир кёб джарды – деб, тенгиме, Чомаланы Маймулгъя шыбырдайма:

– Ата келиб, эришгеними сезсенг, джетиб чурукъларымы тешерсе, кесим ийлыкъын этеме, чынрайсыз, къуру чулгъаула бла кийиб кетиб къалгъанма да, – деб. Туруб, ташха тебрегенлейме, Аубекир:

– Сени курсунгу уа билеме, – деб кюлдю. Тюз айтады: атамы къарнашына келиб тура эди ол мен джаш заманда, сора мени юретиб тура эди тутушха, къолташ атаргъя да. Андан бери талай джыл кетгенди.

– Огъай, Аубекир, уллу джаш болгъанма, – дедим мен да. Бир-еки атханлайыма, тенг болдула белгилерибиз. Маймул джетиб, мени кёкюрегимден хансха ары тюртюб, чурукъларынгы тешейик, къы-

сыб, джунчутуб туралы деб, тю дегинчи джалан аякъ этиб къойду мени. Энтда атдым да, Габут улу хыны къычырды:

— Къолунгу бойнунгдан айырыб ат! — деб. Кертиси бла да, ол-сагъаттай Аубекирни джарым атламгъа озама. Аубекир, ма, алай миллет къараб тургъанлай, ич кийимлеринден къалгъанны тешди да, барыб бир уллу ташны алыб келди:

— Ма, эрлени ташлары, ма, эрлени ташлары! — дей. Ийнаныгъыз, аны бла да бир кесекге оздум.

— Энди санга къояма ташны, деб, барыб олтурдум. Аубекир атды, атды, эм ахырында суккучуу аякъ этиб тебреди. Ол огъай, джюрексин-нгенден аман айтый тебреди. Бу джаш-къызын кюлгенлерин а — къой да, къой! Аубекир джарлыны ауузу от чагъа, къарыусуздан къарыусуз ата барады. Сора Батдал ёрге турду.

— Иги джаш, бу бир элди, сен кесинг джангызса. Бу элде сенича бир сюрюучу джаш туугъан болмазмы? Сен неле этесе, неле сёлешсе, олтур бусагъат! — деди.

Аубекир барыб олтурду, алай суккучугъун тыялмады.

КЪОЙЧУ БЛА ДЖАШЛАРЫ

Бурун байла, бийле бирча болмагъандыла. Сёз ючюн, бир къаууму джалчысы бла бирге ишлеб, ашаб турса, бириси джалчысын итни орнуnda джюрютгенді; бирини юсю-башы алтын-кюмюш, башха байны уа юсю-башы айла бла тазаланмай, кесин да күн кёрмей айланнган джалчысындан айыраллыкъ тюл эдинг. Байлыгъы бла хайырланмай, биреуге да бермей, къуру малны санын аслам этер джанындан болмаса, башха къайгыгъа сагыш этмегендиле. Мингле бла малы болгъанлыкъы, кийими, сыфаты садакъачыдан аз маджал, бетине шимир къатыб, эринлери джарылыб, сакъалына джюлгюч джылына бир не эки джете, аякъларында тана териден эки къатхан чабыры бла — аллай байла аз болмагъандыла.

Биз хапарын айтырыкъ быладан аз маджал байды. Къызгъанч бай, Зауредейланы (Къоркъмазланы) Къойчу джазлыкъыды. Джёгетейде да джери болгъанды. Бир джыл Джёгетей башы къышлыкълада тургъан заманында бир повестканы табдырадыла, Баталпашин-скеге барыргъа деб.

— Умар, — дейди кюёуюне, танг аласы бла кете башлаб, — эртденблатызгъа бирер мал гырджын къойғынма, күнортагъа джарым чөлөк сүтбашыны уртларсыз, ингирге уа ол тана башны салырса, сора мен да джетерме.

Дунияда аны юч джаши билмеген аманлықъ, фитналықъ болмагъанды, «элиб» дерча уа, бир хариф билмегендиле, аталарыны повесткасын окъургъа. Ол да элге тюшюб, бир къара таныгъан адамгъа көргюзтсе, повестка ол күннеге тюл, энтдэ эки-юч күн бар чакъырылгъан заманына. Шыф дейди да ызына чыгъады. Дагыда, эштемисиз, къошда азықъ таусулгъанын биле тургъанлай, джуқъ алмай, къурулай чыгыбы келеди. Келтирмесе, келтирмесин — Къойчу туурадан тюгел да ташаймагъанлай, джашлары, терк оғынуна бир къойну кесиб, къабхандыла, таб ингирге ызын да къоймагъандыла. Аталары къююб кетген «азыкъны» уа бир олтургъанлай джутхандыла. Ол неди къош бла бир адамгъа? Къуру да этиучендиле алай. Джашлары атала-рына ушамагъан, аллында айтханымча, билмеген харамлықълары болмагъан, чамгъа, джыргъа, накырдагъа да табышла болгъандыла.

Ингир кеч болуб, иш тыныб, къошха киредине.

— Умар, — дейди къарт, — сюрючюле отха не аман къаралышдыла, тана башны сал.

Умар тынгылайды, къоркъагъанды да.

— Нек тынгылайса, эй? Ас, ашайыкъ.

— Тана башны къабхан эдик...

Кюлюрлерин тыялмай тургъан джашла, не этерге билмей, мул-джаргъа бауурну басхандыла.

— Да, атангы джилигин къабарыкъ, сют башыны ал бери!

— Аны да...

— Да, бут этлеринги ашарыкъ, мени къошдан аягъым чыгъарчыкъмаз, болгъанны суугъа къуяргъа антмы этгенсе?

— Ай юйонге, Къойчу, бир джарты тана баш ючон алай къалай сёлешесе?

— Да, хансда къаллыкъ, сен бусагъатда манга, тана баш оғый, тананы джууакчыгын табыб берчи!

Ол кече джуқъ ашамай джатадыла. Күндюзде уа бир къойну къабхандыла. Къойчу эки-юч күнден, Баталпашинскеде джумушларын тындырыб бошагъандан сора, алай алыб келеди азыкъ.

Джазлықъдан Джёгетейге кёчюб келе Джалпакъны къыйырында, тюбю тик бир джерде, кече къалыргъа деб тохтайдыла.

— Энди, — дейди Къойчуну бир джаши Таучу къош нёгерлерине, — бу бизге буюгече джуқъ ашатырыкъ тюлдю, аны ючон, сен

манга иги тынгыла. Сюрюуню тёгерегине айлана кел да, эчкилени бирин серме да, энишге ау да кет. Эчки уа кычыралғынын кычырыр, ит, адам чабарбыз, сен а, тауушубузгъа джууабха, хаман джерге баууланыб сёлеширсе – узакъдача эштилликди ол заманда ауазынг. Сора бойнун тартарса.

Ол джаш, Таучуну налатлыгына сейирсине, сюрюуню кыйырындан кирди. Кёб да бармай, бир эчкини ачы кычырыгы эши-тилди да, адам, ит да, дауур этиб, тууайлаб, ол тауушха юрюлдюле. Къапхакъны эрнине джетиб тохтадыла. Кычырадыла:

– Ой, алан, сыйыралдынгмы, не-е?

– Сыйы-ы-ы-ы-ырды-ым! Алай а... – деб джашны тунакы тауушу чыкъды.

– Эннгенди да кетгенди, джарлы. – деб кыйиналады Къойчу.

– Кес да къой! Кес! – деб башындагыла кычырадыла. Джаш эртде огъуна кесген болур эди, кёб да мычымай (узакъда болмаз эди) эчкини имбашына салыб чыгъыб келди. Этин ашаб, шорпасын ичиб джатдыла джашла. Къойчу уа не этден къабарыкъ тюлдю, не джукъларыкъ тюлдю, къуру сюрюуню тёгерегине айланыб турлукъду тангыра дери. Аны акылы джанлы уллуду.

Ма, мындан кърасанг да, кёрюнеди Къайыл Къач, анда къошу болады Къойчуну. Батчаладан биреулен, Къара деб, къой аллыгы болады да, салыб анга чыгъады. Барса – къошда къуру Къойчу кеси. Джетишалмай, джарлы, къойдан тууаргъя, аны тындырыргъя, джылкысына мыллык ата тургъанын кёроб, кыйнаналады Къара. Джашла къайдадыла, деб сорса, Къойчу, къолун силкиб къойгъан болмаса, джукъ айтмайды. Мадарына кёре, бир кесек джаарарты кюрешиб, алыр малын да алыб, Къара элге кетеди.

Джалпакъгъа тюшгенинде, Макъала кёлнүү арасында келин келген тойгъа барыб къалады. Алайда дагъыда бир сейир ишни кёреди: Къойчуну бир джаши Хоштай джыр тамада, экинчи джаши Абдул тутуш тамада, ючончю джаши Хаджи-Бекир той тамада болуб тура эдиле. Ол къартны аллай халда тургъанын кёроб, джашлары да тойну кызыздыргъанларын кёргенинде, кыйнаналыб келген Къара, орунларын бир табдырайым деб, бир джерге джыйыб, айыб этеди:

– Аланла, Аллахдан къоркъмаймысыз чыртда? Бусагъатчыкъда сизден келеме. Къойчу-джарлы къуп-къуру кеси, бир джылкыгъя чаба, бир къойгъя, бир тууаргъя чаба, эмиб къоядыла дей, джетишалмай, къан дыгалас этиб айланады, сиз а – тойда къутурасыз?! Чыгъыгъыз бир-экигиз, атагъыздан бошайсыз!

Джашла, кюлалгъапларын кюлюб, мынга джууаб да этмей, заманыбыз джокъду дегенча, джарыкъ тойгъа бурулдула. Бири ызына къайтды да, сейирсиниргеми, ачыуланыргъамы билмей тургъан Къараны имбашындан къагыбы:

— Къоркъма, эгечден туугъан, анга бир джукъ да боллукъ тюлдю: ол тулпарчыкъды, тулпарчыкъ! — деди.

Таучу сюрюо бла болады да, Къойчу келиб:

— Бар, джаш, гырджын юлюшюнгю къюоб келеме, къаб да джет, — деб иеди. Таучу джаш болады, ташдан ташха чынгай, ойнай, чабаджорта къош таба эниб барады. Къошха кирсе, Къойчууну эки джашы эжиу эте, бири да:

— Къалай бек чабдынг, машалла, юлюшюнгю ит начасла ашалла! — деб джырлай тура эди.

Къарнашланы бири Хоштай стампулчула бла кетеди. Бир джолда базарда, сатыла тургъан тауукъну ауузуна къараб, къартды, тишлери джокъду, дегенинде:

— Вах, вах, вах!.. — деб кюле эдиле тюркле, — деб хапар айтыучан эдиле.

АТ УРЛАГЪАНЛА

Мырзаланы (Хубийланы) Макъайны бир джоргъа аджири болгъанды, аны хаджиретле урлайдыла. Макъай аны сешиб, хоншу тийрени хазырлаб, ай аманла, аджирни къурутдула, мен чабайым, сиз да ызымдан джетерсиз деб, терк огъуна кетеди. Къобан ёзенде бир атлыны джетеди. Кеч да болгъанды, бу да, атымы бери бер деялмай, мурукку болурму деген амалда, юллесин алый, къу чакъдырыб башлагъанды, ол хаджиретли да муну сакълаб, не эсе да. Бир заманда хаджиретли ызына къараса, дагъыда беш-алты атлы болуб сюрюб келе. Сора:

— Ай, Макъай! — Артынг а пох кёре эдим! — деб, аджирге къамчини джетдириб, тас болуб кетгенди. Ол Макъайны иги таныгъан адам болгъанды.

Макъай къыйынлы алай айта эди: «Аллай джоргъады деб да турмай эдим, эшта, аягъы джерге джете болмаз эди» — деб къыйинала эди атына. Башха ат берейим, муну къой, деб да кюрешгенди.

— Бир джыл этин манга бер, Макъай, — къайтарырма, — деб, къачыб кетгенди.

... Джашарбекни, атамы къарнашыны, бир асыулу аты болгъанды, чабыучу ат. Джарау этгени уа былай болгъанды: юч аягъына да кишен салыб, бир тар джерге джыйыб, аллына уллу чыгъаналаны, мал-зат ашамагъан къаураланы салыб, сора ат тиймесе, тюйген этгениди. Ма, дагыда ол атны аллына ат чыкъмагъанды чарслада. Тулпар ат эди. Джашарбек аны нохтасында джибни узун созуб, юйге терезе бла ётдюрюб, турамыды экен деб, узала да тарта тургъанды джибни. Была чегет джанындадыла, ёзенни күн бетинден бир тиширыу Сана харип, бир джаяу адамны келе-келиб, Джашарбекленден узакъ болмай кёкенлени ичинде олтурууб къалгъанын эслегенди. Аны келиб Джашарбекге айтадыла. Ол да сакъ болады. Алай а бир кесекден ашхам намазгъа киреди. Намазны къылыб бошаб, аркъаны тартса къолуна келеди да къалады. Аны бла ол асыулу атны ызын тас этедиле.

Огъай, бир джолда хапары чыкъды. Джашарбекни аты былай чабыб тебрегенлей, джюгенин тартаракъ этмесенг, арт аягъын ал аягъына уруб, абыныб, юсюндегин атыб ийген халиси бар эди. Хаджиретле, энгишкеге мал сюрюрге баргъан джерде, быланы ызларындан къуадыла. Джашарбекни аты, этиучюсюн этиб, джыгъылады. Белиндеги да. Муну къайгылы болмайдыла нёгерлери, джетиб келгенле уа, атха чалышыб, чыгъалмай тургъан аманлыкъчыны ёлтюрюб, атны алыб къайтадыла.

БАТДЮУ

Пашинскеге бара, Ташкёпюрню кё-пюрюнден ётюб узакъ бармагъанлай, ёгюз ииичую джер бар эди. Бу джол алай-да тохтагъаныкъда, бир аман ийисден ёгюзлени бошламай, кетиб къалдыкъ. Арбачыланы бири озуб баргъан джолоучугъя: не затды бу ийис деб, соргъанында: «Батдюуну ёлтюрюб, былайгъа, багушха, атыб кетгенди» – дейди.

Джангы власть чыкъгъанлай, Батдюу талай нёгери бла ууакъ хатчыкъла этиб айланнгандыла. Тейри, къарабай кадетле алай уллу кыйынлыкъла салгъандыла деб, бир да эшитмегенме, къошха барыб бир джукукъ къабхан болмаса. Батдюу а бузады.

Джыйырманчы джылланы орта сюреминде эдиле. Батдюуну бир тилеген къызы болгъанды, ары малчы къошлагъа барыб къызыны букидургъан джерлеринде табмагъанларында гитче эгечин алыб

тебрегендиле. Алайда къаугъа ачылыб, аталарын, къарнашларын да уруб кетгендиле деб, да айтыучан эдиле. Бир ыйыкъыны айландырыб, Къобан Абук-Къабакъыны (Хумараны) тюкенин тонаб, къызыны да, ала барыб, Мараны огъары джанында тюкен харакетле бла бирге къиоб кетгендиле. Ма, андан сора Гюрджю улу аскер алыб, Батдоуну артына чыкъыгынчы тынчлыкъ табмагъанды. Гитче Къазий да болгъанды ол аскерде. Ауушлагъа, тау эллеге, джоллагъа къараулла салыб, кёб айланнгандыла. Дуут кёпюрде да бар эди къараул.

Ахырсы, чау-къуу этедиле кадетлени: Пахаратны, Батдоуну нёгерин, Даусуз джанында ёлтюредиле, черкес нёгерлерин Балыкъ суда ёлтюрюб, алмай къойгъандыла. Алай бла, къаумларын бошайдыла. Батдоуну уа, айтыуларындан, Марада эки эгечден туугъан бирледе бугъуб тургъанлай джетеди аскер. Алай а къайдан эсе да бир шокк таууш быланы келгенлерин билдиригнлей юсю-башы джаланлай бу къачады. Билингэн болур, бу тюбню къайдан сезгенин, джууукъларын тутадыла да, табыгъыз, не кесигиз къуруйсуз, дейди власть. Артда Батдоуну ёлгенине эки тюрлю хапар чыкъгъян эди: къачыб бара, джылкы къыйырында бир атха мине тебрегенлей, джылкъычы джаш уруб алгъанды деб, экинчиси да: джууукъ адамлары, букъдурарайыкъ деб, алыб бара уруб кетгендиле. Къалай — алай болсун, Батдоуну ёлюгүн айландырыб эл-элде кёргюзюб сора, ол биз ёгюз ийиучю джерге келтириб атхандыла, ма, эшигненим алайды.

Биз ызыбызгъа къайтыб келе, ийис да, джукъ да ангыламадыкъ — къоратхан болур эдиле.

«ШЫЙЫХНЫ» ЗИН БЕРИУЮ

Бурун Къарачайгъа шыйыхма деб, биреулен келгенди. Ол Джазлыкъда къызлагъа диннге, Аллахха ийнана эсегиз, къарангы дорбун табыгъыз, аллай джерде зин иги сингеди инсаннга дегенди. Огъары Акъбай тийреде бюгүн да тура болур ол дорбун, Шыйыхны Дорбуну аты да, алайды элни къызы джыйылыб шыйыхха тынгылаб тургъанды. Мени бла эгеч бла къарнашдан туугъан бир къызгъа соргъанды атамы бир къарнашы Хаджай:

— Къалайды шыйыхны дорбунда ауаз бергени? — деб.

— Шыйыхны ауаз берген тюлдю къайгъысы...

— Ай, начас! — деб, Хаджай шкокга чабханды. Батчаладан бир джашла къоймайдыла, ансы, «шыйыхны» дорбунда ёмюрлюкге къоратырыкъ болгъанды Хаджай. Сора къумукъу бизден Дуутха къачханды, алай ары да билдиргендиle, сакъ болугъуз, ол былай-былайды деб. Къызгъан Хаджай Дуутха да джете болур дейме. Алай айтыучан эдиле: «Аманлыкъы «шыйых» джолну къачмай, буруула бла секириб-секириб баргъанды, чепкенини этеклери да джел-джел эте». (Мен джаш болуб бир кере кёргенме аны. Узун къара джаш, къаракёз адам кеси да).

Ол барыу бла барыб, Учкуланда букигъанды. Андан да, бир джаш нёгери болуб, Къобан ёзенни энгишге къачханды. Ташкё-пюр къабакъга джетиб, Суйкъунланы (Батчаланы) Таубийде кече къалгъанды. Ол заманда Таубий, Къуранны джангы окъуб бошагъаны, алай айтыучан эди: «Бизден кесине назму этген эди къумукъу», — деб:

*Тауну келиб, тюзню кетген,
Муратына толу джетген,
Алий, Алий, Алий-Мустафа!*

— деген сёзлери эсимде къалгъандыла.

Ол экинчи Къаракайга келгенди деб бир да эшиитмегенме.

МЫРТАЗ

Мырзаланы (Хубийланы) Мыртаз
джаш заманында сюрю бла кете барыб,
ингирде юйге къайтмай къалады.

Излей барсала, бир дорбунда олтуруб, кеси аллына сёлеше. Иги тынгыласала — нюзорле эте тура. Уллу болады, къатын алады. Муну къатыны бла къайын къызындан ариу болмагъанча болады. Бу анга артмакъ бла бир саугъала алыб келеди. Къайын къызы артмакъын ёрге алама десе, ичинден къобуз зынгырдайды. Ой, мен харип, бу неди деб къайын къызы артына туракълайды. Санга къобуз алыб клгенме, деб Мыртаз кюледи. Кюлсе-кюлсюн, дорбунда анга джашыртын тынгылаб тургъанла да кюледиле...

Уллу джаш болуб, юйдегили да болду. Мен ёмюрюмде аны къайын къызындан эрши адам кёрмегенме, тиширыу болуб. Базарда-ишде адамла анга бурулуб къарай эдиле...

Мыртаз бир джыл юйдеги къошла бла Къалежге кетеди. Джылдан келе болур дейме, келигиз, кёчеик деб. Эртден бла тура келиб, тёгерегине, таугъя, суугъя, ёрге-энишге къараб: «Аллах ючюн, былайда къалай джашайсыз?..» – дегенди. Алай айтса да, Къалежде орналанмай, ызына Джазлыкъыга, къайтханды...

Бир кере бичен ишлеуде, дырында бирге джыябыз. Агъач сенек-лени заманлары, чабдыкъ, чабдыкъ...

Мыртаз бла экибиз къалдыкъ артха, аны къоюб, къуру кесими дюрюмю алыб джетеме. Бошагъаныкъда да, Мыртазны юч дюрюсю джыйылмай алкъын. Кеси да, хариб, сенек ауузгъя таяныб, бурнундан къаны келиб тура. Джыя-джыя келиб, – Ай, зауаллы Мыртаз, эрекек эдинг, бурнунгдан къанынг келибми къалды? – дейме. Сора кёзлерин да джандырыб былай айтыб къойду:

Тейри, къарнашчыгъым, болмаз къалса, энтда аланы кёбюсюн джатдырырма!.. Бурнундан къаны келиб, орнундан ёрге къобалмай тургъанлай!..

ДЖАШАУУМУ ЮСЮНДЕН

АТАМЫ СТАМПУЛГЪА БАРЫБ КЪАЙТХАНЫ

Аккалары Тюркге тебрегенлеринде, Баталпашинскеге дери ашырадыла. Биргиз Невинкагъа дери элтигиз, дегенлеринде, атам, вагонлагъа миндириб, къайтыргъа тебрегенинде, ахырдан ары тенгизге бир джетдир, дейди акка. Алай bla, атам-хариб, сёз да салмай барады.

— Ай, кемеде ёлсем, суугъа атыб къоярыкъдыла, сен бир мадар этерсе! Кеме да Эресейникиди. Аны бла мынга къайтырса! — деб, акка къадалады да, атам Тюркге ётеди. Ётселе, бютөу Къаракай тилейди: турлукъ джери бизни кёре къайт, хапар айтыргъа, деб.

Алданнган, джарлы миллет. Дин, бий, къарангылыкъ, муслиман топракъгъа барабыз, деб. Джандетге джууукъгъа. Бюгүн-бюгече да ата-бабаланы къарангылыкълары туудукъланы сындырады да!

— Муслиман топракъдан гяур топракъгъа нек къачаса? — деб сорады патчахны адамы.

— Мен, — дейди атам, — кёчюб келмегенме: ашыра келиб, къалыб кетгенме, Кавказда юйдегим къалгъанды.

— Юйдегинги этап бла келтиртейим, къал, эки ара бузулгъанды, ияллыкъ тюлбюз, — десе патчахны адамы, атам къоркъады: Меккяханнга (улу эгечиме)

онеки джыл болгъан эди, джангыз аны къоркъуун этдим, ансы «хо» деб къоя эдим мыртазакъла бла келтирирге сизни, деучен эди атам-харис.

Экинчи джыл Батчаладан эки тенги къачаргъа болушадыла. Бири бир сом береди, кесини да юч сому. Сатыу-алыу джюрютген джюк кемени адамлары бла келишиб, атамы миндирдиле. Хурдженунда джарым сомдан сора джуғъу джокъ, атамы бир джарты джюн машокга сыйындырыб, башын кёкледиле. Алай бла къаллай бирни баргъанын сиз билигиз, Эресейни чегине джетсек, башымы ачарсыз деб тилеген эди да, машокну башын тешедиле. Базыкъ сыңджырла бла бир-бирине бегиб, учу-къыйыры болмагъан аман джыккырла тенгизни юсюнде ары-бери чайкъала эдиле. Ол эки араны чегиди.

Эресейге ётеди. Тутуб къоядыла деб, къоркъуб тургъанлай, машокланы ташый тургъан ишчилени кёрюб, бу да бир джюн машокну кёлтюрюб, бирлери болуб, къайыкъла бла джагъагъа ётеди. Сора алайдан джанлайды. Ачхасы джокъ, ач-джаланнгач кеси да. Ол сом джарым да кёбгеми барлыкъды! Темир джол станцияда юч күнню джюклеучю болуб ишлейди да, бир кесек ачхачыкъ алады. Сора базаргъа келген отрадначы оруслула бла кете-келиб, Лаба бла джуртуна аудады.

Джылны май айы эди. Ма бусагъат кибик эсимдеди, келеди деб хапары эштилгенинде, тийрени, элни джаши къызладан байракъла алыб, атамы аллына Зеленчук таба уллу аскер болуб кетгенлери. Алыб келгенлеринде, бизни къуаңнганыбызыны къалай айтайым! Джети джылда къалгъанма мен стампулчуладан. Эл джыйылыб къурманлыкъ этди. Тууар кесдиле, бир асыралгъан эркечибиз бар эди, аны да кесиб, уча этдиле.

Тюркден адам келгенди, деб хапар болгъанында, саулай Къара-чай бизге джыйылыб турады. Миллет юйге-арбазгъа сыйынмай, асыры кёбден, бачхаладады халкъыны кёбюсю. Хар ким джууугъунадамын сора келеди. Атамы эсине энтда сейирсинеме. Соргъан адам болуб, анга джууаб къайтармай къоймай эди. Тюркде къалыб, бу ёлгенди, мууну къызы аны джашина барды, къайдам, не айтайым, болгъанны баджара эди.

Заман джайлыхъя чыгъар кёзюу эди, ансы сау Къарапай юсюбизню басыб турлукъ болур эди.

Аккамы? Акка алты джылдан сора хаджи болуб къайтады. Адамей, Тугъан деб бар эдиле эки къарнаш, Тебердиле Къарабашладан, аланы бири бизни акканы, Матай-хаджини, эмчек джаши

эди. Ол патчахдан он юйге эркинлик алады да, хауасы джарамайды деб, ала бла кёчюб келеди. Бизни аммабыз ёлюб, башха къатын алыб, аны бла ётюб келеди акка. Джаш болуб, алкъын ат джер къурялмагъан заманыбызда, ма ол ёге аммабыз, хаджи джокъда, къайсыбыз джетсек, анга алыб бере эди атджер керекни. Неда, хаджини бир къара къамасы бар эди, тойгъа тебресек, аны билгенлей, джашыртын алыб барыучан эди. Кесибизни аммабыз а, гюнахы къурурукъ, ююне бир барыб, юч күнден дагъыда баргъанымда, «келдингми, биягъы сен?» — деген эди.

Ёге ана болгъанлықъы, адамлықъады иш.

БИЛГИЧЛИГИ

Атамы билгичлиги болгъан болур, аны, къайдан билиб айтыб туруучан эди хаман: «Къалежге эл тюшерикиди, дейдиле, — бир күн къалмам мында, Сары Тюзге эл тюшерикиди, дейдиле, — бир күн къалмам мында!..» деб тар, тики Джазлыкъыны джаратмаучан эди. Алкъын Совет власть зат джанғы къурала да башланмагъанды атам алай айта тургъан заманлада, — ол элле уа кеч-кеч орналдыла.

Бусагъатда да сейир-тамаша болама ол айтыб тургъанына, кертиси бла да, атамы билгичлиги-заты джокъ эсе...

АУУЗУ МЮКЮЛ БОЛГЪАН

Атам бир джолда аякъларында эски гатийлери бла келди. Гатийле деб галош маталлы резинден тигилген, мессилени тышы бла кийген затладыла. Заказ бериб тикдирсөнг — юч сом, алайсыз а эки сомгъа ала эдинг.

— Къайдадыла джанғыларынг? — деб сорду анам.

— Джумадан чыкъганлайыкъы, хаджи, а-а мен быллайланы излеб табмай айлана эдим деб, кесиникилеге къарагъан да этмей, меникилени эркелетиб кетди...

Мен бусагъатлада унутханма атын ким хаджи болгъанын.

Сора:

Анам: «Энтда хаджиден тоймагъанмыса?» — деди.

Атам, мен гитче болуб, эсимдеди, къулагына алмай, барыб алай таянды, анам а хапар айтды...

Хаджини джаши къайда эсе да чыбыкъ кесе турған оруслуланы къоркъутуб, ёгюзлерин сюрюб кетгенди. Ол билинеди да, джашны сюдге бередиле. Сюд боллукъ күн хаджи къалгъан джууукълары къатыш атам да барады ары. Сюдде хаджини джаши хорланады, шагъатла bla муну дженгедиле. Сора хаджи:

— Мени джашны къайынларыны аллында ыйлыкъдырма, шо тур да, башынга ал бу худжу ишни, мен а артда ачханы кёпюр этиб, сени бери алтырма!.. — деб къыйналады. Сюд кенгешге барыргъа къозгъала башлагъанлайларына, атам къыйынлы къолун кёлтюреди.

— Джюйюсхан сюдю, бир сөз айтайды. Тилейме, биреуню терслигин бу джарлы джашха салмагызы — мен урлагъанма ёгюзлени, иелерин къоркъутуб. Ала джалгъан шагъатла алыб келгенлери ючон кереклилерин беригиз, мен терслигими да биреуге салмагызы, — деб айтады. Атам, сөзге чемер адам, хорлайды. Хорласа, хорласын, мынга юч джыл тюрме азаб чыгъарадыла. Аууз мюкюл болгъаны ючон, аз бергендиле. Кеси терслигин кеси айтханы ючон!

Хаджи ачханы кёпюр этген оғыай, атама азыкъ да къоймай къачыб кетгенди.

Анам Гассылагъа (Ёзденлагъа) джангы баргъанды, бир кёкюрек тюймесин бериб, ийнек алыб, алай bla кечинмек этиб турғанды. Атам джыл bla джарымдан амнистиягъа тюшюб, къайтыб келгенди.

БИРИНЧИ ЧАЛКЪЫ ТУТХАНЫМ

Кимни эсинде къалмагъанды биринчи кере чалкъы тутханы!

Мен да унугалмайма. Къобу Башында Тытыланы (Батчаланы) Къазий-хаджини къошуундабыз. Онюч чалкъычы болуб, анга бичен ишлейбиз: джалгъа ишлегенле да бардыла, нёгер болгъанла да бардыла. Мен нёгерме, менден джаш джокъду. Атам «артда бармай, алда бар» деб юретгенди, ол халда ючеуленни ызындан барама. Оразаны кёзуюю болгъанды да, барыбыз ораза тутуб ишлейбиз. Дюрюню аягъына чыгъыб, ёрге айлансанкъ, джер джаб-джашил кёрюнеди, арыгъанбыз да. Сагыш эт: эртденнги джулдуздан ашхам къарангыгъа дери къарнынга джукъ бармай, күн иссиледе кёзюнге суусабын кёргю-

зюб ишлеген неге джарагъан ишди? Не эсе да, ол аман дуниялада, ким биледи, адам къаты бола болур, тёзюб барабыз. Тамадабызын, Окъубну, къатылыгын а аны халисин билгенле айтхандыла, бу не кеси арымай, не джыйинны арытмай тохтамаучанды, бел къатдырыгызы, деб. Тамадабызын кичи къарнашы Мухаммат акъсакъалды, мен – аны атчысы. Кеси да бек тиш къысыбды, оразада этгенигизни сизге бир джетдирмесек, кёрюрсөз деб. Алай болса да чамчы, оюнчу джаш эди. Мунал болсакъ, акъсакъал былай айтыб къычырады:

– Ай, аман джашла, къачда тамадала гён артына кириб, джарым, сау чалкъычы айыргъан заманда, айыб этмегиз, джигит болугъуз!

Джарым деб къоймагъя эдиле деб, мыллыгымы атыб, кишиге кесими оздурмайма. Бир асылуу чалкъым барды, былай кеси аллына баргъанчады. Алай а, не келсин, ачлыкъ хорлаб, къарыусузбуз. Джунчугъаныбызын андан билигиз: хар ким хыршысын тас этгениди да, мени сыннган ташчыгъым bla джетеулен джаныу этебиз.

Бир күн хаджи келиб, къарнашына (тамадабыз къарнашыды):

– Оразада эслеб бар. Джыйин кюзню аллында джунчуса, артына дери алайлай барады, – деди. Бары тынгыладыла, мен а:

– Ораза да оразады, алай а бирле хыршыларын тюшюргендиле да, мени бир гитче осал окъчугъум bla джетеулен джаныу этебиз. Биз алай эте тургъунчу, тамадала хыршыны ортасына джетиб, бютюн да аны ючюн джунчуйбуз, – деген эдим.

– Аллай ишни манга билдирмей, – деб, джер иеси тамадабызгъя урушду. – Стансеге тюшюб, бусагъатдан ташла джыйыб көлейим, – деб кетди. Кертиси bla да, кюнортагъя Сторожевойгъа барыб, джаныу хыршила алыб келди.

Ораза ачылды да, акъсакъал, кишиге эшитдирмей, манга былай айтды:

– Юч кюнню тояйыкъ да, сора кёргюзтейик былагъя!

Ючюнчю кюнню эртденбласында Мухаммат шыбырдады:

– Бюгюн сен тамаданы ызындан тюшесе. Кеб затла айтырла, кишиге тынгыламай, къулагъынга алмай бар! Сора эртден азыкъдан мен кирирме ол аманны ызындан, сен а джыйинны ызындан ышырыб келирсе.

Бизни тийреден Доттайланы Тамаш деб бир къарт эки джашы bla (ала джанғы чалкъычыладыла, алай а джетген джашла) чалады. Кеси да экеулен элтген дюрюнүү элтеди – алай кенг. Сора ол дюрю къачда да къурумайды. Гырмык керек болса, Тамашны дюрюсюне чаб, деучен эдиле.

— Ай, юйонге, Тамашны аллына ётюб къалай барайым?! — дейме.

— Бар, сёлешме да, — деди акъсакъал. Амал неди — Окъубнұрызындан кирeme.

Ол күн билгенме, чалкъычылық ишни кесини энчи джолу, хатерсиз, къаты джоругъу болгъанын. Чалкы чалыу кеси бир къралды!

— Ай, джанғы чалкъычы, асыры эртде кирдинг тамаданы ызындан, оғыесе бюгүндөн сора чаллық тюлмюсе! — деб хылиkke этиб тебредиле. Бир да сёз айтмай, тамадабызын артындан къысха тюшюбме. Эки атлатмайма: тамам боюнса ёгюзлеча барабыз. Манга айтылмагъян сёз джокъду, мен а сангыраума. Окъуб сезген болур эди чотну, кишиге тылпыш алдырмай, тохтамай келеди. Экибиз джайындан иги айырылыб барабыз.

Эртден азықъ джетгенлей, мени орnumа акъсакъал тюшдю. Мен да джайынны ызындан кирeme, созмай, джоппу этиб элтеме. Бардықъ, бардықъ, бардықъ.

Күнорта болду да, Окъуб джарлы алай айтды:

— Бир джыл къысха иликлерим ауругъанларында, дохтургъа укол этдириб аязыгъан эдим. Не эсе да, алай болдум дейме. Мен стансеге эниб бир келейим, — деб кетди да къачда бау ишлерге къайтды, больницада джатыб.

Ма, алай ол тамаданы керегин бериб (ариу, аман этген эсек да), аурутхан эдик. Эки айны ишлеб, хар ким, аллыгъын алыб, кетебиз.

Энди айтырыкъ хапарым а муну экинчи джылында болгъанды. Анам bla эки эгечден туугъаннга бичен джалгъа кирeme. Аны къайыны да бизни блады. Джай-лыкъдабыз. Джаратхан Аллах, мен аллай адам кёрмегенме! Не уллу джауумда да тохтамайдыла: кёлеклери bla къапталларыны арасына чий кырдыкны быстырыб, барыб турадыла. Чалкы таблайыкъ, не азықъгъа тохтайыкъ, — терек тюбde олтурлукъ тюлдюле (чегет къыйырынданбай!), салкында къалыб кетерикбиз деб. Аллай эшитгенмисиз? Эки чалкъычы бир-бирин сакълагъан адет джокъду: таблагъан-таблагъан туруб, эрлай кири-шиб къалады, асыры ашыкъындан. Мен джалчыма, энди, ким биледи, мени аяусуз эте болурламы, къайдам! Мен да эришиб, артха къалмай барама. Ма, ол халда, къачха джетдик. Быйылдан сора джалчы ким боллукъ эди, деб ишлейме. Заман, заманла.

Къач болду. Энди бюгүн чалыб бошайбыз деген күнню эртден азығы джетерге, тубан басыб, джангур джаууб башлады. Андан сора — къар. Тик джерде, бир аман чырпыланы ичинде чалабыз. Сизни артымай, мен арымазма деб, бел къатдырама. Сууукъдан

джукъ къабаргъа тохтаялмадыкъ. Ашаяллыкъымса? Огъай. Джалан къапталладан суу ётдю (чий кырдык). Бир заманда ол билген адамла, кюнорта болуру, дедиле.

— Кетейик, ёлеме, — деди къайыны Алий. Мени уа къанымсаным къызгъан заманым, алай сууукъ болмайма. Бюгюн, антсызма, сизни быйыл манга этгенигизни джетдирмесем, деб, алайгъа кесими бегитгенме. Тамадабыз Матгерий, джукъ айтмады.

— Да, мен кетеме, буунларым къурушхандыла, — деб къайыны, кишиге да тынгыламай, къош таба таянды. Биз къалдыкъ. Къар дюрюлени къалау-къалау эте келиб, бир ариу талачыкъыга чыкъдыкъ.

— Тейри, Абугалий, сууукъдан ёлеме мен да, кетерми эдик, бир капна боллукъду да, ол этерни Аллах этер, — деди тамада.

— Да, Матгерий, — дейме, безирим келиб, — капна бир уллу къошну малын къалдырады джаз джабалакъда. Бу ариу биченни къалай къюб кетейик, сора?

— Къолларым къурушхандыла да, джаныу этдирмейдиле.

— Джаныу мен этер эдим, — дейме. Анга да кюлюб, киришдик. Талачыкъ бошалыб, эки къысха дюрюлюк къалды. Сора Матгерий:

— Энди уа кетдик, болалмайма, сойма да, барайыкъ, — деб, чалкысын имбашына салды.

— Сен, — дейме, — тёшлени алыб кел, мен былайчыгъын тартайым.

«Былайчыгъын тартхан» юч кере тынчды, къычырым джерге ол къыйын джерле бла барыб къайтхандан эсе. Къарт кишини (менден тамада къызлары барды) сабий джумушха ийгенме, бир кесек кюле, бир кесек къыйнала, эки дюрюлюкчюкню бошайма. Матгерий къайтыргъа ашхам болду. Алкын джауум тохтамагъанды, не тубан ачылмагъанды. Къарангы болуб, тууар ёкюрген тауушла эштиб, алай бардыкъ къошха. Юйде от уллу джагъылыб, хычынла бише. Байдымат, Матгерийни юй бийчеси:

— Кесинг ёле эсент да, ол джашны нек ёлтюресе, бу къарда чалыб туруб, ашхамда келе билмей! — деб эрине урушду:

Ол да:

— Джашны мен ёлтюрмейме, джашды мени ёлтюрген, бошагъынчы иерге унамай, — дерге кюрешди.

— Да аны билмеймисе, ол бизни кюзден бери этгенибизни къайтара туралды кесинге, — деди Алий, мурджаарда бурнун джууургъан тюбюндөн къарата.

Биз, ма алай азаб заманлада, азаб ишле бла кюрешиб, джан кечиндирирге кюрешиб айланнганбыз.

БИРИНЧИ ДЖЫРЛАГЪАНЫМ

Кыкылтыуланы (Сылпагъарланы) Зекерия бизде малчыкъларын элтирге келди да, атам мени анга нёгер этиб тебретди. Покун Сыртына барлыкъбыз. Барсакъ – келин келиб турға. Огъай, келин алкынын келмегенди: бусагъатда сый берликтіле да, сөз тауусуб, сора къайда, кышда Къара-чайгъа барсала, келинни алай элтириқдиле. Къууанчын джайлыхъыда малчи къошлада башлагъандыла. Аллай эшитгенмисиз?

Къонакъды дегендиле да, мени төрге ётдюрюб, кызыны къатында олтуртхандыла.

Сабийме, 10-14 джыл заманым. Кызыла аз, джашла кёб, алай атой уллуду. Энтда сөз тауусулгъан кызыны атын унутмай турاما – Саппакъ. Той-оюн джыргъа кечдю. Бир джыр айтрыгъа, джыр билмеген юч ийнар айтрыгъа, дейдиле. Мен башлайым, дейди да, тюз босагъада олтурууб тургъан Къарма деб бир къатын – келинни къайын анысы, – «Къобанланы къой бёлекни» бир ариу джырлады. Ол залим джырны тиширыу алай джырлаб бүгүнлюкде да эшитмегенлей барама. Ол бошаб, кызырыдан джырлаб барадыла. Кёзюу манга джетди. Не этсин адам?

Сабийме да, уялгъандан ёлеме. Ал джылында Багъыр улу Къас-ботдан Дуут Джалпакъда да, румлада да (Хасаут-Греческий) къатында олтурууб «Айжаякъыя» юреннгенме.

- Джырла, джашчыкъ! – дейдиле.
- Билмейме...
- Бу джырлай билемиди? – деб сорадыла Зекериягъа.
- Быртда устады, джырчыны джашиды! – дейди Зекерия, менден хапары болмагъанлай, джырлатыргъа деб айтды. Сора къоймагъанларында:
- «Айджаякъыны» билеме, эжиуге келтираллыкъ тюлме анысы, – деймие.
- Ой, сени огъесе! – деб, джашла тёгерегиме басындыла.

Джырны айттыб тебрейме, джырлар ючюн тюл, дженгил бошар ючюн. Ол джашланы эжиуде тылпыуларын алалмай солугъанлары, ма, бусагъатда да, сиз анга ийнаныгыз, къулагъымы келе туралды. Джырлай билмейме да, алкын. Бошадым. Къарма алларында болуб, юч сахан bla хант алтыб келиб:

- Къой санагъанча джырлагъан къарнашчыгъыбызыны сыйына! – деб, аллымы салдыла. Уялгъандан, кызыаргъандан, джерге кирлик болуб, этлени кызгъа-джашха юлешдим. Аны bla къутулдум. Алай а къайда къутулуу!

БИРИНЧИ КЕРЕ КЬОШХА БАРГЪАНЫМ

Мен да къошха барама деб, эки-юч
кюнню къадалыб тургъанымда атам:
«Тамбла Тамаш bla Ахмат-Алий элти-
рикдиле, айтханма» – деб, кеси ол кюн

огъунакъ, кетеди. Кеч ангыладым, кеси элтирге тартыныб, ол эки
къарнашха аманат этиб, тамбла Джаланчюкде тюбербиз дегенин.
Ол кече, кёзюме джукъу кирмей, бек зорда чыкъым танга. Дотдай-
ланы Тамаш bla Ахмат-Алий апенди bla тебередим, къошха бар-
лыкъбыз – Архыз башына. Барсакъ, барайыкъ, Ташкёпүрге дже-
терге башлайдыла ол экиси да мени къозуб: тегейлилеке джетсек,
тегей гырджынга ауушдуурбуз джашчыкъыны деб. Алты-джети джыл
заманымды, къым-тым болуб, симсиреб барама, тёгерекде джанги
джерлеке кёз ийгенликге, къоркъубма. Сёзге болдула да, унутубму
къойдула, не сейир эсе да, тегейлилеке кириб, озуб да кетдик –
мени гырджынга ауушдурмадыла. Бир заманда эскердиле да: «Къай-
тыб джашны къоя барайыкъ, орнуна гырджын берирле» – деди
Тамаш, Ахмат-Алий унамады: андан эссе Къарданикде ётмекге са-
тарбыз, унутмазбыз да деб, мени «Къууандырды». Энтда сагышха
кирдим, атамы башын бездириб тургъанма сокъураным, кеси нек
кетди Архыз башына деб, гурушха болама. Джыларгъа уялгъан эте-
ме, ансы, хаб хазырма. Келе-келиб, бусагъатда Октябр эл bla Къар-
даник стансени араларында ёгюз ииичую джерге джетерге кеч болду
да, алайда къалыргъа тохтадыкъ. Манга эшилдириб айтадыла, хата
джокъду, эртденbla орамларында ётмек бергеннге къоярбыз да ке-
тербиз деб. Алай а, араларында джатыб, мени юсюмю-башымы иги
къыстырадыла. Сора джукълайма...

Не эссе да, ашыгъыш эдиле да, кечегиден туруб тебредик да танг
атхынчы, аман кёзлерине, станседен ётдюк да кетдик. Мен къайдан
билим, ала базаргъа ашыкъындыла. Дагъыда къоймайдыла: «Зе-
ленчук базарда иги багъая беришибиз», – деб, барадыла. Зеленчук
сагышынлай, къууанама – атам алайда боллукъду! Кертиси bla
да, атама тюбейме; джашауумда ол кюнден бек къууаннган эсем да,
унутханма, таб, тарыгъыргъа да унуттум. Джашла уа, мени сатхан
огъай юсюмю татлы ашарыкъладан толтурдула. Атамы таныгъан адам
болуб, ол кюн манга саугъала алмагъян болмаз эди. Ол заманлада
пряник, бусагъатда таб къойну сыйы –багъасы болур эди. Ма, са-
бийни биринчи кере къошха баргъаны сыйын алай кёре эдиле.
Ашагъанымдан къалгъанын да къарапай башлыкъыга кючден сый-
ынган бир болуб, къошха алыб чыкъым, андагыла да, дунияны
алгышын этиб, къабадыла мени базар хантларымдан.

Атдан сюйгеним джокъду да, сау күнню атны белинде, анда-мында сюрюу къыйырына да барама. Къой кесселе, къийрукъ учун, джаякъны да манга бередиле. Къийрукъ учун ашайма, джаякъны уа, тилинден джийиргенеме да, тиймей, къошда онюч адам барбыз да, бирине береме. Бир джолда Ахмат-Алий айтады:

— Шо, бу джукурундан бир къаб, экинчи кишиге берлик тюлсө, — деб, къоймай, зорну орнунда тилден къабдырады. Ахмат-Алий джашлагъа табсыз этди: джаякъдан бир къабыб кёрдюм да экинчи андан ёзденлик этиу къалды...

Къуру къарапай къошладыла. Бизни тёбен джаныбызда Ёзденланы Джамак деб биреулен къысыр туuarла bla туралы, бир кюн аланы башларындан къараб тургъанлайыма, балас bla отун, бичен эндириучу тик къабыргъадан биреулен энгишге, ташча, тёнгереб келе эди. Джамакга ушатдым, ауузу да от чагъя, къошха джетерге, ызына бурулуб, джумдуругъун тутду. Ол эниб келген тикге къара-сам, чегетден аз тюл эди аны сюрюб келгенле. Джамак а, чабханын бузмагъанлай, чегетте сингди, ол адамла да къошха юрюлдюле. Мен да кесибиз таба мукъут болуб джетиб, хапар айтама.

— Ант этдир, — дейди атам, — маллары тас болгъан болур мыжыкъылыланы, энди къоярыкъ тюлдюле...

Бизнике да чегет таба къачдыла. Атам осият этди:

— Сангя тиерик тюлдюле, манга джусть болгъаны — иш болса, акъджал атны геъен тюбге тартыб минерсе да, Архыз сууну кечиюнден ол джанына ётерсе, сора ким биледи, Аллахы болгъан бир джолоучугъа тюберссе...

Бир къарнашын ал джыллада къазакъыла ёлтюргендиле да, къоркъубуду атам. Кривая Балка деб, орус хуторчукъ барды, алада мал, тауукъ тас болса, сау эл бирден къобуб излейди. Къолларында — шкок, сенек, балта, кюрек, къазыкъ дегенча не тюшсе къолгъя, аны сермеб чабадыла. Бизнике тюбеселе тюедиле, сен этгенсе, не сен билесе деб...

Бузуланы ышыра-ышыра, биягъы мен Джамакланы къошну башларындан къарадым. Оруслула аладан чыгыыб, дауурларын тохтатмагъанлай, тёбен къошлагъа айландыла. Кёб заман да кетгинчи, мыжыкъылыла, бети да къандан толуб, башлыгъы bla башын чырмаб, кючден джюрюген биреуленни алларына сюрюб, менден узакъ болмай ёрге айландыла. Кесибизнике келиб хапар айтсан да, джангыз бири тюйюшюрге барыргъа хазырланмайды.

Ол заманда къулагъыма да алмай эдим, иги абадан богъанымда эшитдим ол мен кёргенни хапарын. Чычханланы (Батчаланы) Ид-

рис деб бар эди, ол кече элден келеди, аты терлеб, ингичкериб, айыл ызлары да алкын кетмей, сора: «Аха, сен урлагъанса, таб малны», – дейдиле да, тюйедиле, болгъанын бузадыла. Идрис. Кыйынлы, джолоучу къагытларын кёргүзтгенликге – ишге къарамай, кутургъан мыжыкъылы аны эл таба айландырадыла. Мен да алайын кёрген эдим Хуторларында уа, къаллайла эсе да Идрисни ёлтуре-диле. Дагыда – ол кызыбайлыкъыга къара! – барыб ёлюгүн бери алалмайдыла къош нёгерлери. Сора Джазлыкъыга къуугүн кетиб, кюеую Басият Джаландчюкден следователь бла келиб, джарлы Идрисни ёлюгүн алай къоратадыла.

Мен билиб къуру Джазлыкъыга, ол гитче элге, он джети ёлюк келтиргендиле барысы да къазакъыланы хатерсиз къолларындан ачыб. Аны ючюн алагъя, биз эшитиб, айыб этген джокъ эди. Аны сылтауу: Къаракайлы адамгъа саналмагъаны орнуnda болгъанды. Алай айта эдиле, сююде бир къазакъы бла юч къаракайлыны шагъаты teng болгъанды деб. Артыкъылукъ заман эди.

Мен, гитчелигим бла тёгерекде болгъан къатылыкъыны кёрмей, ангыламай, къошда къууанч тыбырлы болуб, заманымы алай ашырама.

Къачда юйге баргъанымда уа, эсимдеди, мени алымга Кябадан къайтханнга чабханча чабханлары, эркелетгенлери, уллу адамгъача, къош хапарла соргъанлары. Мен да айта болур эдим, къайдам, билгенимча бир хапарланы.

КАВАЛЕРИСТ ТЕНГИМ

Станселеге, тёбен хуторлагъа келген-ча, бизни тау эллеге да кирген эди Буденнийни аскери. 1920 джыл болур эди дейме.

Джазны башы, мартны ал сюреми. Алай а джазны келир акъылы болмагъанча, уллу джабалакъ къар джауа эди. Шкогу, къайдам, дагъыда башха саууту болгъан ётдюрюрге деб буйрукъ болгъанында, Джазлыкъда юшджюз юй бар эди, унутмай турама: беш арба шок джыйылды. Мартны ючюнден джыйырмасына дери хар къайсы юйдеги да аскерге къолубуздан келгенча азыкъ бла болушханлай турдукъ. Айхай, джуку болса уа. Эт табылады, мюрзеу джокъду.

Бир кюнню эртденblasында былай ариу кюн тийиб, къар эриб, джылы болду. Бизни Доттайланы тийреде бир отрядчыкъ тура эди да, шо, бир барайым, деб тебрейме. Джашма, 20-24 джылым болур.

Юйню арбазында юч джаш: бири, чалманнга таяныб, нелени эсөйтүб, кеси кюледи, биргесинде джашла да кюледиле. Юй джанында бир солдат, бирини башына суу къюб, джуундурады. Саламлашым, джууаб этдиле. Дағыда ичгери кирдим. Узун, топракъ тыркылагъя олтуруб, юч-тёрт джаш джырлай, дағыда экеулен бирбири башын джюлюй турале.

— Зрасте! — деб иги абадан айтдым. Сау боллукъла, ёрге турууб, къолуму тутдула. Не айтыргъя билмей, джунчуйма да, сакъалымы джюлюгюз, деб билдиреме.

— Джюлюрбюз, — дейди джюлюй тургъян джаш, белибауну биркъыйырын манга тутдурууб, джюлгючге джаныу эте, — бу джаш бла тутуша эсенг. — деб, олтурууб сакъалы сапын кёмюк болуб тургъян биреуленин кёргюзте, къошду.

— Давай, давай! — дейме, ойнай болурла деген акъылда.

Сакъалымы, чачымы ариу джюлюдюле. Сора дауур-сюйюр эте, эшикге юрюлдюле. Юсюме сахтиян габрайны кийдириб, белиме джассы къубас белибауну къаты буугъянларындан билдим ойнамагъанларын. Аллыма бир мазаллы джашны сюедиле. Билеме, ашаб да къоярыкъды, алай а къоркъууму билдиремезге кюрешеме. Арлакъда ныгыш бар эди. Бир мадар излегенча, ары кёз джетдиреме: тийрени адам болгъаны чыгъыб бизге битиб турале. Мени аскерчиле бла тутушургъя тебрегеними ангылагъанмы этген эдиле, юч-тёрт тенгим бизни таба дженгил-дженгил атлаб тебредиле. Бир кесек эс джыйдым. Джангы танышларым а, кесимча, «давай, давай», деб, ашыкъырдаудыла. Орус тутуш: эки къысха иликден тутуб, эрлай сыртына аууб, адамны аякълары бла кёлтюрюб, юсю бла артына атыб ийиу эди. Алай этерик болур деб, анга къатыб турара. Айтханымча, аллына атлаб, эки къысха илигимден къаты тутду да, сора терк огъуна сыртына джыгъылыб, аякълары бла белимден кёлтюрюб, силдей тебрегенлей, аякъларын къымылдатхынчы, мен, кёкюргегиме бауурланыб, басалгъанымы басыб, дыф этдирмей къойдум.

— О-хо-хо! — дей, солдатла мени тутуб алыб кёкге-кёкге атдыла.

— Сен джыкъынг, молодец болдунг, алай а кел, энтда бир тутушайыкъ, — деди ол джаш. Мен джукъ айтыргъя ауузуму ачхан да этмеген эдим, ол, билеклеримден тута айланмады да, белибауму къарным джанындан тутуб, тобну атханча, башы бла артына силдеб ииди. Мен да, хауада бир кесекни учуб барыб, джетиб келген тенглерими алларына «доф» деб тийдим. Ёрге къоба келиб:

— Энди мууну да бир тут, — деб, къоймай Доттайланы Локъманы аллына элтдим. Локъманны, былай билмей тургъанлай, ич чал-

дыу этиб джыгыбын къюючу бир амалы бар эди, ай, марджа, аны эталмазмы эке, деб турама. Ха, Локъман да, туттар-тутмаз, джашны абындырыды. Биягы солдатла, къычырыкъыны бузмагъанлаи, Локъманны да талай кере ёрге-ёрге атдыла. Сора ол биз тутушхан джаш, чурукъларын тешиб, кёнчегини бучхакъларын ёрге тобукъларына дери къайырады. Болгъан къыйынлыкъ аны эки аягъындача эди: алай тургъанлай окъ, бычакъ ызла, тешикле, къызыл, кёк, къара – эрши тамгъала.

– Сукъланнган этеме сизге, быллай хуторда джашаб, бу сейирлик джерледе, аллай заманым бир болгъа эди, – деб, айланыб бизни барыбызын да къолубузну тутду. Мени имбашымдан бир иги къагыбын, чёкдюргеи да этиб, джашланы кюлдюрдю. Шохла болдукъ. Кюн сайын дегенча алагъа келиб, тюрлю-тюрлю оюнла бла кюрешибиз. Къайдам, шок бла къара салыб ата эдик, ат чабдыра эдик. Ол джашны уллуулугъуна, саулугъуна сейирсине эдик. Ол халкъ таныгъян Абайханланы Къочхарча эди сан битиши. Бизге да барыб, атам орус тилге уста эди да, аны бла кёб ушакъ эте эди.

Кете тебрегенлеринде, бизни ючон кюрешиб айланнганыгъызыны сыйына, деб эл саугъала (ат, азыкъ, кийим) бергенлеринде аскерге, мен да юсюнде кереклери бла бир иги ат бердим джанты тенгиме. Къаты къучакълашдыкъ. Бир да унутмайма, кете тебреб, атны юсюнден къолу бла имбашымдан къагыбын, мени биягъынлай джыгыбын, джыйылгъан миллетни кюлдюргенин.

ХОНШУМ

Бек оюнчу хоншуларым бардыла мени. Ма, Эдиланы Хамит, Хаджи-Кишини джаши, мени балаларым тенгли-

ди, алай а чам-накъырдама юретгенме да, чыртда манга тенг болуб къалгъанды. Иги алгъаракъ джыллада трактор чанаңга биченни къурукъ бла бегитген заманда, ма, ол Хамит, былай айтЫб къычыргъанды: «Къурукъну къысхан заманда харамлыкъ этгенни анасына алай-былай!..» – деб. Хамит айтханлай деб, ол сөз болуб буюн да джюрийдю.

Бир күн мени ныгыышымда экибиз аны-муну сагына тургъанлайыкъы:

– Абугалий, – дейди Хамит, – кел, санга бир джукукъ келтирейик, энди былай этибми турлукъса?

Сабийлени аналары, къыйынлы, ауушхан эди ол заманлада.

— Хамит, — дейме, — къартды, серди деб къозурung келиринг били турама, алай а манга ол сен айтханны алсанг, сокъуранныкъ тюлсе: биз тамырыбыз юзюмеген, къурумагъан юзюкденбиз...

Тохсан юч джылымда бэзий турал эдим алай, — я джаратхан Аллах сен кесинг кеч!

КЪАРТ АКЬЫННЫ ХАПАРЫ

50-чи джылны къышы Къазахстанда бек сууукъ эди. Къар эки метр чакълы тюшген эди. Мал чарпыб, кёб зат зы

раф болгъан эди. Мен да къойчу эдим да, бир хайуаным да ёлмегендинде, аны джазында Джамбулда выставкагъа элтедиле. Ийнекни ток машина бла саулгъанын мен анда кёргенме.

Онтёрт къанатлы кийиз юй келтирген эдик да, ингир болгъанында аны ичине джыйылдыкъ. Джер-джерден джырчыла, къобузчула чакъргъандыла — ала концерт кёргюзюб тебредиле. Кёб джыргъя, назмугъа тынтылаб, кёб тепсекге къарадыкъ.

Бир къарт акъыннага джыр кёзюу джетди. Тиши ышармагъан узун сакъаллы къарт:

— Кёб зат айтылды былайда, нени джырлайым мен а? — деди.

— «Акъ эчкини» джырла! — деб, къычырдыла андан-мындан.

— «Акъ эчкини» алгын хапарын айтыйым да, ангыларгъа алай ити боллукъду, сора джырларма, — деб домрасын къолуна алды. Джаш заманымда кеси этген домбрачыкъыны эски болгъанында да, атаргъа кёзю къыймай, алыб айланады. Белгили акъынды Кенен Азербаев, Джамбул бла да кёб джюрюгенди. Джырны хапарын айтды.

— Эртде, патчахлыкъда, джырчыгъа, мал, ачха берген заманлада, айлана Къыргыз таулагъа кетеди. Пулу сому болгъаннага пул бередиле, кызы болгъаннага кыз бередиле, деген кёзюуле. Бошунагъа малынг къурсуза, джырчыгъа мал бергенча деб эшитмегенмисиз? Была къачда кетиб, джаз аллында къайтхандыла. Джырчы кетгенлей, эгиз джашчыкълары болгъанды. Ала, Азар бла Назар, кёметийиб ёледиле. Кененин къайдагысын да билмейдиле, сабийлени асырайдыла. Айтханымча, къачда кетиб, джаз ала къайтхандыла. Была эллериңе джетерге арлакъда бир тёбени башында кёкбар тарта тур-

гъанланы кёрюб: «Келигиз, кёкбарланы ала кетейик», – деб, ары буруладыла. Сора андагыла да была таба айланадыла. Келселе, кёкбар да джокъ, акынны элини адамлары муну келген хапарын эшитиб, аллына чыкъгъанлықъларыды. Къазакъда аллай адет джюрой эди: ёлгени болуб тышында къалыб кетсе, ол къайтыргъя – аллына барыб хапар алай айтхандыла. Бу атлыла да аллай атлыла болуб чыгъадыла.

– Элден бир тамада къарт атын алгъаракъ джортуруб, бизге джетерге салам джокъ, хош келдигиз джокъ, джырлаб «ёлен сарын» айтыб тебреди, Азар bla Назарны къайынлатханбыз деб. Баш тишлерим бла тюб эрними къабдым – алай элге барыб къалдым. Анда да юй-юйге чакъырыб, бушу этерге къоймай, айландырадыла, кёзюмю ачаргъя кюрешедиле. Эрним алай бир талайны тутду мени: не джылатмай, не джырлатмай. Джаз келиб, юйден арлакъгъа къырдышха, кийиз юйлеге чыкъдыкъ. Бир ингириликде, тюшде хар ким къюн, эчкисин кёкенлеб сауадыла, мен да домрачыгъымы алыб бир тёбечикни юсюнде сагышланама. Хоншуму акъ эчкисини эгиз улакъчыкълары ёлгендиле да, джарлы, къойдан эчкиге, бирде адамлагъя, не джылкъытга чабыб, балаларын табмай, ачы макъырыб излейди. Олсагъаттай джашчыкъларым кёзюме кёрюнюб, сермеб домбрамы къолума алыб къойдум. Хахай этиб, джырлаб-джырлаб тебредим да – эл юсюме джайылыб къалды.

Сора биз да джырлатабыз.

– Алгъын: «А-а-а-ай!» – десем, тауушум тюзден-тюзге ётюб кете эди, энди тауушум да къалмагъанды, къарт болгъанма, – деди харид. Тамакъ, ауаздамы къарт болады деб, алай сагыш этген эдим ол заманда, энди билдим аны кертисин.

Джырлаб тебреди да (аллай ауазыбыз болсун бизни!) «Сорлакъ эчки» деб, я мени джаратхан Аллах, кёзлеримден джыламукъларым агыыб, аланы сирте, тёгерегиме къарагъанымда, алайда олтургъан миллетде джыламагъан болмаз эди. Бизни басхармабыздан (председателирибизден) къаты адам болмаз эди, ол да джылайды. Энди сёзлерин бусагъатда табыб айтталлыкъ тюлме, акъ эчки bla улакъчыкъларын, кесини эгиз джашчыкъларын алагъя тенглешдириб, таб келтириб айта эди. Бююнлюкде да ол хапар, джыр, къарт эсime тюшселе, къыйналмай къалмайма.

Кёб болмай Къазахны белгили акынныны Кенен Азербаевни джашы, Быхытджан манга бир къараачай джашчыкъдан атасыны китабын джибергенди. Кавказдан бусагъатлада баргъан джан

анда Кененни музейине кириб къарагъан да этгенди, сора мени бу хапарымы эшитген болур эди, анда хапар айтады. Айтса, айтсын, музейни директору Азербаевни кесини джашы болуб чыгъады да, къаракай джашны сыйлаб, къонакъбайлыкъ этиб, эм ахырында манга уллу саламы bla атасыны китабын саугъагъа бериб иеди. Сау болсун! Ол сейирлик китабны ичи алай тургъанлай кюуле, айтышла, суюб тынгылайма джашлагъа окъутама да.

ДЖЫЛАНЧЫКЪ

Къойланы тыя барыб, бир кёкенчик-
ге джетиб, аны салкъынына олтурдум.

Сора джукум келиб, кёзюм къалкъы-
угъа кирди. Бир заманда бойнум дыгъы болгъанча болуб, сесек-
лениб уянама, эслеб къарасам, бир гитче джыланчыкъ, тилин соза-
да, джыя, кёз туурамда шуулдай тура. Бисмилляхи-рахмани-ра-
хим деб, олтурсам боламыды, дагъыда быллай сёзле тил учума
келедиле:

— Сен да тиймегенсе, мен да тиймейим, — кет да къал ... Сора
джыланчыкъ башын энгишге ииб, артына-артына барыб, хансда
тас болады.

АГЬАЧ САТАРГЪА БАРЫБ

Онеки джылым толгъан эди бирин-
чи кере Баталпашинскеге базаргъа бар-
гъанымда. Атам джолоучулукъгъа тебреб
тургъанлай, аны къайры эсе да алыб кетедиле да, мен барама. Эгэ-
чиме белгиге келген ёгюзлени джегиб, атам Мырзаланы (Хубийла-
ны) Таучугъа мени аманат этиб ашырады.

— Учхул Тардан кечегиде ётюучендиле, сакъ бол, — деди атам
джол юрете. Къаракайлы адамны чамсыз атламымы барды, былай
тебрегенлейикге мени къозуб башладыла. Талай арбачы барбыз бир-
ден джолгъа чыкъгъан.

- Джаш Эниу Аягъындан кетди дейик да, адам иейик!
- Джукълаб, арбадан джыгъылыб тас болгъанды дейдиле!
- Базарда ётмекге ауушдуурбуз!...

Мен чарлайма, менден да бек Таучу хариб чарлаб, хар бирине джууаб къайтарыб барады. Манга да:

— Къоркъма, джууугъуму джаши, ёгюзлерибиз аланыкъыдан аман тюлдюле, кесим да орус тилни эки сёзүнден къалгъанын билеме да, кишиге джалынныкъ тюлбюз базарда, — деб ариу айтады.

Рахат болуб келеме.

Нарат агъачны тамыры бла сатыб алыб(кюмюш ачханы заманы), ариу бутакълаб, ёгюзле элтирле деген бирни салыб, алай бараса. Ташкёпюрде уллу агъашчы хар агъачны мухур уруб, джол къагъыт да береди. Джазлыкъыла былай этиучен эдиле; орта күн элден чыгъыб базаргъа тамам джетиб къала эдиле. Сора дагъыда юч күнню ызларына. Алай бла сау ыйыкъыны юйде джокъ. Базарда агъач аман сатылмайды: тёбен джаякълада агъач джокъду, бизде, тау элледе, мюрзеу джокъду.

...Атам айтханча, кеч бола Учхул Тарына кирдик. Алайда аллы-бызгъа орус арбачы чыкъды. Таучу — мен ызындан келеме — арбачыгъя:

— Старанисъ, знакум, старанисъ!.. — деб, ёгюзлеге «та» деб, уруб кетди. А, да бу керти да уста кёреме орус тилге, деб къууанч тыбырлы болама.

Баталпашинскени базарында агъачларымы сатыб бередиле, сора къабчыкъланы алыб сатыу этерге тебредиле. Таучу айтды:

— Аланла, бу джанында черкеслие бла оруслула болуучандыла, аланы тиллерин ангыламазбыз — андан эсе, бирси джанына барайыкъ, — деди. Сора мен эрлай:

— Да, Таучу, орус тилни эки сёзүнден къалгъанын билеме демеими эдинг?! — деб къычырама къоркъуб. Джашла кюледиле, Таучу уа:

— Ол эки сёз тюлмюдю оюн, джууугъуму джаши, — ары айтхан бла бери ангылагъян, — деб къойду.

Мени ючюн да сатыу этдиле, ол күн оғыунакъ таулагъа айландыкъ. Нёгерлерим биягъы айтычуларын айтыб, мени къозуб келедиле. Джолда ёгюз ийген джерде алай тургъанлайыкъыга, къайсы онгмагъян эсе да манга:

— Таучуну кюеую! — дейди да иеди. Джашла ол джанги сёзни андан да бек къолгъа аладыла, мен чарлайма, чачылама, бузулама, этмегеним джокъ, Таучу да:

— Ы-хы, ма, алай айтсагъыз, а, ансы джарлы балагъа алай болду, былай болду демеин! — деди. Сора Таучу бла да джау болдум.

Алай бла юйге юч күнден джыййылдыкъ.

ГУГУКЛА

Къыйыр Къолда, Гиляч суу келген джерде, Теберди таба сыйртлада къош болуб турабыз. Сабий болсам да, мал тыяргъа джарайма. Тёбен джаныбызда юйдеги къошла бла тебердичиле турадыла. Барыб, анда-мында башларындан къараучанма. Бир күн къошчуланы бири Къыямыт манга былай айтады:

— Алан, ол къошлагъа джууукъ барсанг, «Гугук» деб къычырамыса? Огъаймы? Эндиги джол бир этчи айтханны, — дейди.

Экинчи күн ашыгъыб, бир иги затдан къуру къалыб тургъанча тебердичилени башлары къапакъдан къарадым. Сора не аз да тамагъымы аямай «Гугук, Гугук!» — деб талай кере къычырама. Къычырама — джаг да кёрюнмейди. Дагъыда, тына билмей, «Гугук, Гугук...» дейме. Бир заманда къошдан башы да джалан бир къартыракъ киши чыгъыб, тёгерегине къараб, арлакъда отлай тургъан тайлыш байталгъа миниб, мени таба айланады. Бир палах этдим деб, ичимде джаным къалмай, ол гузаба келген атлыдан игилик кёrmезлигимден тюнгюлюб, чабыб, бир уллу аугъан терек бар эди, аны гырынына букъдум. Од адам келиб, ары-бери къараб, кёб айланды. Таб, малланы къозгъаб да къарады — мен джокъ. Аны бла кетди...

Ингирде малчыла джайылгъанларында, буюон не болгъанымы айтама. Къошда Къыямытны абадан къарнашы бар эди, ол урушду:

— Акылынгмы эди ол, сабийни бир джартыгъа юсдюрюрge?

Гугук келиб джашчыкъгъа бир сакъатлыкъ салса, не уруб ёлтюрсе, бетинги адамлагъа къалай кёргюзорюк эдинг? — деб.

Сора алайда джашла айтдыла, ол эригиб тургъан халкъ, дагъыда бир Гугукну юсюнден хапар. Од Ташкёпюрде болгъанды. Бир джолда келин келтирирге деб къурала тургъан кюеу нёгерлелеге Гугук мени да элтигиз деб къадалады. Джашла унамайдыла:

— Сени къозурла, тюйюшюрге чабарса, сора ол къууанчда дауур ачылыр, андан эсе, къал, — дейдиле. Ант этеди Гугук, не зат айтсала да тюйюшмезге деб, сёз береди. Од заманда биргелерине алыб баргъандыла. Барсала, барсынла — тебердичиле аны алаймы къоярыкъдыла — хо, санга. Келин алкъын чыкъмай, джаш къаум джырлай, тебсей, къол таш ата, тутуша турадыла. Арлакъда къырдышда талай джаш олтуруб, лахор этдиле. Гугук да ала бла. Тебердичиле аны тёгерегине айланыб, бир-бирлери бла сёлешедиле:

— Ма, Гугук десенг Гугук, тынч, огъурлу Гугук, ансы бизде да барды бир Гугук, джуукъ айтсанг, пашот болады да къалады! — деб, Гугук да былай туруб илинирге орнунда тебджилдейди, алай а къатыя ачмазгъа сёз бергенин унутмай, кесин басады...

БАТЫРБИЙ БЛА ДЖАШЫ

Батырбий бла биз мал нёгерлебиз. Кеси джокъду, джаши Абдулла бизни блады. Батырбий эки ыйыкъдан дегенча азыкъ алыб чыгыуучанды. Абдулла атасыны келе тургъанын кёрсе, гюрюлдеб, бугъача ёкюрюю, тутушургъа деб аллына чыгъады. Къошха да джетгинчи, Батырбий атдан тюшюб, джаши бла тутушады. Джыгъады. Къащий, мени гичем, сюрюу блады, ингирде келсе, аны да джыгъады. Къууаныу этеди джыкъса-кюлюб, къатыб къалады. Былай меннге да къарайды, аман джаш, тутармы эдинг, дегенча. Мен а:

— Огъай, Батырбий, экибиз бир джанлы болайыкъ, ансы, бла сен джокъда мени союб туралыла — деб, башымы алама. Кеч болуб, ашаб-ичиб бошагъанлайыкъга, биягъыла мулджар агъачда джагъ-алашиб тебрейдиле. Тар къошда Батырбий хариб дженгил аякълы болалмады болур (къарт кишиди!), джаши бу джол онглу болуб, атасын тюбге салыб, кёкюргегинден басды. Батырбий кюлгени, къууяннганы да джокъ, башы салыныб, мулджарагъа олтурду.

— Сени, — деди къарт, терен солуй, — итден туугъан, эртденбла мыртазакъланы алыб келиб, сюрдюрсем, кёрюрсе...

Танга аман бла чыкъдыкъ, ахсына, ары-бери аунай.

Эртденбла болду да, къарасам, кертиси бла да атын джерлей туралы.

Билмегенча этеме да:

— Батырбий, юч күн турлукъма демейми эдинг? — дейме.

— Кёрдюнгю бүгече ол итни кючюгүн, мени тюбюне салыб, кёкюргегиме олтургъанын... Мен аны... — деб, къызады.

Къамчини манга чыгъар десе, не этерме, алай кеси кирсе юйге, атны иерме да къоярма деген акылны алдым. Батырбий манга джукъ айтмай, къамчисине деб, къошха киргенлей, эрлай атны эки айылын ычхындырыб, ашыкъгъандан джюгенин джаякълыкъдан чыгъарыб илеме... Батырбий къошдан чыгъыб, атны аллыбыз талада башын бир джанына тутуб, тас болуб баргъанын кёргенинде:

— Атны ким ийди? — деди.

— Мен ийгенме, — дейме.

— Нек ийгенсе, зийнадан туугъан?

— Да, Батырбий, кесинг джыкъсанг бек къууанаса, сора Абдулла джыкъса, мыртазакълагъа сюрдюрлюксе, не? — дейме. Джукъ айтмады. Къуру:

— «Ай, ант джетмесин санга, ай, ант джетмесин санга» деб, къошха кириб кетди.

... Джашы бла атасы артда чырт тутушмай эдиле.

АНАМЫ БИР КЁРГЮЗТ

Тенгим Али-Мухаммат bla мен Нарсанагъа малла сюрюб, сатыб къайтыб келбиз. Гум Башына джетгенлейикге:

— Кел, Джёгетейге тюшнейик, анамы бир кёргюзт, — деди ол. Али-Мухаммат анасы эки джаш табханлай, эринден айырылады. Джашчыкъланы эки къаратон къайын кызылары асырайдыла. Алай bla, Али-Мухаммат гитче къарнашчыгы bla аналарын кёрмей, эки эгечде ёсгендиле. Аталары дагызыда юйдегилениб, талай сабий да болады. Эки джашны аналары артда Джёгетейге эрге чыгъады, аны да юйдегиси. Сейир болама: джашла уллу болгъанларында да аналарын кёрмегендиле, ол огъай, Али-Мухамматны тамада къарнашы Къази-Мухаммат анасын кёрмегенлей джашлай ёлюб кетди, ауруу тийиб.

... Джёгетейге энебиз. Тенгим анасыны джашагъан джерин соруб, билиб, юйлерине да джетерге, Али-Мухаммат:

— Алан, сабийлеке джууь алмагъанма, кесим да не деб барлыкъма, — деб тохтады.

— Ай, юйюнге, — деймे, — кюнлюк джолну бир джанына кетиб, алай келгенбиз. Энди анангы кёрюнг келмеймиди?

Унамады Али-Мухаммат, кёлю бармады, не эсе да.

— Къой, ол кёрмегенимча, алай къалсын да кетсин энди, ансы... не болабыз, не къалабыз, — деди джарлы тенгим.

Ала менича къыйналамыла экен, аналарын кёрмегенлерине деб, сагыш эте эдим. Ёмюрлери алай кетдиле...

ДЖЫРЧЫ

20-чы джылла эдиле. Бек уста джырчыды, таб, саулай Къараачайда да болмагъанча, деб эшитгенме да Джёгетейде

бирауленини, ары бара турама. Джазлыкъны Джёгетей башында джерлери бар эди, алайда анамы къарнашы, Акъбайланы Асланны, къошуна барыб тюшеме. Кюндюз ёзеннеге эниб, кече къошлада къалыб, юч кюнню турдум. «Эки кёзю къарау сокъур, алай а бир сейирилик къартха бардым да къалдым. Былай къарасанг джюзле бола болур дер эдинг джылына. Аты Ёрюзмек. Ёрюзмек болса, Ёрюзмек болсун, — ай, бир джырлау этди! Санга Джазлыкъдан эски джырлагъа тыңгыларгъа, юренирге келгенме деб мен уяла-уяла айтханлыгыма, ол а къууаныч аллы болуб джырлайды. Бусагъатда ол огъурлу къартны эсиме тюшюрсем, алай оюм этеме:

Багыр улу Къасботдан, Сары Смаилдан артха къала болмаз эди джырлагъаны деб. Джаш заманында уа къаллай джырчы эди экен! Багыр улу, керти да аламат джырчыды, алай а аны аты белгили эл-элге, къошлагъа айлана белгили болгъанды. Таб, джырчыларыбызны кёбюсю. Ёрюзмек а Джёгетей ёзендөн чыкъмагъан хапар айта эди. «Хасауканы», «Хожну», «Ачемезни», андан юрениб кетген эдим, бюгүн да, Аллахха Шукур, унутмагъанма. Тохсандан атлады манга.

Къаллай къартлары бар эди Къарапайны!!! Бирери— бирер къала, бирери-бирер джыр, таурух къабчыкъ, бирери —бирер джа-зылмагъан китаб! Ала топпа-толу эдиле, — багъалата билмей эдик. Къайтмазлыкъ берекетли заман!

— Кел, кел, кел! — деб къолумдан тутуб, юйге кирирге унамагъанымда, терек салкъыннга барыб олтурдукъ.

Ай, бир джырлау этди! Бу тийре-хоншу да джыйылды...

Алай бла юч кюнню джюрюдюм. Манга да джырлайды.

— Келе тур, ашхы улан, мен эригиг тургъан бир къарт! — деб ашыргъан эди.

КИРПИ

1919 джылны къачы эди, кеслери да ач джылла. Беш арбачы болуб тёбен хуторлагъа агъач элтиб, будайгъа ауушдуруб келебиз. Сынтыгъа барабыз деб, биргебизге эки манаң къыз да келедиле. Таммий кёлге кириб, туз ала тура эдик, кызыла бир кирпичини тутуб алыш келдиле. Кеч болуб, судан чыгъыб, джерклендөн от этебиз. Бирибиз, Заурдей улу Хаджи-Бекир айтды:

— Келигиз, аланла, кирпини ашайыкъ.

— Сора кирпини адам ашаймыды, не уа ол чыгъанакъда бойнун къалай табарыкъса? — деб сорабыз.

— Муну Тюркде ашагъан этедиле — Хаджи-Бекир Стампулгъа барыб къайтханды, — иги къарагъыз — деб, къамчини учу бла кирпини тюртюб, суугъа тюшюргенлей, ол джюздю да тебреди. Сора созулуб баргъан буюнчугъун эки бармагъы bla бууду. Кесдирмедин, къой, Джазлыкъга элтейик, анда кирпи джокъду деймө.

Чычханны элталсанг, муну да элтириксе, чычхан кирген джерден кирпи да тохтамайды, — деб кюледи. Алай болса да, элмей а, элтирикме, деймө да, Хаджи-Бекирни кесини узун ингичге хунуту бла экеулен болуб кирпини белиндөн ынгычхыгъынчы дери бир

бууабыз, аны да чыбарка челекге салыб, хунутну къыйырын арбагъа байлаб, рахат болдум...

Кече бир заманында туруб къарагъанымда тура эди, танг аласында къарагъанымда уа...

Эртденбла Хаджи-Бекир:

— Алан, Гассы улу, сыйыртхым bla кирпи думп болмай турамыдлыа? — деб, ышара келиб, чекле къарайды да, кюлалгъанын кюледи. Къалачны тешигинден гитче эди хунутну къысылгъан тогъайы.

Ийнаныгъыз, Таммий кёл сыртан Дуут Аягъына джыйылыб къалдыкъ, Хаджи-Бекир манга джыр этиб, къалгъанла да эжиуню баса.

— Дупpur Башындад кирпи завотунг,

Сен андан хайыр аласа.

Къарнынг тойса, ит мычхычы,

Тенглеринги унугутуб къоясса... — деб аламат чам джырчыгъы бар эди.

БИР ДЖАНЫ КЪАЙНАЙ...

Баталпашинскеден ёгюз арбала bla келе, ингир ала тёбенниги ачы аяз къобду. Балдраджюзню аман кюнлери. Чуутуллагъа (Джагъанас аягъына) джетерге, Бештауну къан къайнатхан

аязы бир кесек сериуюн болду. Алайы кеси да ышыгъыракъыдь. Джётегетей Аягъына кирирге кеч болду да, чалман джанлада танга чыгъаргъа деб, ёгюзлени ийдик.

Чыбарка чекле эт салыб, аны бишире тура эдик да, тамадабыз Хубийланы Тохчукъыгъа хаджини джашы Сейит кесине чакъырыбайтады:

— Бери къарагъыз, аланла: къазанны къыбылагъа айланнинган джаны тыр-тыр эте къайнай туралды, тёбенниги джаны уа, ма, — деб, бир бармагъын гиляч этиб, шорпаны къыйырына салыб, иги кесекни турду.

— Къазанны бир джаны къайнай, бир джаны бузлай турғынанын кёргенбиз деб, ма былайгъа айтадыла, — деди дагъыда. Сора: — тобабыба, тауда болуучан эди былай — деб, сейирсинеди.

Биз джаш эдик да, кёргенибизге бусагъатлада да сейирсине туралма. Былай алаб къарасанг а, аны сейири джокъду: биз аллай сууукълада, къыйынлыкълада джюрюгенбиз. Тау элледе тюкён джокъуну орнунда, мюрзеу да алай. Пашинскеге уа юч кюнню-ары, юч кюнню — ызынга джолда ашыраса. Сууукъ джаланнгач да биз бол, кече къалай да джетсе, алайда къал. Кечеги бёрюлечча эди джашауубуз.

Къул Тюбю деген къышлыкълада малла бла турabyз. Бир джолда ин-гирде къошха кириб, бир джыр китабым бар эди, аны излейме – табмайма. Эки-юч тюрлю харифледе джазылгъан хапар, таурух, джыр китабымы! Кесим да кёб затха юрениб, хар кимге да тынгылатыб, окъуб туручан эдим.

– Ким келген эди къошха?

– Тейри, Зулкъарнай кириб бир чыкъгъан эди, – дейдиле джашла.

Чабама Зулкъарнайланы къошлары таба. Барыб къошха кирсем, Зулкъарнай, анамы къарнашы, мулджаргъа таяныб, тютюн иче туралы.

– Зулкъарнай, китаб къайда?

– Китабмы дейсе... ма, – деб къолунда цигарканы (тютюнню) кёргюз-тдю. Иги танг уллу китаб эди, алай а ол ичинден джырта да тютюн бура тургъанды. Дагыыда, аны бла да къалмай, китабны тюз ортасындан от тю-шюргенди да, ийнаныб къалыгъыз, бир джанындан бир джанына тешиб чыкъгъан эди от. Алайда Зулкъарнай кеси кюйюб къалса да алай къыйнал-лыкъ тюл эдим, ол джыр китабыма къыйналгъанча. Олтурууб джылаб къойдум, Зулкъарнай а кюледи...

АТ ОЙНАТЫУ

Тийреде, халкъ джайылычу джерде, Джашарбекни, атамы къарнашыны, джерчиги бар эди. Къайдан эсе да келе ары кирeme да, ат бла чалман буруудан чынгаб, оюнла кёргюзтюб тебрейме. Къарагъанла да бардыла. Бир заманда къолунда узун акътаягъы бла Джашарбек дуппур башындан кёрюндю.

– Мени айтмагъыз, узакъ тийреден джашланы бири эди дегиз, аты да тюклюаякъ эди дегиз – эшитирсиз сора, – деб, чабыб атыма бла суудан ётюб, чегетге кириб кетеме...

Артда эшитдим хапар. Джашарбек джетиб: «Ким эди мени джеримде ат ойнатхан, ат сал боллукъ?» – дегенинде, тенгим Кип-келаны Али-Мухаммат: «Чомаланы Адилни джашы эди, Джашарбек. Айхай, ат ойната билгенликге, ол тюклюаякъ мыжыкъ атладан эди миннегени да, хайырсызыны», – деб юсдюргенди Али-Мухаммат. Сора Джашарбек чамланады: «Мытлах харамды! – деб, бачасына кёргюзтгенди. – Энди мынга къыркъ чөлөк суу къуяргъя керекди.

Алай бла, бош джашланы хайырландырыб, атамы къарнашы къобандан къыркъ чөлек суу ташыб, бачхасы харам болмаз ючюн, къыркълайды...

...Мен да ингир ала терс джаны бла келиб, джолоучу болгъанча, юйге киреме.

ОЛ БИЗНИ

КЪОНАКЪБАЙЫБЫЗМЫ БОЛУР ЭДИ

Мен Къарапакъада Сары Тюз элде джакъа шайма. Быйыл манга 93 джыл болады. Ал гъарапакъада биреу манга «Коммунизмге жол» газетде Таубийланы А. джазгъан статьяны окъугъанды. Анда Бахсан аузунда джашагъан Оруслык улу Чопени бушуулу къадарыны юсюндөн хапар айттылады. Аны 1927 жылда джоюб, терслиги болмай ёлтюрюлгенин энди тохташдыргъандыла.

Статьягъа тынгылагъанымдан сора 20-чи джылланы эсиме түшүргенме. Бир джол, ючеулөн болуб, тас болгъан малларыбызын излей, Къарапакъадан Бахсаннга аудукъ. Баргъан джерингде джууугъунг болмаса, не старшинаны, не да бийледен бирини ююнен къонакъ болуб тюшерик эдинг. Ол заманлата адеп алай эди. Элде адамладан соруб, бир бийни ююнен салыб бардыкъ. Аны тукъумун атын да унутханма.

Къартлыкъ... Газетде джазылгъан Оруслык улу, баям, ол болур эди деб кёлюме алай келеди. Статьяда айттылгъаныча, ууакъ сабийлери да бар эдиле.

Аны ююнде бир талай кюнню турдукъ. Элде ингир сайын джыйылыула, даулашла бола эдиле. Бир ингирде джыйылыуда бир къарткиши бизни къонакъбайыбызын уургъа чабды. Къалгъанла бла бирге биз да секириб турууб къонакъбайыбызгъа чабханны аллында сюелдик.

Юйде: «Ол адамны санга не дерти барды?» – деб соргъаныбызда, къонакъбайыбыз былай айтды: «Бир ауукъ заманны элде старшина болуб тургъанма. Белимде къама джюрютоуючю эдим, алай джангыз бир адамгъа хынатым тиймегенди. Баш алай, къайгъы излеб чабханлыгъыды манга. Бийге санаб. Мени уа не байлыгъым барды: эки ёгюзюм бла бир атым. Аланы да манга джетдирмейдиле. Ким болса алай кетиб джегиб айланадыла. Джукъ, айтталмайма. Ююнгю школ этерге бер, джюз къой тёлейик деб турадыла. Къайры кетерге билмейме...»

Ма алай айтхан эди къонакъбайыбыз бизге. «Артда бир къойну аягын да бермей сыйырырла, андан эсэ джюз къой алсанг игиди. Кёб сагыш эте турмай, былайдан кетерге кюреш», – деген эдик биз анга. Ол огъурлу адам бек джунчуб тургъянын эслеген эдик.

1927 джылда илишанинга салыннган Орусбий улу бизни къонакъбайыбызы болур эди деб, джюргем бек къыйналыб турады

КЪЫЗ КЪАБЫР

Басханчы кёре эдим ол джаш, сени бир атлы излейди, деб хапар келиб, Дуппур Башы деб, тийре джыйылычу джерге баргъанымда. Къучакълашдыкъ тынчлыкъ-эсенлик сордукъ бир-бирибзден. Сора хапар айтды... Мен да сизге айтама мууну, ансы, ма, джетмиш джылны тынгылаб турдум. Серми болгъанма, бошаузуму болгъанма, къайдам. Айтрым а келеди...

Басханнга кюеу нёгерле бла баргъан заманымда, ат оюн этиб, къайдам, къолташ атыб, джырлаб джарыкъ этиб къууанчны алай къайтхан эдик. Тюзю, энди не джаширыу, бир къыз бла чамнакъырдам болгъан эди, ийнар бла да айтшхан эдик, алай бла иги илешген эдик. Бу джаш алай айтды, ол къыз ёлюб къалгъанды деб. Анасы – харыб, къыйналгъандан, акъылындан тюрленирирек болуб турады, шо, Къараачайда ол джашны бир таб деб, Аллахны адамны ортагъа салыб тилегенинде, ол насыбыз къатынны андан бек къыйнамайым деб келеме.

– Сен да, амал табыб, ол джарлы анагъа тюбеб джюргин бассанг ашхы эди, – деди. Бармай амал джокъ. Джолну джол узуну «Алай къалай болду?» – деб къыйналгъанлай джетдик. Ол джарлы ананы джылаууун къой да, къой, элни юсюбюзге къаратыб, ташны-агъачны зынгырдатыб, джюрекледен бошаб къойду чыртдан да.

– Сени ызынгдан джылагъан этген эди, ол заманда алыб кетте эдинг, начас къараачайлы, былай боллукъ тюл эди... Ай озду андан бери, энди мен да кёб барлыкъ болмазма, къызымы уа... кёрмей къалай ёлеим, шо, къабырын ач да бир кёргюз, юч джашым барды да, бириндөн къалгъаны унамайдыла, сен нёгер бир бол анга, кюнүм, аууруунгу мен алайым... – деб не айтмады, не къоймады... Ёзденлени Ганданы (мен анда къыз нёгери эдим) атасы да, къара джашым, айтханына, къара деб, къабырны къазарыма разы болду. Да, дейме, анам, харыб, къыйналма, былай бир, эртденнгиде чыгъайыкъ къабырлагъа

дедим. Андан сора не айтайым? Уллу Басхандан Уллу Къарапайгъа салыб барғын джашны къыйынын отха къалай къуяим? Не уа ол былай эте турғын тиширыну джюргин шош этмей къалай салыб кетеим ызыма? (Мен да бир кёреим... Къалай болду алай?...)

Эртденblasында къабырлагъа чыгыбы бара, къызын къарнашчыгы алай айтды, сиз кетгенлейигизге көб да турмай ауушхан эди, ауругъаны бар эди деб билмей эдик, деб. Къоркъынан да этмей (джукъын системеген джашчыкъ!) таш къабырны къазабыз. Аналарына джыласанг болпукъ тюлдю деб, ариу айтЫб олтуртханбыз. Къангасына джетиб, аланы да бирем-бирем акъыртын айырыб, бир джанына салдым.

— Тюшюгюз да, къарагызы, — дейме анасы бла къарнашына. — Огъай, сен кёр, күнүм, биринчи, санга тарала кетгенди, хариб... — деб биягъы тиширыу къозгъала башлагъанлай, джаши тыйды.

Мен ачама да къарайма. Тюрленгени джокъ, таб, сау заманындан эсе ариу тюл эсе.

— Тюшюгюз, къоркъмагызы да... — дейме. Тюшедиле. Ай, мени джаратхан Аллахым, бир милlet ёрлеб келеди тик къабырғынан бизни таба. Элни апендици, къартлары. Келир келmez, манга хыршыланадыла.

— Не, Къарапайда къабыр джокъмуду, Басханнга келиб къазмасан! Не уа къабырғыа тиерге керек болмагъанын билмеймисе?!

Турама тылпыуум чыкъмай, баш энгишге къараб, уругъуз да ёлтюрюгюз деб. Сора тиширыу башын къабыр чунгурдан бери къаратыб:

— Мен чакъырғынма бу джашны Уллу Къарапайдан, мен къаздырғынма къабырны, къызымы бир кёргюзт деб! Бир деб биригиз унамадыгызы да джашыма нёгер болургъя!.. — деб сарнады. Бери чыгъардыкъ да, джылама деб тыябыз. Къартла, Аллах ючюн, джукъ айтмадыла, эшитген болур эдиле насыбызы тиширыну къызыны къабырын къазарын, къара, джаным, къара, деб бир-бир элге эндиле. Биз да, ол ариу басханчы къызыны, джангыдан ызына бастырдыкъ.

Андан бери ненча джыл кетди?

КЮЕУ НЁГЕРЛЕ

Кърымшаухалладан бир бий Малкъаргъа сёз тауусулуб бошагъан къызгъа кюеу нёгерле джибереди. Ол къачда болады, келинни уа джазда, мартда алыб келедиле. Эшитгенмисиз аллай келин келтириу?

Аллай бир заманны ол малкъар бий, атын сый бла айтдырыр ючюн, иймей турғынды, кеси да хар күнүнө дегенча тууар къур-

манлықъла этиб, той-оюн, тутуш, учала къураб. Ингирде уа кюеу нёгерлени тыңчайырга юйлеке юлешгендиле. Джанғы барғын за-манларында ала бизни килені не джаны бла да хорлагъандыла, сора, иғи багылғанларында, была сау Малкъарны джыгъадыла. Ат бла эришиучу джерлери болғынды, алайда да, сынаидыла бир-бирле-рин: эртде ким эсे да биреулен юй бла бауну арасында джети-сегиз метр тығызырыкъдан аты бла чынғаб кетгенди, дегендиле. Бусагъатда уа бауну къыйыры да оюлуб, чынғауучу джерлери кенг болуб тура, алай а бизни Дотдайланы Герий аты бла алайтын да чынғагъанды.

Алай бла, къачдан джазгъа дері, Малкъарда багылыб, ойнаб, көз ачыб келинни алыб келген хапарларын талай кере эшитгенме кеслеринден.

Эшитмегенмисиз алай келин келтириу?

БАСХАНДА

Джыйырманчы джылланы аллы эди,
Хурзук элге джууукъларыма барғынлай,
хоншулары Басханнга келин келтирир-

те деб хазырлана тура эдиле. Джай көзюу болғынды да, адамыбыз азды, шо, сен да къошуул, дегенлеринде, джукъгъа артха турмай, оғай демеген заманым, — биргелерине къошуулама. Къошуулсам, къошуулайым, джыйында эм джааш болғынма да, кесим да тыш элчи, джаашла чам этиб келедиле, джазлыкъычы къарнашыбыз, деб. Бийчесыннга чыгъыб, келин келтирилклені къошларында тохтадыкъ. Юч къозуну ашагъанлай, тамада:

— Хо, энди тутушха, къол таш атыуға къайсыбыз джигит эсек да, бир-бириbizни сынаиыкъ, анда бет джоймазча, — деди. Тутушургъа унамадым, тута билмейме деб, къол ташха аман болмаучан эдим да, андан озама. Сора джаашла атыма: «Тейри, джазлыкъычы къарнашыбыз», — деб, «тейрини» къошдула. Была мени атымы къаян айттырыкъдыла, деб барама...

Кюеу нёгерле келиб Басханнга тюшдюк. Юч уллу терекни бутакъларындан тазалаб, орамны кёнделен, бир буруудан бир буруугъя ат чыгъыб ётмезча, салыб тура эдиле: аллыбызынды тыйгъандыла. Келин чыгъарлыкъ юйге юч юй къалыб тохтадыкъ.

Басханны мекямлары, буруулары ташдандыла, ағыч джокъчады, бу тереклени уа аллыбызынды тыйргъа деб иш этиб чегетден сюйрәб келтиргендиле. Миниб келген атым тенгими аты болуб алғынма да, джюрюшю, чабыуу да аман, алай а къайдан да чынғаб кетерге хазыр бир хайуанды. Джашланы ызларындан сирелеме да, атым бир

гитче юйчюкню юсюне минерге актыл этгенча, ары-ары тесукъа этеди. Тейри, бу юйчюкге уа илиниб миниб къалырбыз, дейме кеси кесиме. Төрт джаныбыздан — юй башладан, буруу юследен — сабий, къарт да чыбыкъла бла бизни туююб, дауур этиб турадыла. Ол адетди. Атымы шын тургъузтуб, юйчюкню юсюндегилени атны ал аякълары бла сермеб, чачыу-къучуу этеме, ызы бла чынгаб ары минебиз. Ай, юйчюгюмю часаса, деб биреулен къычырады. Анга да уллу эс бёлмей, алгъа чынгар умутлума энтда. Аллымда башы тюз бир уллу бау, келин чыгъарыкъ юй — ючюнчу. «Атха джол къюгъуз», — деб къычырама да, сора юйчюк бла ол бауну арасында тыгъырыкъдан учуб, бауну юсюне минеме. Атны алайда къюоб, кесим секириб арбазгъа тюшюб, къартланы къолун тутама.

— Кимсе сен? — деб сордула.

— Да юйге барсам, анама бир сорурма, — дейме.

— Джолоучу къагъыт алсанг, кимме деб аласа? — деб къоймайдыла, айтырмы излеб. Айтама да, сора бир узун сары къарт киши, ёрге туруб, къолуму энтда бир тутуб:

— Тохта, бизни телиледен болуб этеми тураса алан? — деди. Къайгъым-тengлерими джолларын бош этерге керекме. Ызыма, бау башына миниб, ат бла чынгаб юйню коридоруна тюшдюк, шаркъ деб аны къангасы да сынды. Атны къабыргъасына джабышыб, башым джукъгъа джетмей, юйге кириб кетдик. Ким биле эди, Басханда, ат бла юйге кирсенд, атынты къюоб кетесе. Атдан тюш дегенлерине:

— Мени атым тюлдю, аланла, кесим да джолоучума — адедин этерме, — деб ызыма чыгъама. Арбазда бир-эки ат ойнатыб, орамгъа чыгъыб, сакълаб тургъан tengлерими алларын тыыйыб тургъан тереклени бир джанына тюртюб, джолну ачама. Алайда бизникли манга Абугалий деб атымы айтдыла: кеслери да тамаданы буйругъу бла ортада ачха джыйыб, атымы бағыасын къонакъбайлагъа бердиле.

Ма, ол юйде той-оюн этиб, сыйланыб, ийнаныгыз, юч кюнню турдукъ. Джер-джерде къазанла асылыб, къурманлыкъ этле бише, той уллу. Ёзденланы къарт кесини къызы бла танышдырды, аны бла эгеч-къарнаш болуб, бир-бирибизни эркелетгенлей турдукъ. Тойдан эсе, арлакъда къартла джырлаб тура эдиле да, ары барама. Манга кёзю бередиле, Къараачайда «Чубурчепкенле» деб джангы джыр чыкъгъан эди, аны айтама. Чам джыр эди, тынгылагъанланы кюлдюреме. Ол заманлада къууанчла джарыкъ бола эдиле. Аракъы ичиб, хылы-мылы этген адет джокъ эди. Чам, накырыда, той-оюн, тутуш, къолташ атыу, ат чабдырыу... Тёгерек тепсеуде тепчилдей тургъанлайыма, бир джаш келиб:

— Санга къартла, былай келиб, бир-эки джырла дейдиле, — деб шыбырдасты. Алайда кесим да билмеген бир терслик иш этдим: бир-геме тепсей турған къызыны къюб кетдим. Джырлаб, тойға къайтырыма, къызы ёбкелеб тура.

— Не болғанды?

— Мени нек къюб кетдинг, адеддеча, биргенге элтирик эдинг, — дейди.

— Къарачайда, къызы оғый, джашха да айыбыды къартланы къатларына баргъан, джырлагъан а къайда, — дейме мен да, сейирсине.

— Бизде айыб тюлдю, — деб къойду. Биягъы тойну къызызуунда, биягъы төгерекде иш ол къызы излегенча болады: мени энтда чакырадыла. Экибиз да, абезекни къюб, къартланы аларына сирелдик. Мени олтуртдула, къызы а (атын унутуб къойгъаным къара), къатымда суюлиб, къолун имбашыма салыб турду. Ол адедди, деб. Джырлашибыз да, той тохтаб, бизни юсюбзуге джыйылды. Бир заманда тенглерим:

— Къызла ийнар айтсынла, — дедиле. Ай, бош тиlegen эдик, къызла джарашдырыб ийнар айтдыла бизге. Ганда — Ёзденладан джанғы танышхан эгечим — Къарачайда эгечлерими атларын соруб алғын эди менден, къызла излейдиле деб. Энди билдим нек излегенлерин: аланы да къошууб, чам-къаргъыш ийнар айтды бир къызы:

Сен барыргъа худжсу къалсын,
Кесинг күтген мallaрынг,
Төгөрекде нек теччилдейдиле
Атда ойнагъан санларынг?

Балыкъ суу терең болсун,
Атынг джюзюб чыкъмазча,
Дуниядан сен тас болгүн,
Тенглериииг излеб табмазча.

Тенг джашларынг джетгенле
Сууукъ ёлюгүнгө чабышыб,
Хар ким аланы тыннымай,
Эки Байдыу да къарышыб.

Иги сагъан бир кёрюред
Сен джашагъан ёзенни...
Джыл къарала кийдирирем
Гезам bla Мёлекни...
Ийнарларым кёбдюле, джаш,
Къайсын айтыргъа табмайма,
Къалай этейим, тенг къызла,
Гандадан къоркъуб, айтмайма...

Бек кёб ийнар айтыб тохтадыла. Сора бизни джашла чарладыла, къаргъагъан этгенди Абугалийни, деб. Къызла аман-иги айтсала да, бу ийнарды, джукъянмы этерикди ол манга — аны ангыламадыла тенглерим. Аланы къызгъанларын, къызланы да уялгъанларын тыяр ючюн, джарыла эсенг — бузул, дегенлей:

— Къайда, эгечим, биягъында, тынгыларгъа болуб, ийнарларынги алалмай къалгъанма, шо, энтда бирчик айт, Басханны тансыкъласакъ, анда джырлай туурчча, — дейме. ·

Бир къарт ёрге туруб:

— Ма керти къарапай джаш! Санга ол сёзлени джетмезин билген — аферим санга! — деб, къолуму тутду. Алай bla ол къызгъя энтда бир джырлатдым, биз да джырладыкъ, айтышдыкъ. Биз нени джырлагъан эдик, къайдам, басханчы къызланы манга этген ийнарларын буюонде да унуталмайма.

*Сени ананг къарай болур,
Эсен келсин балам деб,
Бизден къутулсанг, тарыгъыб барлыкъса,
Кючден къутулдум, анам деб,*

*Эжиу этигиз, айтайым
Сюймекликни кюулерин,
Атынгы налы чачдырыб барад
Басханны ташдан юйлерин.*

*Миннген атынгы бир бек сюесе,
Аллах сакъласын чырмаудан.
Къанатлы кибик, учуб тошдюонг
Юйге секириб бир баудан.*

*Миннген атынг тулпармыд, наным,
Юйден баугъа учарча?
Ах, сени кёрсем, бир къуджур болама,
Джетиб базугундан къысарча!*

Ол джарыкъ адамланы — къызы, джаши, къарты болсун — унуталмайма. Тенг болуб, къууанчны бары да бирден бардырадыла. Ол кюнледе эди, былай бир чырайлы джаш, мени bla танышыб, санга айтырым барды деб, бир джанына алыб чыкъгъанды. Айтыры — Ганданы тилейди.

— Экибиз бир-бирибизни джаратабыз, бир юй болургъа уа къызны атасы, анасы чырмау болуб туралыла, шо, бир айтыб кёп, амалсыздан санга аны ючюн келгенме, — деди.

— Сора нек унамайдыла, айтайым, джаным, — дейме мен да, ол джашны сёз урумундан огъуна джаратыб. Барыб Ганданы атасына айтама:

— Джангы Совет властибызын керти адамына ушайды, беригиз эгечими ол джашха, — деб. Къарт киши:

— Да, джашым, ол адам Нальчикде джашайды, узакъдады!..

Ахырсы-къысасы, къызын берира этиме. Айтханымча, юч кюнню Басханда къууанч этиб, келечи келинчишибизни алый, ызыбызгъя, Къарачайгъя къайтабыз.

Анам ёлтюре болур, айтмай кетгенме деб, тойгъя да къарамай, Джазлыкъын атланама.

Къартлыкъыны бир аман иши — унуттуу. Не сейир эсе да, ингирге кюнортада ашагъанынгы унугаса. Алай а джашлыгъымы кёзюме кёргүздем, ол огъай, сабий кюнлеримден хапар айтыргъа боллукъма. Ол джылла энди къайтырыкъ тюлдюле, аны ючюн унуга болмазмамы?

Басханда тенглерими — къыз, джаш да, къартлагъа дери атларын унутханма. Джангыз Ганда эгечим болмаса...

Арадан ай кетген болур эди, кюнлени биринде манга бир атлы келиб саламлашады. Ол — басханчы, иш этиб мени ючюн андан аууб келгенди, Ганда эгечишибиз эрге чыгъады, энди Къарачайдан Абугалийни чакъырмасагъыз, бармайма, деб тохтагъанды.

Ол барысы да ашхы, мени уа анам иерге унамайды, биринчи кере къайдагъынгы да билмей, оу-شاу болуб тургъанма, деб. Тийребизден эки сыйлы къартдан тилейме, анама сёлешигиз, болумуну айтыхызыз, деб.

Ала анама айтханларында, къартланы хатерлеринден чыгъалмай, сиз атхан сууда барырма, деб, анам мени узакъ джолгъа хазырлады. Къартлагъа джукъ айтал-магъанлыкъын, ана джюрек сезген болур эди мен чырмаусуз къайтмазлыгъымы.

Басханнга баргъаныкъыда, Ёзденлары, учала этиб,.аллыбызгъа къараб тура эдиле. Экинчи кюн мени бла, дагъыда эки джаш болуб, Гандагъа къыз нёгерле болуб, Нальчикке келдик. Кюёуюбюз уллу къуллукъда ишлеген джаш болгъанын эшитгенбиз. Келин келген юиде той-оюн, башха къууанчла баргъаны бла къалмай, Нальчик шахарны къыйырына чыгъыб, уллу, эркин оюнла этдиле. Атланы чарсха ийдиле да, кюёуюбюзю ата къарна-шыны аты алчы болуб чыкъды, къолташ атыу башланды да, мен оздум. Тутуш а кёб заманны барды, талай адам кесин сынаб кюрешди. Мен да эки кере кёрдюм, эки кере да малкъарлыланы джангыз къарачайлыгъа къаруулары джетди.

Сора ат оюнла башландыла. Бек уста ойнагъан джашла кёб затланы кёргюздюле. Эки черкес джаш bla мени ойнагъанымы джаратды халкъ. Махтау сёзле эшитгеним ючюнмюдю, къайдам, дагъыда бир оюнум бар эди – аны кёргюздюм. Ат чабыб бара тургъанлай, аны джерин тешиб, ызыма айланыбы, джанғыдан джерлерге керекме. Айтханымча, алай этиб башлайма, атджер кереклени бирем-бирем бошлаб, ычхындырыб, ар-лакъ атыб, эм ахырында джюгенни тешиб, бир кесек чабдырыб, къолум bla атны джаяғындан аз къагъыбы, ызыма бурама да, джюгенден башлаб атны джерлейме. Бо-шагъ-анлай, ёчню манга бердиле. Эки биринчи ёч алдым: къолташ атыудан, ат оюнла кёргюзтюуден.

Ма аллай оюнла бар эдиле, джанларым! Ол чарслада аты озгъан къарт киши, мени къатыма келиб, былай айтды:

– Ну атны санга сауғағъа береме, кесим да энди, къарт болғъанма да, къарайлмайма. Уялма да ал – саннга береме, сен джигит джаш болғъанынг ючюн, атыбызы айтдыргъанынг ючюн! – деб, джамагъат къараб тургъанлай, ариу акъ атны джюгенин къолума туттурдуру. Мен оғыай дегенлигке, къойғъанмы этерик эдиле, алдым.

Дагъыда, Нальчикден Басханнга кете тебрегеникде, Ганданы къайын анасы мени аяғымдан башлаб, башымда дери джанғы кийимле этиб кийдирди.

Ма, алай кёрген эдиле сыйымы сау къаллыкъла. Аны bla да къоймадыла: Басханда Ганданы атасы энтда бир ат берди, бизден да элтмесенг, боллукъ тюлдю, деб. Ол а эмилик эди да, джашла алайда оғуна юретиб бердиле. Сора, сау-эсен къалығыз деб, джылы саламлашыбы, айырылдыкъ.

Алай bla, эки атны да адеж тартыбы, ашырыргъа келген бир нёгер джаш да бар, Балыкъ сууну башындан къарадым. Алайда ол джашны, энди ызынга къайт, деб, къоймай ашырама.

Анам-харыб, бир затны сезгенча, билиб иймей эди мени. Бир аман, чауллу джолну суугъа эниб бара тургъанлайыма, таш артындан бешеулен чартлаб чыгъыбы, шокланы юсюме бурдула. Граждан къазаат джанғы бошалғын джылладыла, бандитле, къайдам, башха зулмучула бар заманды. Белибауума сугъуб келеме герохуму, анга узалғъанлайыма, билеме, уруб къоярыкъыла.

– Къолларынгы ёрге тут! – дедиле. Не амал, къолларым, кёлтюреме. Келиб герохуму алдыла.

– Кийимлеринги къан эттирме да теш! – деб къычырды бири. Арабий, келе-келиб, бандит къолдан ёлоргеми тебредим эке, деб турاما. Бёркюмден башлаб, джанғы кийимлерими тешиб тебредим.

Акъбаш хазырларым, чепкеним, алтын белибауум, кюмюш къамам... Бири атларымы башларын тутуб туралы, бири да кийимлерими джыяды, ючюсю да шкокланы юсюме курууб туралыла. Алкын джорукъ иги бегиб къалмагъан кёзюuledиле, аманлықчыланы арты болмагъанды. Атдан тюшюргенгелей оғұна тешиндиредиле. Дигинал кёнчегиме джетгенлей:

— Аны да теш, къан джугъу этдирме да! — деди биягъы тауш. Эки кёзюм а Балыкъ суудады. Чурукъларымы тешиб, кёнчегими бир бучхагъын ычхындырыб, экинчи бучхагъына кёлтюрюлюб узалгъанча этиб, джолну тёбен джанына, юйню къабыргъасыча, тик, аны бла къалмай, ташлы къабыргъагъа атдан аудум. Ол бетни энишге, таш тёнгөрегенча, тёнгереб барама. Шкок тауушла да чыкъыда, алай а окъла, башым бла джюзюб кетген болмаса, джууукъ да келмедилеманга. Суугъа джетерге, бир уллу ташны джанына къысылдым.

Энди не болама экен деб, башымы чуақъ кёкге ийгенлейиме, узакъ болмай дуппурну башында сюрю бла къойчуңу эслейме. Ол кёрюб тургъанды барысын. Аны къаты бла бир сыйгъачыкъ энди энишге, малла суугъа тизилишиб тюше болур эдиле, сора ол адам къолу бла сыйгъачыкъ таба кёргүздю, келе туралы деб, манга билдириди. Ийнаныгъыз, къоркъуу кетгенди менден. Быллай акъыл алдым: ол тюшюб келгеннеге кесими кёргүзтейим да, сора къатыма джетгенлей, бир мадар этерме. Ким биледи, хорлаялсам а? Билменча этиб, кесими ташдан айырыб, чатчыкъ бла келе тургъан адамъа кёрюндюм, кел да мени ёлтюр дегенча. Сора аны таба бара-барыб, бир джанына бурулуб, ташха миниб, ызындан тюшдюм. Былай джетдим деген кёзюучукъде терк оғұна бандит, ызына айланыб, юсюме герохун тутханлай, сермеб къолундан буууб, кесиме тартдым. Олсагъаттай таркъ деб билек къошу тауш этди, ол аманлықчы да «ах» деб чёгеледи.

— Ай ёлтюрме, муслиман эсенг... — деб ынгычхады.

— Да, мен да муслиман эдим, нек соясыз да? — дейме. Тиоз къатыма таш келиб тюшдю. Бурулуб, ёрге къарадым, ол биягъы къойчу, энтда бирлери келе туралы, деб билдириди. Таш джанына къысылыб турууб, джууукъ келгенлей, аягъын тутуб атама да, «ах» деб, шкогун бир джанына быргъаб, бутундан къадалыб ауды. Шкогун алама. Аман къан алгъанлыкъыга, кишини ачырын излемейме. Экисин джаралы этгеме. Ёргеракъ чыгъыб, атла къатыш экеулен туралыда да, ала таба шкок атханымда, къачыб кетдиле.

Бешеулен эдиле да, экисин джаралы этдим, экиси къачдыла, бирлери уа? Ол а, мени суудан ётерими билиб, Балыкъыны бизни

таба джанына айланыб, къайтыб келе. Герохуму къаты къысыб, чауллагъа буқъдум. Мени аллымы алғын джерде, къатыма джетгенлей, ол бандитни да, имбашындан уруб, аудурдум. Аны къычырыгъы джер джара, шкогун алыб, юсюне ёрге сюелдим. Алай иянаныгъыз, тойюлген итни сыйфатына тюшюб тура эди тюрсюню, имбашы bla къоллары къаннга боялыб, ауузундан силегей келе, кёзлерин къыса да ача, къачан уруб ёлтюреди, дегенча... Аны алай къюб, атларыма бурулғанлай, ала ючюсю да бир джерчикде оттай тура эдиле, кийимлерим – таш юсюнде. Атылыб къойчу джаш джетди. Саламлашдыкъ, мен анга сауболну басама, ол да, къалай джигит адамса, дейди.

– Кий энди кийимлеринги!

– Огъай, – дейме, – ма, былайлай бусагъат Басханнга барлыкъ-ма деб, атыма миндим. Халым былайды: юсюмде-башымда бир эли джер болмаз сыйдырылмагъан, не къанамагъан, къан bla таш зыгъыр къатышыб бутумда, къолумда, бютюн да эрши сыйфатха тюшгеме. Ол къойчу къадалыб, мен унамай, тебрейме.

– Сора мен да барама биргенге! – деди да тохтады.

Чынгаб атланы бирине минеди. Басханнга киргенлей, Ёзденлагъа барабыз. Хоншу-тийре, юсюбүзге басыныб, хапар сорадыла. Айтабыз, бандитлеке тюбеб къалгъанма да, былай-былай болуб келеме деб. Сора джашланы бири, мени баугъа киргизиб, кесими аямай тик джардан сыйдырылыб баргъандан къалгъан джарапарымы, кирими джуууб, ариу кийимлерими кийидирди. Нальчикге телефон bla билдириген кёре эдим, ингир алагъа милицияла келдиле. Сора мени да биргелерине алыб, ала ма ол къошда болургъа керекдиле, деб, тебредиле. Айтханларыча, къошланы биринде манга чабуул этген бешеуленни экисин тутдула. Ол мен джаралы этген къаумланы да алыб келдиле. Манга милицияны тамадалары бюсюреу этдиле, – эртедеден бери не аманлыкъдан да тохтамагъан, не джанги Совет властва бойсунмагъан адамланы тутууда болушханым ючюн. Мени да больницаға салдыла. Тейри, къызгъаным bla айланыб тургъан эдим ансы, больницасыз джунчуруукъ эдим. Ганда эгечим, мени ючюн ёле айланнган къарнашымы кёрмейми къаллыкъма деб, келгенлей турду манга анасы bla бирге. Джети кюнден сора, къалыргъа унамай, кетеме. Биягы атыма миниб, эки саугъа атымы да адежге тутуб, бу джол хатасыз Къаракайгъа ауама.

Кишиге айтмай кёб заманны турдум, сора бир къууанч джыйылыду Малкъарны юсюнден хапар айта келиб, кесими тыялмай, Балыкъ сууда болгъанымы айтама.

Андан бери ненча джыл кетди!

АТАМЫ ДЖЫРЛАГЪАНЫ

Атам да болуб, Басхан джанына бир бийни кызына сёс тауса барыб, той-оюндан, тутушдан, тебсеуден, эригиб, кёзю джыргъа джетген заманда, къой-майдыла да мынга бир аман джырны башлатадыла. Алай айтыучан эди атам-харыб, ол джырны бир-эки сёзюн айтханлайыма, юйню ичи топпа-толу адам эшик-тешикден мал юркенча алай къачыб – къачыб чыкъды деб.

«ГЫЛДЖА»

Джыйырманчы джылланы ал сюреминде тас болгъан малларыбызны излей, Басханнга ётюб кетебиз. Хабазда джылкы къошда кече къалыргъа деб къайтабыз. Къош иеси, бир асылуу джаш, хапар айта келиб, джырлагъан да этеди. Ол «Гылджаны», «Татлюканы», «Абул-Керимни джырын», «Басханукъыну» джырларын бир ариу айта эди. Ийнаныгъыз, эки-юч кечени ол джаш бла джылкъычы болдум, джырларына юренирге деб. Аланы барын да эсимде алама, малланы уа табмадым. Беш малым тас болгъан эди да, беш джыр келтирдим Джазлыкъыга. Артда джыйылгъан джерде мени бла ойнаучан эдиле, къайда, малларынги джырларын бир айтчы деб. Табачыу да болду талай къараачай джырны Хабазда эшигениме...

Бир күн Учкуланнга аудум. Соруулагъанма да, «Гылджаны» Бостанладан бир кыз этгенди, деб билеме. Правленни аллында ат илкичини къатында сирелиб тургъанлайма, бир узун сары киши келиб саламлашды. Танышдыкъ.

– Ёзденлары эбзеледиле, – деди. Анга чарладым, джарыллыгъымы айтдым, «Гылджаны» этген кызыны излей келеме деб. Ол къартышарды да:

– Ма бу мен келген орамны ёрге барсанг, кёрлюксе, эки кызы бау башында олтурууб туралдыла – джырны аланы бири этгенди. Аны анасы да Ёзденланы кыздан туугъанды, эгечинг болады, – деди. Атымы башындан тарта, орамны ёрге айландым. Айтханыча, бираң баргъанлайыма, эки кызыны бау башында джюон иш бла булдужуна тургъанларын кёрюб, атымы алай ийиб, алагъа чыкъым. Саламлашханымда, экиси да ёрге къобуб, күн-ашхы алыб, накырдагъя да джол бериб бошагъандан сора, джырны иеси кызы бла танышама, хапарымы айтама:

— Малкъарда сени ийнарларынгы джырлаб айланадыла, биз а эшитмегенбиз, аны ючюн, ачыу болуб, сени излдей чыкъгъан эдим. Бусагъатда правлен аллында сизни юююгъозню юретиб ийгенди бир узун сары къарт, эгечинг да болады кеси деб, — дейме.

— Ол киши мени атамды! — деб кюлдю къыз.

...Бурун къызгъа къалыннга кёбюсюне эки ёгюз, бир ат, он тюмен ачха бериле эди. Совет власть болгъанында, къалынны тохтатыргъа излейдиле, къызларыгъызын сатыб бергеннге саналады деб. Не он къой, не бир ийнек бегим этедиле.

— Ма, ол джангыз ийнекге этген эдим джырны. Бир джолда Гюрджю улу Къурман келиб, айтдырыб кетген эди, — деб кюлдю къыз.

Къызла къоймадыла да, биринчи мен бир-эки ийнар айтама, сора алай джырлайдыла «Гылджаны». Бир кесек олтурууб:

— Манга айыб эте болурсуз, джыргъа юренирге Джазлыкъдан салыб келгениме, энди, унутуб къойгъунчума дери, кетейим, — деб, къобуб тебрейме. Саламлашыб, джылы айырылдыкъ.

Отузунчу джыллада Сарытюзге кёчюб келген эдиле ала. Рабиятха «Гылджа» деб чам халда айтыучан эдиле. Рабият артда Сылпагъарлагъа эрге баргъан эди. Орта Азиягъа барыб, ызыбызгъа къайытханыкъ да бир элчиле, Сарытюзчюле эдик. Тогъуз-он джыл болады Бостанланы Рабиятны аушханына.

КЪЫСХАРАКЪ...

«ХАДЖИ, ПАРА!..»

Хаджини бир хапар айтдыр, къозгъа деб тилеучен эдиле джашла. Биченчиланы (Сылпагъарланы) Чёпеллеу хаджи Арабиягъа барыб, хаджилик къылыб къайтхан эди. Къарт заманында биз, джашла, тёгерегине басыныб хапарларына тынгылаучан эдик. Бир кесек сер болгъан болур эди, энди аны айтханын сейирге санаб, мен хаджиге баргъанынгдан бир хапар айт деб, тилеучен эдим. «Къайтыб келе, — деучен эди Чёпеллеу, — хаджиле бир джерде солургъя тохтадыкъ. Алайына, бир къыб-къымыжа араб къыз келди. Къолун узата, хаджи, пара, деб садакъа тилейди. Мен арлакъдама, энди алай ангыладым: хаджиле былай бочхаларын чыгъаргъанлай, аны сермеб алыб къачарыкъды деб. Къымыжа аны ючюн болгъанды, кишиге туттурмаз ючюн. Акъыртын келеме да муджураны джитиси bla араб къызыны урама да инеме! Алай секирди, эки чынгагъанлай узун, учукъыйыры болмагъан къум тюзде анда узакъда гитче къарамдысын эслеб къойдукъ!»

Джашлагъа хаджи муджурасы bla араб къызыны къалайына сермегенин эшитир ючюн айтдыра эдик къуруда ол хапарчыкъны...

«БЮГЮН ЮЧЮН ЁЛМЕЗСИЗ»

Бир бай тийреден, элден тиширыу,
келин болгъанны оракъ орургъа маммат-
ха чакъыргъанды.

— Келлик да бир кесин, — дейди да, эртден азыкъны оздуртады.
Алай бла кеч болады да:

— Да, энди кюнортагъа кёб къалмагъанды, ай, аман келинде! —
деб дагъыда солутмайды. Кюн орта болгъанлай:

— Энди тохтай турсакъ, бошалмай къаллыкъды, ай, аман келин-
ле, бюгюн ючюн ёлмесиз, бюгюнден сора келмесиз! — деб, арала-
рында кёл эте ары-бери джюрой эди. Келинле — сёз айтыргъа не
къарыу-ишлеб, оракъны тындырыб, ингирде байны юйуне ки-
рирге да унамай чачылышхандыла.

КЕЛИНЛЕ БЛА КЪАЙЫН АНА

Анам айтыучан эди гитче заманын-
дан эсинде къалгъанды бу хапарны.

Къарт къатын юйден чыкъынлайы-
на, юч-тёрт келин болуб къакъ къабыр-
гъаладан алыб, эрлай тишлеб, ашаб бошаргъа анамы гитче къарна-
шы Зулкъарнай киреди да къалады:

— Не ашайсыз? — деб гынтылы халда сорады.
— Бир кёзюбюзню алыб, аны ашай турабыз — деб, джууаб бередиле.
Сора:
— Манга да кё-ё-ёз! — деб джылагъанды сабий Зулкъарнай. Ол
джылай, келинле да аны къозуй тургъанлай, амма келеди да къалады.
— Нек джылайса, джашым?
— Была кёзлерин алыб ашай турадыла, манга уа бермейдиле! —
деб тарыкъындарды.

— Ай, ала керти да кёзлерин ашасынла къыямада! — деб амма,
сесекекли болуб, чабыб гёзенге кирсе, къакъ къабыргъаланы бир
джокъ. Сору урушханды, къутургъанды юслерине аммабыз. Келин-
ле баш энишге къараб-джууаб этген къайда! — анабыз къычыра тур-
гъанлай, юйге джашланы бири киргенди.

— Неди бу дауур-сюйюр?
— Ма: бедербетле гёзендегилени артларын этгендиле! — деген-
ди амма. Сора джашы: «Мен бергенме келинлеге къакъ къабыргъа-
ны», — деб аналарын сууутханды.

АНАМ БЛА БАРА

Анам этли адам болгъанлыкъга,
быртда къаты джюрюочю эди. Мен да алай-
ыракъ болур эдим, не да болсун, бир джа-
ры тебрессе, сен нёгерге кел деб, мени биргесине алады. Учкулан тюкен-
ге къумачха барабыз. Хапаладан Къарт-Джурт къулагына тюшдюк.

Ол заманлада джанғы келинни эшикге чыгъарыуу деб, къызла,
джашла орамлагъа къиуолуб, той-оюн этген адет бар эди. Къарт-
Джуртха кирирге, аллай бир къууанчха түбейбиз. Бизни кёрген-
лейлерине, юч-төрт тиширыу алгъа чыгъыб:

— Оу, дууутчулагъа, джазлыкъылагъа къарағызы, тюртю тю-
бюонде джол чарықыларын излегиз!.. — деб кюлдюле.

Керти ди, джол ташлы-агъачлыды да, аман чарықыланы кийиб
келиб, элге джетерге, аланы терек тюбюонде джашырыб, мад-
жалларыбызны къаблаб, элге алай киребиз. Аны да биледиле. Са-
бийме да, джунчайма, уялама. Анам а, къулагына да алмай:

— Къазан аууз джыйылмаз, къарауаш аууз тыйылмаз! — дейди
да, кетеди.

Арлакъ да, анам, нек айтдынг алай дейме. Джукъ айтмайды. Бара
барыб энтда да Учкуланда кёпюрню мюйюшюндө эки къатын ушакъ
этे туралы болду.

— Тохта, ол ариу джашчыкъ, ол эрши къатынга анамды дебми
барады экен биргесине? — дейди.

Биягъы анам, мен къоркъынча:

— Къазан аууз джыйылмаз, къарауаш аууз тыйылмаз! — деди.

Арлакъ да джанлагъанлайбызгъа, анам бла даулашама.

— Анам, ханны, бийни къызлары эселе да билмейсе, ол джанғыз
сёзгө юренгенсе да...

— Ханны, бийники озуб баргъан джолоучулагъа алай айтырыкъ
тюлдю.

— Сен накъырданы билмейсе. Къарачайны чамсыз сёзюмю бар-
ды, — дыйди.

Ол күнден сора анам харибге, терс этдим эсем да, нёгер болу-
уну къойдум.

БАЛДАН АУУРЛАНЫУ

Мырзаладан (Хубийладан) талай
джаш Къобу Башында чалкы чалгъан-
дыла. Бек оюнчу, дюрген джыйын бол-
гъанды. Бичен ишлеб бошаб, къячда кетер күнлерини кечесинде
узакъ болмай бир оруслуну бал къошуна тюшдиле, эки бал четен-

ни урлаб келиб, кеслерини къошда таракъларын чыгъарыб, ашайдыла...

Асыры кёб ашагъандан тойгъандан бирлери ауурланыб, ауруйдула. Кече арасында мурджарада ары-бери аунаб, ынгычхай эди Мыртаз-харид. Сора:

— Ай, ёлгеңг да, бир халал затдан ашаб ёлгеңг!.. — деб къычырыкъ этиб тургъанды. Аны амалтын эртденбласында кеталмагъандыла. Быланы атлары оттай-оттай оруслуну къошу таба барыб тургъянларын кёрюб, эки джаш аланы тутаргъя, оруслу чыгъады.

— Нек кетмегенсиз, танг аласы бла кетерикбиз дей эдигиз да? — деб соргъанды.

— Бирибиз ауругъанды да... — дейдиле джашла. Ол заманда ол мыжыкълы былай айтханды дей эдиле:

— Суугъа джатсын, суугъа джатсын, иги боллукъду... — деб, Мыртазны балдан ауурланнганын билиб, — бу габрай да сизники болур, ала барыгъыз, — деб кече четенлени урлагъан джерлеринде тюшюрюб кетген габрайларын узатады. Дағыда ол адам, сиз бал четенлерими урлагъансыз, деб дауур ачмагъанды, таб, болушхан болмаса Мыртаз-хариге. Мыртазны уа, къычыра тургъанлайына, джашла кёлтюрюб, элтиб узакъ болмай Тёпла деген суугъа атадыла. Анда бир кесекни джатмагъа къойгъанларында, сау болгъанды. Была уа ол джарлы кече къычырыкъ этиб тургъан заманында бал чибинлени тутуб къарныны къымыжасына ышыб тургъандыла, сау этебиз деб.

Мыртаз да къычырыб...

ЧУУАНА БАШЫНДА

Бир къараачайчы къочхарла сюрюб бара, Чууана башында тегей къошда къалгъанды. Къалса-къалсын, тегейлиле-

ни ышанларын таб кёрмейтда, эшикде къочхарларыны къатларына джатама дейди да, чыгъа барыб ат джерин башына салады, терлигин тюбюне джаяды, джамчысын юсюне джабатда, джатады. Бир кесекден джамчыны тюбюндөн сыйбырылыб чыгъыб, арлакъыга джанлаб бугъады... Сора тегейлиле къобуб келдиле да, былайы бойну болур деген джерге балта бла сермейдиле. Балта ат джерге тиеди. Къараачайлы герөх бла атыб бирлерин ёлтюреди, къалгъанлары къачадыла.

Бу да танг аласы бла малларын сюрюб кетеди... (сюрюп да кетер.).

ЧУБАР ТОЛГЬУР БЛА ДЖАНАЙ

Толгъур эшеги бла айран алыб келе болгъанды таудан. Толгъур Гаиыны бир джашыды. Не эсе да бир джар башында джерини орта джиби бошму болгъантда, Толгъур джарлы эрлай бир джанына дженгиб къаядан къырылыб кетгенди. Эшек сагиондюсюн кеси алыб баргъанды юйге.

Аны бедиш этгендиле Джанайлары деб бир джартыракъла.

«Чубар къабан ёлгенди! Чубар къабан ёлгенди!» — деб, чабышыб бир-бирлерине «сюйюмчю» айтыб турғындыла. Сора артда аланы аталары ёлгенлеринде была да: «Отну уллу джагыгъыз, харсны къысха къагыгъыз, Джанай ёлгенди — чабыгъыз!..» — деб хапар айтыучан эдиле.

ГЫРАУ

Тоторкъулланы Гырау тутулады да,
ёкюлю айтханды:

— Санга аны этгенсе дерле, тюрме азаб салабыз дерле, сен а хаман отказны къуруб тур! — деб юретгенди.

Сютде Гырау былай айтыб къойгъанды:

— Урлагъаным, ашагъаным да кертиди, алай а меники отказды! — деб.

Ма андан бери: «Гырауну отказы» деген сёз джюрийдю.

МАЙЫЛ

Джагайланы (Токъланы) Майыл Боташланы Юнюс хаджиге джалгъа джарашады. Юйдегиси бла барыб Гумда чалкъы чалыргъа, оракъ оургъа, малгъа къарагъа хаджини мюлк джеринде. Джагай улуну ёгюзю, арбасы болмагъанды, Юнюс хаджи уа, ма, юйдегинги алыб кел деб, джанғы юреннген эки эмилик ууаныкланы береди.

Джетген къызы болады, хариб, ол айтады: «Бармайыкъ, бизни атабыз бизни къырыргъа элтеди...» — деб, къайдан Аллах ауузуна салгъан эсе да... Элден чыгъыбы Къобан ёзенинде келе турғынлай ууаныкъла чибинлейдиле Джалан Къол Аягъында. Бир къызычыкълары уа чарыкъларын тюшүргентда арбадан аны алыргъа деб тюш-

гени бла ызларындан джеталмай келеди. Аталары ёгюзлени башла-рындан тутуб, къадалыб тыялмай, ол барыулары бла барыб, арба-ны да алыб, Майылны да теблеб, суугъа секириб кетедиле. Ма, алай, чибинлеб къутургъан хайыунланы кёпюрге буралмай, Джагайланы Майыл юйдегисин, кесин да суугъа къуюб къояды. Джан-гыз ол артларындан чабыб келген къызычыкъ ызларындан къараб къалгъанды...

ХОТА БЛА ТЕКЕ

Теке, атамы къарнашы, омакъ киши эди. Джаш заманында хар кимге къайырылыб тургъанына Теке дегендиле, омакъ да, къалтакъ да болуб, къайырылыб айланса Теке дерикдиле, ансы не дерикдиле, тюз аты уа Хаджи-Мырзады.

Чомаладан Хота деб болгъанды. Ол чам атыды. Нёгери бла кеси ол бир гудугъа баргъан джерлеринде, нёгери арлакъда къалыб, бу биринчи урлагъанды да, анга билдириуге деб «Хотагъа урдум, хотагъа урдум!» — деб къычыргъанды. Андан сора Хота дегендиле. Тюз аты уа Умарды. Джыры да барды.

Умар къой күте, Хаджи Мырза чалпакъдан тюшюб келе:

- Кёб болсун, Хота! — дегенди.
 - Сау бол, Теке! — дегенди Умар да.
- Бизни Теке ызына чыгыбы келе:
- Кёб болсун, Умар! — дегенди.
 - Ой, сау бол, сау кел, Хаджи Мырза! — дегенди Хота да.

ТЕКЕНИ ТИЛЕКЛЕРИ

Къарадай халкъны зор бла Орта Азиягъа кёчюрген кюнлеринде, Теке хариб:

— Я Аллах, мени бу ёзенден чыгъарма! — деб миннгенди зулму-чуланы машиналарына. Узакъ да кетгинчилерине, Зынгырдауукъ Аягъында, ол тар джерледе машина ауууб, Теке ёлюб къалгъанды. Ол ашыкъ-къушукъда, джамагъат къабырлагъа элтирге къоймагъ-аларында, шоккну тюбюнде, узакъ болмай Акъбайланы Акъбай-ны къатынын асыралгъан джерде (Акъбайны кесини арбазында)

асырайдыла. Ол тиширыу бла Текени сау заманларында ёлор оту джанмаучан эди. Ойнагъанмы, кертимиidi билмейме, я Аллах мени къабырмы, сени къабырындан кенг эт, деб Теке айтыучан эди. Я, джаратхан Аллах, аны мен кёрмеген джерде бир асыра деб, ол тиширыу айтыучан эди.

Теке бла ол къатын Акъбайланы бири келинлери, бириси кюевлери эди, ким биледи, ойнай болурму эдиле?

Текени уа арт тилегин Аллах къабыл этиб, ёзенден кертиси бла да чыгъармай къойду. Артда Къзахстанда кёбле сукълана эдиле Хаджи-Мырзагъя.

Ай, бизге бир артыкълыкъ этген эдиле ол джол.

«АЛДАЙСА ДА, АЛДАЙСА...»

Къалтурну мен танымайма, хапарын эшитген болмаса. Огъай, бир узун къуу къарт киши сабийле ойнагъан джерге келиб, бири-бири бла джыгъыштырычусун билеме...

Джаш заманында уа джигитлиги неге да джетген джаш болгъанды. Гудугъя, туюшуге да.

Къойдан Аягъында биреуленин айтылыб тургъан аджири болгъанды. Чарслада да орун алгъан, багъылгъан асылуу ат. Кеси да ийесинден сора башханы къатына джууукъ къоймагъанды. Къалтур а аджирни туруучу джерини киритин чачыб, кесин тас этиб кетгенди. Кетсе кетсин, эшик bla кюрешген джерде ийелери бир бочча табадыла, ичинде кесек ачхачыкъ да бар, сора джолоучу къагъыт: «Дотдаев Къалтур», деб. Ол да арлакъгъа джанлагъанлай биледи, бочхасын документин алайда, табсыз джерде, тюшюроб кетгенин. Алай а, арт сагъышын этиб, къайытмайды ызына. Эрлай, иш аманнга кетерин сезиб, тангны атмагъа къюоб, Къалтур юч-төрт элни правлениесине билдиреди, былай-былай бочхамы, къагъытларымы тюшюргенме, деб. Кеси да тас эткенине юч күнню мундан алгъа деб айтады. Ол хыйлалыкъгъа къарабы: аджирни урлагъанында алгъа юч күнню алгъа тас этгениме деб билдиреди.

Аны иеси да, гудучуну табдым, деб хазыр къагъытла бла сюдге береди. Сюд болады. Къалтур а правленледен билдирген къагъытларыны копияларын алыб келеди.

— Бочхамы табхандыла да, къачан эсе да тас болгъан атларын менден кёредиле, — деб къагытларын кёргюзюб, таб, даучу бу болуб къалады. Сюдю, ары да къараб, бери да къараб, былай айтды дей эдиле:

— Алдайса да, алдайса, алай а джорукъя джараулу алдайса да, джукъ эталмайбыз...

Аны бла Къалтур атны табдырмайды.

...Къарт да болады, юйдегиси да уллады, алай а Къалтур алкъын огъурсузлугъун къоймайды. Биягы ким бла эсе да бош затны юсюнде дауур ачады да, тююшеди. Тюеди. Тююлген старшинағы тарыгъады. Муну правленнге чакырылады. Джашлары иймейдиле, барсанг карсха (эл тюрме) атарыкъады. Къой, биз джарашдырырбыз, дейдиле. Эй, деб, алагъя да тынгыламай, кетеди. Баргъанлайына, старшинаны буйругъу бла, мыртазакъу тутадыла да, карсха атадыла. Ол заманлана юч күннеге карсха атаргъя старшинаны эркинлиги болгъанды. Артда бошланыб ююне келгенинде, джашы урушады:

— Айтхан эдик да барма, деб, не табдынг юч күнню карсда олтурдунг.

— Бек уллу айыб этерсиз мен энди ол правленнге барсам... — деб къояды Къалтур.

Бир джолда джангы кёрпе тонун да кийиб, ёгюз арба бла ёзенни ёрге тебрейди. Джангыз арба сыйыннган тар ёрюмчюкге джетерге, бир дууутчу да ёгюз арба отуну бла энгишгэ эниб башлайды.

— Джанла, джаш! — деб къычырады Къалтур. — Мен къартма!

— Къайры джанларыкъыма джюгюм бла, акъсакъыл: бир джаныбыз — къулакъ суу, бир джаныбыз — джар. Андан эсе, сен тюбюнде алай мычый тур, мен ёткюнчю, — дейди джаш. Къалтур анга да къарамай, джетиб джашны арбасын аудуур акъылда огъары джанындан чархдан къадалады.

Къалтур къызыу тюшюб келген джюк арбагъя къарыу эталмады. Кесине эткен хайыры: этеги арба чуюге илиниб, тонуну бир джартысы дууутчуда кетеди. Ююне тютюнлеб джетиб:

— Ой, къырылыбмы къалгъансыз? Дууутчу джангы тонуму эки этди да кетди! — деб джашларына чамланды.

Хапарын толусу бла билгенлеринде, джашлары:

-Сора алайда къалай джалларыкъ эди? Мёлекле джетиб кёк бла элтмеселе. Не джашлыгъынг, не къартлыгъынг бир серион болмагъан, — деб аталарына айыб этиб къойгъан болмаса, барыб туюшгенми этерик эдиле...

Сёз сёзню айтдырады дегенлей, къызылбеле къаракай къошха тюшюб, артада уа кюлкюлюк болуб къайтханлары тюшдю эсиме.

Керексиз къонакъла бизден бир къошха келиб, ашай-иче тургъандыла. Сюрючю джаш тамадаларына аллына ашхын сохтана салады. Ол да, неди бу деб, сохтаны къолуна алыб, ары бері айландырыб, тёгерек буруб къарайды, ийискеб да кёреди. Уллу бычакъны джаныда ууакъ-тоек затлагта хайырландырыучу гитче бычакъчиң болгъанды, аны алыб сохтагъа былай чанчханлай исси джауу «пых» деб, атылыб, къызылбекни бетине чачылады. Ол да, «ой!» деб, бетине гузабада сермейди да, уруб кеси-кесини кёзүн алыб къояды.

Ма, алай, адам, мал сюрген огъай, тамадаларын ат сал этиб, къайтыхандыла.

Сохтагъа бычакъ bla эслеб тийигъиз, джашла!

«ОРУСЛУ ОЗУБ БАРАДЫ!»

Ташлы, тик таланы кюн турушунда талай тиширыу олтурууб, кими урчукъ ийире, кими джюн тарай ушакъ этедиле. Араларында уа къызына къонакъгъа келиб турады бир шыйых къатын – Хаджина-Хана. Кесини да эки кёзю къарай сокъур, харип. Бир заманда тиширыула къозгъаладыла, «ой-ой!» болуб, бирден секириб турууб, Хаджина-Хананы аллына, бир-бирлерин тюрте, хота, чепкен этеклерин джая, сюеледиле. Дауур бошуна болмагъанын сезиб къарт къатын:

- Не барды, не барды? – деб сорады.
- Ой, анабыз, оруслу озуб барады!

Кертиси bla да, арлакъда бир орус киши бери да къарамай, ёрге таяныб бара эди. Сора, ма, бюгюн да кёз алымдан кетмейди, Хаджина-Хана эки къоллары bla бетин джабыб – аласыз да джуқъ кёрмейди – талай кере «тьфу, кяпыр, тьфу, кяпыр!» – деб, узалыб джерден къолуна тюшгенни джол таба быргъайды. Тиширыула кёбюсюне келинле эдиле, ариу, ойнадыла эселе да, билмедим, не эсе да ол сабийлигимде көргеними унутмайма.

**ТЮНЕНЕ СОГҮУЛГЬАН
КЬОБУЗНУ МАКЬАМЫ** Бу хапарны Габзайланы (Хубийланы) Тауалийден эшитгенме.

Талай джаш узакъ джерге хайыргъа кетиб, юч джылны джалда ишлеб къайтыб келе, бир харчевнагъа къайтхандыла. Ол харчевна болгъанын да билмегендиле, бир кечеге къонакъбай болсагъыз а, деб, тилем кёр-генлеринде. Аллах-Аллах, ким огъай дейди къалыгъыз, дейди иеси. Ол огъай, аны ашармы эдигиз, мууну ашармы эдигиз деб, тюрлю-турлю хантла салгъанды алларына. Не аламат къонакъбайтъа тюшюб къалдыкъ деб, джашла аны, мууну да кёрюб, ашаб, ичиб тебрегендиле. Джарыкъ болуб, тепсеген, джырлагъан да этгендиле. Кеф алгъан джашлагъа тиширыула керек эселе да, чакырайыкъ дегенлеринде, ала бек разы болгъандыла...

Эртденblasында пәэтон bla айланнгандыла. Алай bla сау ыйыкъны кёз ачыб, той-оюн къурууб, джарыкъ болуб тургъандыла. Энди кете барайыкъ деб, джолгъа чыгъыб тебрегенлеринде, къонакъбайла айтхандыла:

— Ашаб-ичиб, кече къалыб, не сюйсегиз аны этиб тургъаныгъыз ючюн, джал тёлей барыгъыз! — деб.

Юч джылны джалчылыкъда ит болуб алгъан ачхаларын алайда къюб кетгендиле. Ол да джетмей, кийимлерин да бергенди. Джолда келе бирлери айтханды:

— Тюнене согъулгъан къобузну макъамын энди ангылай турама, — деб.

— Нени ангылагъанса?

— Бир къобуз: «Нелери bla тёлерикдиле» — деб соқъса, экинчи къобуз:

«Тонлары bla тёлерле, тонлары bla тёлерле», — деб макъам чыгъара эди...

«ЮЛЛЕДЕН КЪАДАЛ!»

Талай арбачы болуб келебиз. Мырзалианы (Хубийланы) Бекир, атамы баджасы, бир аман тик ёргеге джетерге, ёгюзлени бошлаб, тютюн ичерге тебреди. Кёзлери да арбагъа джаныб, эки ташны бир-бирине уруб, чакыгъыч этиб, къуу bla къабындырыргъа кюрешеди. Мен ызындан келеме да, хата боллугъун сезиб, тохтайма. Ёгюзлени сюрмесенг, ала барамыдыла тик ёргеге?

Бекир ала къайгылы тюлдю, юллени къабындыралмайды. Сора ачыум, кюлюрюм да teng келиб, кычырама:

— Ий, аман Бекир, ашыкъма да, юллеге къадал! Ёгюзле къайры кетерикдиле?!

Арбачыла «харх» этиб кюлдюле, ёгюзле уа, барыргъа унамай, тик джолну кёнделен турдула да, арба дженгиб, бары да уллу джардан кьюлдула. Ёгюзлени бири алайда ёлдю, арбаны да тюбюнде тонаб, кереклилерин бирем-бирем башына чыгъардыкъ. Ма, тютюнню этген ашхылыгъы.

ТАУ МАРАУЧУ БЛА ТЮЗ МАРАУЧУ

Тау мараучу бла тюз мараучу ууда тюбешгендиле. Тюз мараучу тау мараучуну атыб, базыкъ бутундан уруб, аудурады. Арлакъда оттай тургъан атына сёлешеди: «Кел къатыма, миндирик юсюнге, арпа-кёрпе да ашатханма мен санга», — деб. Ат айтханды: «Арпа-кёрпе да ашатмагъанса, арпа-кёрпе ашатханынг миндирисин келсин да», — деб унамагъанды

Тюз мараучу тилей, ариу айта тургъанлай, арпа-кёрпе ашатыучу аты келиб къалыб, къатына джатыб, миндириб алыб кетгенди...

КЪАЙГЫ ИЗЛЕЙ КЕЛИБ...

Къарапаны Сюлеменни Теберди бла Джазлыкъыны арасында къошу болғыанды. Бир джыл, джазда, аны стаутыны къыйырына къайдан эсе да сюрюп юзюк келиб тюшеди. Сюлемен а, джолоучу болур, кетер дейди да, къайгырмайды. Экинчи ол адам бузоуланы айрыбы, ийнеклени эртден чыкъыга къистайды. Бир кесекден эртден чыкъыдан къайтхан ийнеклени сауады, айрыбы дагъыда къистайды. Э, да бу былайгъа къош сала турады да, деб Сюлемен аны къистаргъа барады.

— Алан, — дейди Сюлемен, саламлашыб бошагъандан сора, — түнене кёчкүнчюсе дедим да, джуң кайтмадым. Бюгюн а, бузоуарынгы иийиб, айрыбы күрөшесе, кетерге акъылынг болмай. Алай болмайды стаутны юсюне тюшюб?

— Бу сени джайлыгъынг тюлдю, Къарабайны юч ёзенин джериidi, не ишинг барды? Джайлыкъ саннга да джайлыкъ, маннга да джайлыкъ! — деб олбири хыны джууаб этеди. Алайда экиси да айтыша келиб бууушадыла. Быртда мазаллы адамла болгъандыла, алай айта эдиле, эртденден ингирге дери джагъалашыб тургъандыла, деб.

— О къой, бир ушакъ этейик, — дейди джолоучу.

— Сен кимсе? — деб сорады Къара улу. Сора ол бири кюлюб, хапар айтады.

— Мен Лепшокъладанма, Джалан Къолда турама. Джай сайын Бийчесыннга чыгъыб, Нарсанагъа баргъан джолгъа тюшюб, джагъалашмай, тутушмай адам оздурмагъанма. Сора сени хапарынгы эшитиб, къарыулуса деб, аны ючюн келгенме, къайгъы излей, терс джанына. Къоркъма, кетерикме... Алан, иги бууушдукъ, не?...

МЕНИЧА КЪАРТЛЫКЪГЪА...

Джюзден атлагъан къарт Топашха юйдегиси кёзюу-кёзюу къараб тура эди.

Юсунде къуб-къуру джюн чебкени, къаллайла эсе да кеси аллына юйден чыгъыб, күон турушда олтуруучан эди. Биз а, тийрени камсык сабийлери, къысыла барыб, узун чыбыкъыны учу бла сокъур къартны этинден дыгъы эте эдик. Аллында ариу айта келиб, артда урушуб баштай эди. Бир да тохтамасакъ, къаргъай эди:

— Я Аллах, сиз, менича, къартлыкъга дери джашагъы! — деб. Ол заманда аны алгышха санаб къууаннганлыкъга, энди ангылаб тебрегенме Топашны сёзлерин, этген ишлериме да кёлюм бла сокъурана. Хо, къоркъуу кире тебрегенди манга да. Къарыусуз болсанг, къулагъынг эшиitmей, кёзюнг адамны танымай, санларынг бир-бирин тутмай, къуру тёнгегингден сора джугъунг къалмай тебресе, не бек кёб джашасанг да, тенгсиз, кесинг къалыб, — аны татыуу бармыды?

Джангыз къууандыргъан: бусагъат рахат джаشاуда бизнича къартлагъа сый, сёз да берир ючюн къоймайдыла. Кимни акъылында бар эди арт күнлерибиз быллай заманда ётерикди деб!

МАМУРАШЧЫКЪ

Сабий кёргенин унутмайды. Джайда
Джазлыкъ эли, ёзенде адам къалмагъ-
анча, Джалпакъга чыгыб кете эди. Бир

кюн, эки джаш бир мамурашчыкъны шын тургъузтуб джюрюютуб
келгенлерин кёрюб, сабий, уллу да алларына чабдыкъ. Хапар айт-
дыла. Айю баласы bla суудан ётерге тебрегенлей, джашла, ташны,
агъачны да къуюб, аналарын джунчутадыла, мамурашчыкъны джан-
латадыла. Не да болсун, айюге табсыз, былагъа таб джер болгъан
болур. Алай айта эдиле, Дууту сууну (къобуб келген) тюз ёрге джы-
рыб келе эди анасы, деб. Суудан кючден чыгыбы, онгсуз болгъан
айюню алай къюб, была балачыкъны ал аякъларын байлайдыла,
аланы аралары bla таякъны ётдюрюб, эки джаш эки джанындан
тутуб, арт аякъларында джюрюютуб, Дуут Джалпагъына алыб чыгъ-
адыла. Хайт деб къош ит тенгли бола кете эди.

Тура турду, хариб, бойнундан сынджыр bla байланыб, ол да кю-
реше-кюреше, тарта-тарта, къымыжа джара болуб. Аллына не зат да
сала эдиле. Не келсин, аман болуб бара эди. Алай ийнаныгъыз, маму-
рашчыкъны анасыны ёзенде къычыргъан таушу Джалпакъга келе
эди. Анга къыйналмагъан, баласын иерге керекди, демеген болмаз эди...

Бир кюн, мамурашчыкъны къаллайла эсе да ычхыныб, чегет таба
къачыб баргъанын кёрюб, сабий-балыкъ, оюнубузну къюб, ызын-
дан сюрешиб. Айючюк, ол онгсуз болуб тургъан джан, тик ёрге алай
чабалмады да, джашчыкъланы бири аны арт аягъындан тутуб, къор-
къынамы этген эди, ызына быргъады. Алайда барыбыз да джетиб,
мамурашчыкъны ортагъа алыб буудукъ. Бир да хыны этдирмеген-
лей, ызына алыб кеддик. Ол кюнню ингир аласында эштеме, маму-
рашчыкъны Акъ Къалада пристопха элтирикдиле деген хапарны.
Къыйналама. Джарлы анасыны къычырыгъын, сора муну къачхан
джеринде тутханыбызын аман этдик, деб къыйналама.

Кеч бола, эки джашчыкъ болуб, къысыла-къысыла келиб, ма-
мурашчыкъны ычхындырабыз.

Ол кюнден бери биз да рахат болдукъ: ёзенден айюню баласына
таралгъан къычырыгъы эштилмей эди.

ТАТЛЫ ЧАБАКЪ

Стампулчула кёчген джылны (1905
дж.) кюзю эди. Мени да джети-сегиз
джыл заманым. Чабакъ тутаргъа ашыгъ-
ыб барама. Къазий, гитчем, ызымдан джылай, къайта да юйге бар

эте, ариу айта, келеме. Не бек кюрешсем да, Къазийни тыялмадым: мени суу ызына тюшгеним, аны къапхакъ башындан къарагъаны тенг болду.

Кечеги джангурдан сора Джазлыкъ суу, эрши тюрлениб, сапсары болуб келе эди. Аллай сууда чабакъ къабмаучусун билмей, къармагъымы ары-бери да атыб нек тутулмайды, деб къайгылыма. Къулакъдан бир ариу суучукъ уллу суугъа къошуулгъан джер бар эди, алайгъа барыб, къармагъымы атама. Кёб да турмай, къолуму бир зат сюйреб баргъанын сезиб, чыбыкъыны бери тартдым. Сууну башында, эки кёзю да джаныб, бир уллу чабакъ кёрюндю. Чыбыгъым сынар дейме да, суутун алыб келиб, терк огъуна силдейме. Хауда бир кесек заманчыкъя ол кюмюш бетли болуб, тюрлю-турлю тюрсюнле ала, къармакъдан ычхыныб, джагъатыя тюшдю. Суугъа джетерге аякъ басхан бир джерчик къалыб, чабагъым ташла арасында чынгайды. Джылаб, кетибми къалды деб, эрлай чепкен-чигими тешиб, юсюне атыб тутама. Джылагъанымы тохтатмагъанлай, чабакъыны къучагъымга алыб: «Ыхы-ы, тутдумму!» – дейме.

Биягъынлай, мен алда, менден артха къалмагъан Къазий ызымдан, уллу сабийле кёрселе, сыйырырла деб, сууну ызын, юй таба мукъут болуб барама.

Къаншау-хаджи деб бар эди, элде онглу адамланы бири, ол түбейди эм алгъя.

– Кесингми тутханса, ашхы улан? – деди, къамчисини учу бла чабагъым тие.

– Кесим тутханма! – деб, чабакъыны бютюн да къаты къысадым. Хаджи, атыны джалындан къылла юзюб алыб:

– Чох, чох, чёб-салам, чёб-салам! – деб талай кере алай айтыйб, аллымы атады. Ол дегени, эски заманладан бери джюрой келген адете кёре: «Кёз тиймесин, берекетли, хурметли бол, рысхынг а, чёбча, саламча, кёб болсун», – дегенлиги эди.

Юйге келгеникде, атам бла хоншубуз Осман ушакъ эте, чалман буруу эше туралы.

– Кесингми тутханса? – дейди Осман.

– Хо, кесим тутханма! – деб, чабыб, ышара тургъан анама тутдурاما чабакъыны.

– Ал тутханын, – дейди атам, – адам кеси ашамайды, ырысады.

Атам-харип чамчы адам эди, мен аны къайдан билейим, ёпке-леб, хунагъа олтурама. Анам а кюлде тишлейди чабагъымы. Тишлеб бошаб, бир туурагъан гырджын да къошууб, бюгюнлю ит болуб тутхан чабагъымы олтурууб тютюн иче тургъан абаданланы аллары-

на салады. Мен а, бир иги терен да ахсыныб, джыларгъа кёкюргим кёйюб, хунаны ары джанына секириб тюшеме.

— Абугалий! — деб кычырды хоншубуз Осман. Эки чынгагъанлай, къатларына джетдим. Къазий а, биргелерине олтуруб, ашайды.

— Ма, аферим санга, джигит! — деб, чабакъны къйрукъ джанындан юзюб, манга тутдурады.

Андан татлы чабакъ мен бир заманда да ашамагъанма.

«САНГА-АЛТЫ Да, МАНГА-АЛТЫ»

Мара джанғы тюшген болур эди, мени атамы атасы-зат бир кесекни алайлана Арба Тюшген Джолда къош болуб турғандаудыла. Къач келиб, уллула бау ишлейдиле, атам Адурхай, Баракъ — эки къарнашдан туғъан джашчыкъ — къойла бладыла. Сабий заманында сейирсиниб къалған эди да ол ишге, аны ючюн болур, атам къуру да айтыучан эди бу хапарны. Джырда къаллай лагым, таша затны билдириу барды, тынгылагъыз.

Уллула бау ишлейдиле, атам bla Баракъ къой күтедиле. Алысындан тойған къойла кюн иссиде кёкенлени тюбюнде джатадыла, бу экиси бычакъ оюнну ойнайдыла. Джол джаны болғанлыкъы, бусагъатдачамыды, Мара ёзенде адам джюрю! Анда-мында бир къош кёчген, бир атлы джолоучу болмаса, хазна киши озмайды. Ма, ол кюн да джанғыз бир къой сюрю озду ёрге. Была уа бычакъ оюнну суутмайдыла. Чегетден отун этген таууш чыгъады, балта bla ургъаны сайын «ой, санга — алты да, манга — алты, алчылыкъы да — эки алчы», — деб джырлайды. Сабийле, оюннга къызысалада, ол эки сөз асыры кёб айтылғандан, эрикгендиле, джырны андан сора джугъун билмеймиди эке отунчу, деб бир-бирине сорадыла. Ингир кеч эте сюрюнү къошха элтедиле, джырлай ол эки сөзни.

Эртденбласында, арабин, джашчыкъла къойланы бёлмей келгенимидиле, деб санасала, джарагъан онеки къой да джокъ, сюрюнү аллында барыучу эки эркеч да джокъ. Сабийле ант этедиле, джылай, киши озмагъанды, джанғыз узакъда бир сюрю кёчуб бара эди, ансы деб.

Баракъ айтады:

- Биреулен ол джанында отун эте эди, джырлай.
- Нени джырлай эди? Джашчыкъла бирден:

— «Санга— алты да, манга — алты, алчылыкъыгъа да эки алчы», — деб айтадыла. Ол сёзлени магъанасын ангылагъан болур эдиле, юч атлы боладыла да, ёзенни ёрге сюрюб кетедиле. Тёбен Марада бир ишек иркни табадыла сатылыб, айхай, ол да кесилиб. Мара башы айрыда Тамчыгъа айланнган джерге чыгъадыла. Кърау уллудан къобуб кеталмай тургъан сюрюуню юсюнен барадыла. Алай айта эди атамхарыб, эки эркеч bla он къой (бириң бүгече кесген болурла) уллу сюрюуден айрылыб, энишге айланыбы турғанда эдиле, деб. Сатхан къойларына да, ашагъан къойларына да, джол къыйынларына да төлеуге биришер къой алды, дауур-сюйюр болмай, къалгъан онусу bla эки эркечни да сюрюб, ызларына тюшедиле.

Бармыды джырда лагъым?!

ДЖАШАРБЕК

Къююгъуз, Джашарбек да бир тюрлю бир джан эди. Арбазына кир огъай, чыпчыкъ да къондурмаучанды. Хоншулабыз. Юйлерибиз бир-бирине тийиб ишленгендиле да, андан-мындан келе, аны эшик аллы bla барсанг, къысхасы олду. Алай этерге уа джан керекди.

Бир джолда къайдан эсе да, танг аласы белги бериб, алай къайтама элге. Не болса да, ол болсун деб, эртденнгиде, адам аякъ джюрюмеген заманда, атдан тюшюб, джюгениндеп тутуб, Джашарбекни арбазына кирдим. Акъыртын баралгъанымы барама, эштиб къиуб бир пелаҳ этеди деб. Мен да белгиге джетдим, шаркъ деб эшик ачылды. Билдим оюн этгеними, алай а ызыма къарамай кетдим. Кёб да турмай, къатыны келди, кюлалгъанын кюлюб. Не болгъанды? Джашарбекни сёзлери bla айтайым:

— Юйонг юсюнгө оюлсун, деб эшитиучен эдим, арабби Аллах, алай болургъамы тебрегендеп эке деб, эшикден къарасам, ол баштебен Таумырза, атыны башындан тутуб, аман ит кибик, мукъут болуб бара эди! — Мени юсюмден айта эди бу сёзлени.

Бир айны-затны мен at bla озгъан джерге келтириб ууакъ таш къиуб турдум, кертиси bla да, джер оюлгъанча. Алайсыз да таш арбазы не боллукъду? Бир зат да болмагъанды. Кёремисиз, Таумырза манга къаллай зарауатлыкъ салгъанды, деб аитыр ючон тюзетиб кюрешеди арбазны. Бек сейир адам эди Джашарбек.

Отун джара тургъанлай, балта сабдан ычхыныб кетиб, башын джарыргъа аздан къалғында, аны былай хапар этиб чыгъаргъанды:

— Ай ююнге, былай керилиб эмен томураугъа урама дегенлеме, сабы къолумда къалды да, балта кеси кёкню къаралдысына учду да кетди! Келеди — джокъ. Къачан тюшюб башыма тиерикиди эке деб, джаным табаныма джыйылыб тургъанлай, «шаркъ» деб, арбазда сослан ташны эки этди да къойду, алан!

Дагъыда унутулмагъан бир хапары. Не эсе да, ийнек саудуургъа унамайды да, Джашарбек кеси чёгеди тюбюне. Къарнашыны къызы Апа бузоуну иймей туралы, къатыны да ийнекни къуйругъун бир джанына тартыб тутуб туралы. Апа джаш къызычыкъ болады, къалай да болсун, бузоуну, тыялмай, иеди да къояды. Бузоу джетиб анасын түртгенлей, къуйрукъдан къадалыб тургъан ычхындырады къолун. Сора ийнек ол кир къуйругъу bla келмеге къояды Джашарбекни чыммақъ-акъ къапталына. Болгъанын зее этеди.

— Сизге сексан сегиз минг налат болсун! Сексаны санга болсун! — дегенди къатынына. — Сегизи Апагъа болсун!

Налатланы да юлешген эди бу халда Джашарбек.

АДАМ ДЖЕТИШМЕЙ ТУРСА Да

Къойчуланы бири отун туурай, бири джылкъыгъа чаба, бир къауму ийнекленни сауа, бири да къойланы тыялмай кюрешселе, Кокай да, бир уллу зугул тазны джантая bla сюйреб, къатларында къабхакъыны башына чыгъа эди. Сора тазгъя миниб, энишге айлана эди. Ха-ха-ха-ны баса, мазаллы къочхар тону тазда къарны кюreb келиб, тёбенингиде къалау эте эди.

— «Къош не бек джетиши мей турса да, Кокай артыкъды», — деген сёз ма ол Кокайдан чыкъгъанды. Кокай Текеладан болгъанды.

ДЖАНХОТ КЪАЙТДЫ

Акъбайланы Идрис bla аны гитче къарнашчыгъы Джанхот къачча малланны къаудан къошлагъа сюрюб бара, бир джерде тохтайдыла. Ол экинди намазгъа чёгюб тургъанлай, Джанхот къычырады: «Ай, Идрис, хаджиретле джетиб келедиле!» — деб.

Алай а, къыйынлы, намазын бёлмегенди. Джукъдан къоркъа билмеген адам болгъанды, шкогу да – къатында. Аны бла атыб, бирлерин ёлтурсе, ала къачарыкъ болгъандыла, алай а, не келсин, динни кючлю заманы, орнундан тебмегенди. Джашчыкъ а къычырады.

Хаджиретле джетиб Идрисни бууадыла. Мазаллы, къарыулу адам болгъанды, кесин байлатмай, бириң ары, бириң бери силдегенди. Ол заманда шок бла урадыла. Джукъдан артха турмагъан аман дуния, джылай тургъан джашчыкъны да, малланы да сюрюб, Тау артына ауадыла. Идрисни юйде гитче джашчыгъы бла джаш къатыны къалады. Ол джашчыкъ – мени анамы атасы Матайхаджиidi.

Джанхот Тау Артына урланды. Билмейме, къаллай бир заман кетеди, бир күн мууну къонакъбай къатын къачарын излейди. Джазыкъсыннганмы этген эди, къайдам.

– Ма бу таулдан ары чорт аусанг, Къарапайгъа барыб къаллыкъса, – дейди. Джанхот къачады. Амма, ызындан къуугъун келгенин эслеб, къайры джанларгъа билмей, уллу терекни юсюне мишиб бугъады. Сюрюб келгенле Джанхотну тюбю бла «тыпыр-тыпыр» деб ёрге озадыла. Аушха дери барыб, ызларына айланадыла. Сора мууну эслемей кетгенлеринде, терекден тюшюб, алай чабханды аууш таба.

Къаллайла эсе да Тебердиге тюшюб, Ташкёпюрге келеди. Кёпюр къулагъында къараулладан къоркъуб, кёб сакълагъанды. Сакълай туруб, озгъан джолоучулагъа къатышыб, алай келгенди юйге джарлы.

УЛХУ

Эртделеде Къартджуртда экеуленни бир-бирине даулары болуб, ишлерин төрөгө бередиле. Бири балта, бири тана бергендиле төрөгө улхугъя. Сюд ишни тана бергеннеге джараулу айттыб тебрегенди. Игитда дейсе! Сора балта берген, бу мени балта бергеними уннутубму къойду эке деген акъыл бла:

– Мени ишим, былай балта бла уруб юздюргенча, белгили, ачыкъ ишди! – дерге къалгъанды. Сора тёре алай айтханды дейдиле:

– Балтаны юсюне тана кир этди! – деб сёзүн бошагъанды.

АЙЮ БЛА ТЮБЕШИУ

Бурун заманлада хата кёб болгъанды. Бир-бириндөн мал, адам сюрген заманла. Аны ючюн Тау арты джоллагъа къараулла салыб, ауушланы, айрыланы сакълаб тургъандыла. Хар ауушха адамланы кёзюу-кёзюую бла салгъандыла. Хурзук ауушда аллай эки къараул – бири гитче, махтанчакъ кишичик (атын унутханма), бири Биджиланы Гемуштай – бир ранда джаныуар джюрюген джолчукъ бла кетиб баргъандыла. Кишичик алда, Гемуштай артда. Алларындан бир айю чыгъады да тиш туралды. Ол тар джерде Гемуштай эслеялмайды, кишичик а, терк огъуна артына бурулуб, Гемуштайны эки аягъыны арасы бла ётюб, думп болады. Айю бла Гемуштай бир-бири аллында сиреледнле да къаладыла. Айю джетиб Гемуштайны имбашларына аякъларын салгъанлай, ол белинден бууады. Мазаллы адам болгъанды Биджи улу. Сора нёгерине:

– Ай, аман кесинг, бир мадар эт да ур шкок бла! – деб къычырады.

Ол да, къысыла келиб, Гемуштайны башын бир джанына этиб, джагъалаша тургъан айюню къарачай шкок бла урады.

Бир джыйылгъан джерде ол кишичик, айюге алай-былай этдим деб, махтана тургъанлай, Гемуштай келиб къалады да:

– Кет, сен аман, айюден къоркъуб, къарын тюбюм бла ётюб кетгенсе! – деб, джашланы күлдюргенди Биджи улу.

АЙЮ ТЕШИКГЕ КИРИУ

Джыйырманчы джылла эдиле. Къобу Башына атамы эгечинден туугъан къызгъа къонакъыгъа бардым. Элни Исправна таба чегет ёзенинде орус хуторчукъ бар эди да, бир кюн андан кюеуге – Джашеланы Илиясха – эки оруслу, айюле мал-тууар къоратадыла, уугъа бармасакъ, болмайды, деб тилем келдиле.

Уучу эди Ильяс – джашды. Биз къойну тутханча, аны да амалы алай эди кийик джаныуарла бла.

Къалгъанла бла мен да тебредим. Бир къаяланы тюблеринде бара, айю кюркени кёрдюк.

– Ичине кирибми ёлтюрейим, огъесе бери чыгъарыбмы? – деди Ильяс. Ичине кир, дедик.

Сол къолуна бир аман бёркню буштукъ этиб, байлаб, онг/къолуна да узун ингичке бычакъны алыб, тешикге кириб кетди. Биз а къачыб, арлакъда сыртлыкъыкъ бар эди, алайда тохтадыкъ. Акъылым алайды: Ильясны ашаб бошаса айю, бизге да чабарыкъды деб. Бир заманда Ильяс айюнью сюйреди да чыкъды.

Алай айта эди: тешикни арасында тар джерчиги болады, айю джатхан джер андан да терендеди, деб. Айюнью къозгъаб, ол таргъа джетгенлей, бу да сол къолун хазыр ачылыб тургъан ауузгъа сугъуб ийиученди. Айюнью тишлери уллу болмайдыла, бёркден ётмейдиле. Сора бычакъны къолтукъ тюбюне киргизтиб алай ёлтюреди.

Оруслула къууанч аллы болдула да этин алдыла, экибиз а, терисин кёлтюрюб, юйге кетдик. Была эки боладыла, тамбла да келирге, деб оноулашхандыла.

Экинчи күн бир узун чыбыкъыны къолуна алыб, кюркеге 'кириб кетди да Ильяс, айюнью тышына чыгъарды. Ол да ачыуланыб, артаякъларына туруб, аллына бир-эки атлагъанлай, Ильяс, хазыр джерлениб тургъан шоккну алыб, мангылайындан урады.

Биз да биягъы сыртлыкъыгъыбыздан чабыб тюшюб, ёлген айюнью ортагъа алдыкъ.

КИМ КЮЧЛЮДЮ?

Бизни тийреде джашла къарыула-рын сынаучу бир таш бар эди. Алай а хазна киши аны кёлтюралмай эди. Гитчем, кёкюргине дери алыб, тогъуз-он атлам этиучеи эди. Мудалиф а, мени бла эгеч бла къарнашдан туугъан, ташны орамны бир джанына ётдюре эди. Мен белиме дери кючден кёлтюралама.

Бир джолда энишгеде базарда кереклибизге къарай кетиб, хар бири беш пуд тартхан эки ун машок сатыб алама. Бирин кёлтюрюб кёреме да, былай бир дженгил кёрюндю. Арбам а иги арлакъдады. Араби, дейме, экисин да элталмазмамы? Къайта да айланмайым, дейме да эки машокну да къолтукъларыма къысыб, тюблери бла узалыб чепкеними мюйюшлеринден тутама да, тебрейме. Былай бир таб этиб къойдум. Артымда биреулен башха тилде бир затланы айтыб келеди.

«Аферим дей болур манга», – деб, акъылым алайды. Ол келиу бла келиб, арбагъа атама. Сора сагъыш этеме: не аман къарыулуп

ма, билмей тургъанма, деб. Джарашыб таб тутмайма ансы, ол ташны, элге баргъанлай, антсызма, иги арлакъыга силдемесем, дайме.

Кеч эте, бир ийыкъдан элге келдик. Тангнга кючден чыкъымындындын салынында, ташха асыры ашыкъындан.

Эртденбла эртде тебрейме, киши кёргөндей, ташны бир тас этайим, табсала да, муну бери ким келтиралгъанды эке, деб халкъны сейирсиндирирге. Барсам – таш тургъаныча тура, мен чыртданда тулпар болалмагъанмана: алгын белиме дери кёлтюре эсем, бу джол не таб джарашыб, төрт джанындан кириб кюрешсем да, кючден къымылдатым. Ол затха джюрегим бек къыйналды. Алай болса да, неди мадар! Джуургъанынга кёре узат аягъынгы, деб бош айтмайдыла.

– Аллах ючюн, кёлүнг бламы этесе? – деген бир таууш келди. Къарасам – Мудалиф джууукълашыб келе эди.

– Огъай, сора, ойнай турама! – деб, ташха къадалгъанмана.

– Къайда, алай юсюне олтурчу, – деб, къоймай юсюмден басады да, эки бюклөб, ташха джабыштырады. Мураты – экибизн да бирге кёлтюрюргеди.

– Ай, бармакъларым бир джетсе, – деб, бармакълары джетген болур эди, эрлай ташны да, мени да кёкюргегине алды. Элтиб буруудан атама, деб, джол джанында чалманнга атлады.

Аллахны, адамны айтыйб, аталарыбызынды джанлары ючюн деб, кючден салдырдым джерге.

Мудалиф ол кюн юч иегими башын орунларындан чыгъаргъан эди.

Бармыды кюч?

Энди ол ташны хапарын айттайым. Сёз сёзине айтдырады, бурун заманлагъа къайтыб, кёб зат эсиме тюшеди.

Джазлыкъ бла Тебердини арасында джайлыхълада эдик. Доттайланы Керти деб бир къарт киши юйдеги къошла бла, биз да малчы къош бла бир джердебиз. Мен андан уллу адам бла, андан эрши адам не кёргөнме, не айтыйб да эшитмегенме. Къуру къулакълары – биришер къарыш. Юсюне басыныб хапар айтдырыуучан эдик. Эмегенледен айтыйб тебресе, кесин алагъа ушатыб, къоркъын да эте эдик.

Ол джаш заманында ёзенни энишге отуннга тебрейди. Отун этиб, юсюне кёлтюреди, сора бир кели ташны кёреди: ортасы къазылыб, зат тюерге ишленнген төртгюл, уллу таш, къайдам, къайсы ёмюрткүн да эте эдик.

леден, къайсы миллетден къалгъанды. Айтханымча, ол хазырлагъан отунун да кёлтюреди, ол ташны да аны юсюне салады да, ёзенни ёрге къошуна алыб келеди. Билдигизми, къайсы таш болгъанын? Хо, ол джашла кюрешиучу таш!

Бармыды къарыу?! Аты да, Керти кеси да керти адам эди. Айтама да, андан уллу адамгъа тюбемегенме. Бурун джанлы кёб болгъанды. Башы салам, топракъ бла джабылгъан къошланы бир джерин тешиб, бёрюле къойлагъа тюшюб тургъандыла. Керти, ол тешикге сюелиб, чыгъар заманларын сакълаб турууб, чынгагъан-чынгагъанны бойнун буууб баргъанды. Алай бла бир кечеге төрт бёрюню ёлтюргенди.

— Бири бла уа джагъалашиб аслам турдум, — деучен эди Керти, — хорлайлмай бир-бирибизни. Къош бла бир адам болгъанлыкъыга, джангыз бири къатыбызгъа келалмай эдиле. Артда, ёлтюргенимде, кёрдюк: бойну къымыжа болуб къалгъан эди асыры бек кюрешгенибизден. Мени да юсюмде сау джерим джокъ...

Бармыды къарыу?!

Джашындан туугъан бла мен тенглебиз, эчки, бузоу тыяргъа джарайбыз, таб, чалкы да тута болур эдик. Биз къошну башында кюле-ойнай турабыз, Керти да отун кёлтюрюб келеди. Арба джюкнүю тюбюне киргенди да, кеси кёрюнмейди. Къошха джетиб, бизни чакъырды.

— Бир илкишчикни, аууруракъ болду да, джол джанында къюоб келеме, шо, бир алыб келигиз, — деди. Джарны къыйыры бла барыб, джол кенгирек талагъа чыгъа эди. Ол айтхан илкишчикни кёрмейбиз. Къуру ёгюзлеге джюк боллукъ бир терек джатады арлакъда. Табмайбыз, дейбиз да келебиз. Аны алырча киши джокъ эди деб, кеси кетди да бир кесекден къайтды: ол биз ёгюз джюгю боллукъду деген терекни (керти да терекди!) белине сюрючю таягъын салыб келгенча келе эди. Тынч кеси да. Ол кюн аны алай кёрюб, шашмай къалай къалгъан эдик?

Ол заманда уа къарт киши эди.

Сагъыш этиб тергедим да, Мудалифни менича юч адамны къарыуу болур. Ташны, мени да къаллай бирни алыб барды. Мен да, кертда дегеннге, энди, чёб башы тюлме да: аны аллында базарда къантаргъа тургъанма да, беш пуд бла сегиз хунт тартханма.

Керти уа! Къоюгъуз, ол, не эсе да, адамдан туугъан болмаз эди.

ОЮМЛА, САГЫШЛА

Кел, туугъан джеринге элтейим деб
къоймайдыла джашла.

Эшта-эшта, джюз джылгъа атлаб бар-
гъан киши бусагъатда ол къуругъан элде
не табар, кимни кёрюр? Тауу ташы, таза чокъракъ суулары, сейир-
лик хауасы тура болурла, ансы. Джазлыкъыны къайсы тийресинде
эшитирикме бурунгу къобузну макъамын, Багъыр улу Къасботну
тылпыунгу тыыйыб тынгылаучу джырларын, къайсы талада кёрюрме
той-оюнну, тутушну, къолташ атыуну, атла чарышге баргъанларын?..

Къюгъуз, къой...

ХАПАРЧЫКЪЛА

Укугъа соргъандыла (Уку деб гылын
къушха айтадыла): «Дунияда сауламы
кёбдюле, ёлгенлеми кёбдюле?» – деб.

«Кюн тийгенден сора орнундан тургъанланы санасанг, ёлгенле
кёбдюле дунияда».

«Эркишилеми кёбдюле, тиширыуламы кёбдюле?» «Къайынла-
рында джашагъан кюеуюн тиширыулагъа къошсанг, тиширыула
кёбдюле».

САХТИЯН

Чотчаладан болгъанда ол джаш. Ата-
сы мюлк бермей айыргъантда, къошха
баргъанында тарыгъады, къыб-къымы-
жа болуб къалдыкъ деб. Ариу энди, сахтиян этибми ииди, сени,
деб айрандан къызгъан джашла кюледиле.

Бу уа чарлайды. Къарапай адамгъя, къуру да айтама, чарласанд
джабышыб къалады ат да, ол бедиш да. Чарладынг, эшигинг къуру-
ду. Дуния къозуб, ол да сюрюб айланыб сылхыр этедиле. Экеулен
болуб бир кюн чана бла аш алгъа кетиб къайтадыла. Бир джаш къошну
дюгерине миниб (джилтин къошну күйдюрмез ючон этилген чар-
дакъ) Сахтиян къошха киргенлей: «Сахтиян, Джагъанасда стара
кукушка как кричит?» – дейди. От джагъада гырджын агъачны сер-
меб алыб: «Вот так кричит!» – деб беклейди. Джаш да, дюгер да
къырыладыла отха...»

ТЕЛЕФОНЛА

Телефонла джанги салыннган заманлана Мара Советни къарауулу Гум Лоукъабакъыны Советини къарауулунда сёлешеди: «Алан, — дегенди, — бир тынгыла, [REDACTED] дейди да [REDACTED] «Бардымы?» «Барды!» — дейди да, ол да бери «атады». Алайда ол да, бу да джыйырылыб, [REDACTED] тебрейдиле. Мара хорлайды.

Лоу къабакъыла (бусагъатта Красный Восток эл) бир семиз къарт абазалыны алыб келиб [REDACTED] ол бираз къаныбызынды алды, ансы марачыла бизни оздула, деб кюлюб хапар айта эдиле дейдиле Лоукъабакъыла...

* * *

Сейир болгъанды бурунгуланы ишлери: амалы болуб, бир затны ычхындырмагъандыла, накъырда сёз къошмай. Биреуленле кызыз кёре келгенлеринде:

— Бал къуюгъуз шышагъя, бал къуюгъуз шышагъя,

Келечиле келгенле Айдыу къызы Мышагъя, — деб, эрлай чам джырчыкъыла айттыб башлагъандыла. Не уа, ма, (тизю, кимге айтылгъанланы атларын унутханма) былай да дегендиле:

— Къаб базаргъа баралла,

Немени къабы кёбюрек,

Басыб Учкуланнга ётюб кетгенди

Неме деген кёкюрек!.. — деб.

Ма бу сёзле да не затны эсе да юсюнден айтылгъан болурла, бусагъатта биз ангыламагъанлыкъыга:

— Эки бардым юч бардым Ёзденланы Нардагъя, кёб махтана турма да, Токълу, келмеге къойчу мардагъя, — деб.

* * *

Хаман: «Эй, дуния, дуния...» — деб тургъаныма, джашла: «Джашлигъынды эсинге тюшюрюб ахсынамыса?» — дейдиле. Мен да: «Огъай, бусагъатда джашлагъа ахсынама» — деб ийдим.

* * *

Зукку пристоп къарапайлыла бла азмы кюрешгенди бусагъатда тегейлиле тургъан джерге кёчюгюз деб, ала да, ол бизни гяур этерге излейди деб, унамай...

«Башы ачылмагъан бал четенинге къашыкъ бла бир карболканы къийдула», — дегенди бир орус генерал тегейлиле алайгъа кёчгенлендинде.

* * *

Шо, бусагъатда Хубийланы Хаджи-Муратны джаш заманын табыб, «Орайданы» бир создуур эди!

* * *

Джети кечени айтылған таурух бар эди «Чомарт хан» деб. Эшта-эшта, барын табыб айтталлық тюлме, бир кечеге оғұннакъ бошарыкъма.

Къартлықъны унұтхандан аман ишими барды. Къайсы таурух болғынан билмейме, джанғыз эсимде къалғыны – бир патчахны джерине джау чабыул этиб, хорлай башлагъанында, ол патчах джашын оқы тобха миндириб, Айғыа атыб ийгенди. Аллай таурух әшитгенигиз болғынмыды?

* * *

Аманынгы сабий кёрмесин.

* * *

Сагыш этсенг, бу дуния онглула ючюн джаратылғынды.

* * *

Булбул джыры bla джер къоруулайды.

* * *

Тиширыну къаллайы да кёзүнге ариу кёрюнүб башласа, ол заманда бил къарт бола тебрекенинги.

* * *

Орун тартхан этеди. Аурумазға күрешигиз, марджа...

* * *

Бёрю айтханды: «Джаным-тиним-эки къойчу, джанымы алады джанғыз къойчу» – деб. Джанғыз къойчу сакъ бола болур, экулен болсала уа ушакъгъа оюннга сингиб бёргө таблыкъ боладыла.

* * *

Къошчуланы бири отун туурай, бирлери да малғыа-тууаргъа чаба, бирлери да джылкыны тыялмай күрешсе, Кокай да бир уллу тазны джантай bla сюйреб, къатларында къапхакъны башына чыгъа эди. Сора тазгъа миниб, тикден энишге айланыб: «ха-ха-ны» да баса, мазаллы къочхар тону да, таз bla къарны күрөб келиб, тёбеннигиде уллу къалау этеди.

Къош не бек джетишмей турса да, Кокайны артыкъды деген сёзю ма, ол заманладан къалғынды. Кокай кеси да Текеладан болғынды.

* * *

Баталпашинскеге агъач сата барғын ёгюз арбачыла, къалай эсе да бир джерде къазакълыла bla дауур ачыб, тюйюш-уруш болуб чачылы-шадыла. Къайтыб келе, Къобан ёзенде Аман Ныхытха киргенлейлерине, Мырзаланы (Хубийланы) Таучу былай айтыб къычыргъанды:

– Ай, анасына уа! Ол оруслу не былайда тюберге керек эди бизге! – деб.

* * *

Теммот деб бир къарабайлы тегейлиле бла бирге къош болуб ишлеб тургъанды. Ол юйге джетиб келейм деб ингир ала, чыгъа барыб, не эсе да ызына къайтады. Келиб, арабин, менсиз не ушакъ этедиле была деб, тынгыласа — муну бир ёгюзюн кесиб, урланды дерге кенгеш эте тура. Джаш тегейча уста болгъанды. Э, да, была палахла эте башлагъандыла деб, ёгюзлерин арлакъытка джанлатыб, кеси да чегетде къалады. Къошдагъыла уа тутадыла да, бир ёгюзюн соядыла, башын терисин ал деб, бир къартлары болгъанды да, ангнга тутдурадыла. Ол да, хариб, ёгюз башны ары бери аудуруб, кёзюне-мюйюзюне тийиб:

— Най-най гата, най-най гата! — дейди. Мени ёгюзюмдю дегенлигиidi тегейлини.

Нёгерлери да:

— Теммот гата, Теммот гата! — деб къойгъандыла. Къарангыда иги кёралмай, эслеб къарасала кеслеринден бир ёгюзюн кесиб къойгъанларын кёредиле.

Эртденбласында Теммот, джукъ билмегенча этиб, малын, хапчюгюн да джыйыб, ёгюз арбасын джегиб, саламлашыб алай кетгенди.

* * *

Кяфар кюнбетледе къаудан къошлада черкеслиле бла хоншу болгъандыла мен таныгъан биреуленле. Эки сюрю бир джерде джайылгъан кёзюучукде черкеследен бир къой былагъа къошулады. Ингир болуб, черкесли малны санаса — бири джокъ. Была уа артыкъ къойну эрлай кесиб, бирлери башын юйюте тебрегенлей, черкеслини келе тургъанын кёредиле. Бар, ант этдир деб, джашланы бири аллына чыгъыб:

— Ой, сай кел черкес, эки къулагын teng кес! — деб, иги абадан тауш этиб айтады. Къошдагъыла аны сёзлеринде бир лагъым болгъанын сезиб, юйютюле тургъан къой башны эки къулакъларын да teng кеседиле. Черкесли уа, хариб, къой излей эдим деб, тёгерекге къааргъа да тартыныб, кесилген къойну эни муну болгъанын кёреди. Этinden да ашатадыла, ол заманда былай айтыйб ашагъанды:

— Мени къоюм эсе, манга халалдыр, сизни къой эсе, сизге халалдыр! — деб мурулдайды.

* * *

Къургъакъ джыл болады да, Аллахдан джаум тилей, эл къурманлыкъла этеди. Хайырсёлемез деб болгъанды, анга, ай, юйюнге, Хайырсёлемез, бир-эки алгыш сёз айт: сабанла бек битсинле деб, аман ауз ачмай къойсанг, къачда бирер темирли бла мюрзеу бе-рирбиз дегенлеринде:

— Да буз урса уа негизни берликсиз?! — деб къойгъанды. Аны ёмюрюнде ауузундан бир иги сёз чыкъмагъанды деучен эдиле.

* * *

Акъбайланы Зарият, кеси да кюле-кюле айтыучан эди бу хапарны.

Джёгетейде Сығынчыланы (Ёзденланы) Темиралий деб биреулен хар кимни оджагъындан тюшюб тургъанды. (Бизникиледен чыгъады не затда. — Ё.А.). Ач джылланы заманы эди. Зарият тары тулукъчугъун оджакъыны сынджырына къазан тагыыб ёргеде къояды. Бир кече, джукъу арада, бир къараптыны салыныб келгенин эслеб: — Ай, Темиралий тюшюб келеди! — деб, хазыр темир тишни урады тюбюндөн ёрге. Урса, урсун — кесини тары тулугъу тешилиб, ичиндеги юсюне къуюлады.

* * *

Джёгетейчи, Бостанладан биреулен, Баталпашинскеден келе, джол джанында арбаладан акъгъан мюрзеу чёбледен джубана тургъан таналаны бирини бойнун тартыб, арбасына салыб, юсюне джамчы атады. Келе-келиб, бир толу гебенни башлаб, арба джюк алыб, рахат кетеди. Биченни иеси келсе, — гебен башланыб, иги танг да алыныб. Атларыны бирине миниб, къолтугъуна да, шагъатлыкъыга бичен бурхуну сугъуб, ызы bla атланады. Гудучуну, Джёгетей ёзенге киргенлей джетиб, биченими къайры алыб бараса деб, даулайды. Ол да огъайны баса, кесимикиди деб, унамай тургъанлай, оруслу алгъаракъ джортуб барыб, Джёгетей правленден старшинаны алыб чыгъады. Ол бичен даучунукъу болгъанын билиб: «Кайтар ызына биченни!» — дейди.

— Ай, къарапчайлы, арбаны башы тюлдю оюн, тюбюдю, — дейди да, дагыда бир зат урлаб келгенин билдиреди.

— Да, сени юйонг къуруб туралды да! — деб, старшина урушады. Оруслугъя уа:

«Мындан ары биченни элтдиртмейик да, мен аны керегин бе-рирме, — андан эсе ачхасын ал да къой» — дейди. Оруслу беш сом алыб багъасына, ызына кетеди.

* * *

Джагъанас чегетде талай адам bla Джугъутур деб биреулен кадет чыгъыб тургъанды. Джугъутур арлакъыга джанлаб, сора адамларына къайтыб келиб, ол инарал аллай къагъыт ийди, бу инарал быллай къагъыт ийди, сиз хазыр болуб туругъуз, джетебиз дейдиле деб, тургъанды хаман. Бир черкесли кадет нёгерлери болгъанды. Ол, кюле, былай айтханды, дей эдиле:

— Оллахий, Джугъутур сам писаит да сам читайт! — деб.

* * *

Азатла башларына бош болдула деген хапарны эшитгенинде, бир къатын:

— Даус да, Дайха да (иеси – Е.А.) энди тенг къатынла болдула! Бир аягъын кёлтюрсе, бир аягъымы кёлтюрюме, эки аягъын кёлтюрсе, эки аягъымы кёлтюрюме деб, тебсей келиб, къатларында джарчыкъдан къуйулуб кетген эди деб, кюлюб хапар айтыучан эдиле.

* * *

Амандан эсе, айхай да, иги кёбдю, тегеран, аман адамны ууу кёбчюлюкгэ кёб заран салады – алайды дунияны къуралгъаны. Майна, чыгъанакъланы ичинде, нюрча, кёз алдагъан къаллай гокка хансла битедиле.

* * *

Иги тенгинге билмей тургъанлайынга тюбеб къалсанг, тубанны ызындан терк огъунакъ джылы кюн тийгенча болуб, къууана билемисиз?

* * *

Къышхыда кюн туруш джанында биченнге таяныб, джырлаб тургъя ёчме.

Унутмаз ючюн джырланы.

* * *

Хоншунг bla иги джашаргъа сюе эсенг, ырджыны къаты бегит: бир таукъ кирир, бирде – эчки, – ала уа хатасыз болалмайдыла, сора, хоншунг bla не бек татлы турсанг да, бир кюн бир сөз эшитирсе.

* * *

20-чы джыллада малларым тас болуб излей кетиб, Балыкъ суудан ётюб, Хабаз элде бир джылкъычы джаш bla кече сайын джылкъы кютюб, табылмагъан беш малымы орнуна беш джыргъа юренеб къайтханымы айтханмы эдим?

Артда, алан, малларынга орнуна Малкъардан алыб келген джырларынгдан бир айт, деучен эдиле джашла.

* * *

Къанджаза – обурду. Да, сора мени къарт атамы атасына былай нек айтхандыла:

— Гассы, Гассы джарма тарта,
Къанджазаны тёрге тарта... – деб?

Ким биледи, анабызны аяб, атабыз хар затха кеси къол джетдириб айланнганы ючюн этген болурламы биягъы чамчы къарапчайлала бу мени эсимде къалгъан сёzlени?...

* * *

Бир насыбсыз адам сууну атын айтмай эди, юйдегисинден талай адамын суу алгъан эди да.

Суусаб болса, суу ичери келсе, къайда андан бир берчи деб къойгъан болмаса.

* * *

Бир бёрюнью баулагъа тюшген хатасындан чыртда кечинмеклик табалмагъанларын да, тийре биригиб, лагъым этиб, аны тутуб, джаны саулай терисин алыб ийгенлеринде, ол дагъыца эки-юч кере секириб, алай аугъан эди, деб айтыучан эдиле буруннгу къартла.

* * *

Джаши окъугъан джерге бир тиширыу кийим, ашарыкъ-зат элтгенди. Джашыны биргесине тургъан сохтала азыкъдан кёрген да этиб, былай чам сёзле да айтхандыла:

— Муну келтирген Лаккуш къатын Къырыуду,
салгъанлары къайыу bla сырыйду,
Муну киерик Хызыр деген марачы,
Алдай эсем, джагъасына къарабы!...

* * *

Джюзден атлагъан эки къарт къатын, — бири анасы, бири — къызы — кёзюу-кёзюу бир-бирлерин бешикге бёлеб, мен сеними табханма, огъесе сен меними табханса деб, бир-бирлерине алайда айта, бешикни тебретиб тургъандыла...

* * *

— Сюйгенлени сюйгенлелеге бериу керек,
Сюйменгелени кенг къабакъга кериу керек,
Сюйгеним келсин кюз, чалкъысыны бойну сыныб,
Мен да энейим, орагъымы бурну сыныб,
Аны ишлерик темирчи сау ыйыкъ джатсын къарны бурулуб, -
Деб къойгъанды эрте бир къарабай къыз.

* * *

Тийре сабийле бузда хойнух ойнайбыз. Бирибизни аякълары-бызда чабырла, киминде — аналарыбызын эски габажлары.

Али-Солтан а, мени анамы къарнашындан туугъан, — джалан аякълай, атлагъаны сайын эки аягъы бузгъа джабышыб, бери алса «чырт-чырт» деб таууш этдире...

* * *

Орус, эрмен, къайдам, къазах, немча, чечен хоншуларым да болдула — алагъа адлай — былай деб бир сёзюм джокъду, алай а, Локъман, сенден иги хоншу bla мен джашамагъанма...

Дагъыда, кёзлерим кёрмей башлагъанларында, не бек (ойнаб) айтыб кюрешсем да, бир кёзүнгю манга бералмадынг...

* * *

Къайгъылы Хасан деб болгъанды Хубийлада, ол кирмеген юй, билмеген хапар болмагъанды, не барды, деб къалайгъа да бурнун сугъуб айланнганды. Юйунде бир джарым сагъатны олтуургъа басымы-тёзюмю болмагъанды: элде менсиз бир иш болуб къалады деб, къоркъянлай тургъанды. Бир джолда Хасанны анасы къоймай, эрши, ариу бла кюреше кетиб, аны тепси джанына олтуртуб, аллына хычын салгъанды. Тийре джашла уа аны сезиб мараб турадыла, кёрейим ашауун деб. Анасы хантны былай салгъянлай, безий айланнган джашланы бири былай къычыргъанды:

— О Хасан!

— Ой!

— Алан, Габзайлала бир гылыу туугъанды, дейдиле, не къулакълары, не къуйругъу болмагъан!

— Аха! Сора ол батмакъгъа батса несинден тутуб чыгъарлыкъдула! — деб чартлаб чыгъыб, орамны чабыб кетгенди.

* * *

Бурун къошчула кёчюб келе, бусагъатда Къызыл Октябрь элге ётген кёпюрню къатында тохтагъандыла. Ол заманда алайда не эл, не кёпюр да джокъ эдиле. Къарданикден бир къазакъ чыгъыб, арбалада терилеге къараб тебрегенди, ары-бери буруб, атыб:

— Почем овчина? — деб соргъанды. Джыйынны ичинде бир джашчыкъ болгъанды, ол:

— Зачем акъ терини джолну тёбен джанына быргъагъан? — дегенди.

Атасы да:

— Иги чиркитиб къой, джашым, иги чиркитиб. Биз кёб адамгъа былай этген бу, бир онгсузгъа тюбесе, уллу артыкълыкъ этерикди! — дегенди.

* * *

Бир джаш сюрюучю, эчкileni кюте-кюте эригиб, дорбуннга кириб, ингирде юйге бармай къалгъанды. Муну излерге чыкъгъандыла. «О, Сюлемен!» — деб къычырсала, бу да: «Здесь, къарнашым», — деб шыбырдаб айтыб тургъанды. Сора джырлагъанды.

Бир къарауз чычхан, бир къонгур чычхан,

Дорбунчукъда тургъан, чёртлеуюк джыйгъан,

Ала джыялла, мен да ашайма,

Ала бла мен да бирге джашайма!

Сарайкъ парий эчкileni алларын тыя болур,

Атам Маккуш хаджи мыллыкларын джая болур,

О, Сюлемен! Здесь, къарнашым!.. Эки-юч күнден, ачмы болған эди, «О, Сюлемен!» – деб излеб айланнган тауушлагъя: «Здесь, къарнашым!» – деб не аямайын къычырыб ийгениді.

* * *

Бир черкесли къарачай къошда сохта ашагъанды. Джаратханды да, мен муну юиде этдирмей къоймам деб, «сохта, сохта» дегенлей баргъанды джолда. Бир джерде атындан тюшюб, атыны айылын джарашибыра турғанлай, сохта деген сөз ауузундан чыгъады да кетеди. Джолну юсюнде къыйналыб алай сирелиб турғанлай, бир арбачы келиб:

- Эй, алан, Сарыланы тели Сохтача, нек сирелиб тураса? – дегенлей:
- Табдым, табдым: сохта, сохта!.. – деб атына миниб, мукъут болуб кетгенди.

* * *

- Алан, бал татлы кёреме.
- Къайда ашадынг балны, онгмагъан?
- Ашаб а къайда ашарыкъма: бал ашагъан кишини атамы атасы анда сыртдан аууб баргъанын кёргенди.

* * *

Ажгенлени (Бытдаланы) Къалагерий кесине джаш туугъанын эшитиб, джырлаб, Чалпакъдан ююнен эниб келгенди.

Ажгенлеге улан туугъанд,
Дана, о-ра-да-ра!
Къалагерийге джылан туугъанд,
Дана, о-ра-да-ра!
Баш джюлюген джюлгюч кибик,
Дана, о-ра-да-ра!
Къабыргъада илкич кибик,
Ажген Къалабек, ух-чух!.. – деб, эшегине чыбыкъыны къагъа баргъанды.

* * *

Биреулен джабышмакъ таякълыкъ алама деб, кетиб, бутун сындыргъанында, анга тенглери быллай джырчыкъ этгендиле:

Къара улу джигит Алийчик,
Дуниядан джашлай кетген сабийчик,
Джигит улан бара-бара сорукъду,
Къая ранда къынгыр шхылдыгъа джолукъду.
Бек болмад къынгыр шхылдыгъа тамыры,
Мусосчукъыга къалды аны эки чабыры,
Нюр джанады Алийчикни къабыры...

* * *

Бытдаланы Тинибек Хасаука урушдан къайтханында, анга патчахны ненча солдатын урдунг деб согръанларында:

— Ай, юйюнге, шкогуму бир тутдум да, энгишге болду, бир тутдум да, ёрге болду. Сора ачыуланыбы, бир уллу сары солдатны кёкюргегине айландыргъанлайыма: «Ай, Тинимек, атма, атма, джарашыу болду», — деб къычырыргъа къалдыла да, къюоб олтурдум деб, Тинимек къазаатха барыб, тарх этиб шок атмагъанлай къайтыб келгенини юсюндөн хапар айта эди.

* * *

Талай тегейли олтуруб тура, арлакъда да бир атлыла озуб бара.

Ала джазлыкъыладыла, — дейди бирлери. Алайда «оғый», «хо» бола кетиб, эригиб тургъан элчиле ёчешедиле, ызларындан бир атлыны джортдурадыла. Бир кесекден ол къайтыб келиб:

— Атлыла джазлыкъыладыла, — дейди. Атлыла къайсы элден болгъанларын билген адам былай айтханды:

— Ол тар ёзенде бир-бири ызындан бара юреннгендиле да, бу кенг тюзде да, кёресиз, турналача тизилиб баргъанларын.

* * *

Эртде къарапайлы бла тегейли бичен этиуден нёгер болуб, бир къошда тургъандыла. Сора къой этлери, тонгуз этлери да бар эди. Бишириулери уа былай болгъанды: къазанга тонгуз этни атыб, аны юсю бла четенчик салыб, аны юсю бла къой этни атыб, алай асыб тургъандыла. Бир джолда алада кече къалгъан джолоучу аны кёрюб:

— Аллах хакъына, ортасына четенчик да салгъансыз, алай болса да, тюбюндеги башынамы чыгъады, не уа башы тюбюнеми энеди, билмейме! — деб кюле эди.

* * *

Маулутда ёрге турууб мархабаны айтхан джерде бир апендини, кёлю джарыкъымы болгъанды, огъесе, зикирни эжиуге табмы кёргенди, къайдам: эски джырланы бирин башлайды. Аны эшитиб тургъан маулут иеси:

— Ай апенди, маулутума пох этибми къойдунг? — деб къийналгъанды.

— Къоркъма: эски джырла да сууабдыла! — деб къойгъанды апенди.

* * *

Текеланы Илияс хаджини джашы Даут деб болгъанды, ол Покун Сыртда талай джол айырылгъан джерде маллары бла тургъанды. Тютюню таусулса, ары-бери озгъандан тютюн тилеб тургъанды.

— Алан, без табака как живешь? — деб, соргъанды кетиб баргъан а basalы.

— Оллахий, под дыгалас живет! — деб, тарыкъынды хаман тю-тюню тауусулуб турруучу джазлыкъчи.

* * *

Нартюхланы (Джанибекланы) Окъуб Къартджурдан Джазлыкъ-тъя аууб келе, сыртха чыкъынды. Алайда, ёзенде, көз кючден джет-ген джерде ююн көрюб:

— Ай, ююнгэ, «как, как» деб турма да бир гырджынчыкъ да эт деб, юй бийчесине сёлешгенди. Ызындан эгечинден туугъан Дотдайланы Чомур келе туруб эшитгенди. Бу хапарны да ол айты-учан эди.

* * *

Къабырладан эниб келе, джашила бир къартны бүгюлюб, акъыртын баргъанына накырда этгендиле.

— Тейри, бу да гетменлик болгъан кёреме, кёб бармай джол башына чыгъарлыкъ болурбуз, — деб.

— Тейри, джашила, — дегенди ол къарт джууабха, — уллу терек алай тургъанлай ёгюз сюрюрге деб, чыбыкъыны сындырыб да кети-учендиле...

* * *

Метчо деб биреулен ёмюрюнде бет-къол джуумай эди, деген хапар джюрой эди. Бузулары bla къочхарлары алысындан тоюб, тегенеде къара суудан да ичиб джатадыла, Метчо да узакъ болмай сойланыб. Джолоучу болуб Чомаланы Байтухан келгенди. Сюрюуюнду сыфатын көрюб, сейирсинген болур эди:

— Ай, ююнгэ, Метчо, бу ариу къара суда бетинги, къолуонгу да бир джуусанг а, — дегенди.

— Айхай, заманынг болса уа, — деб къойгъанды алысында сыртындан джатыб, аякъларын күннгне къыздыра тургъан Метчо.

* * *

Бурун Тебердиге бир къалтакъ, омакъ киши кёчюб келгенди. Тебердичиле уа адамгъа чам этмейми къоярыкъ эдиле, ол кишиге Алакъыз атайдыла. Хаджи-Мурат (ол адамны аты алай болгъанды) чарлагъаны сайын, бу чам ат мынга бекден бек джабышыб баргъанын эслеб, хыйла киши хоншуну-тийрени чакъырыб, талай «четверть» алыб, мал кесиб къурманлыкъ этгенди. Амма, бу аман атны унутугъуз деб тилегенди. Теберидичиле ашагъандыла, ичгендиле, джырлагъандыла, кете тебреб а бир-бирине:

— Оллахий, Алакъыз сауумлу Алакъыз кёре эдим! — деб айта баргъандыла. Ма, алай, мюйөз салдырама деб къулакъ алдыргъан-лай, Хаджи-Мурат Алакъыз деген джанги атын къойдурагъанды, ол огъай, сауумлу Алакъыз атагъанды атына.

* * *

Джолда экеулен тюбешгендиле, бирини бир тюрлю шкогу болгъанды.

— Алан, бу неди?

— Шкок.

— Сора къалай атылтады?

Къарачай шкок чакъыгыч bla атылгъанды. Отлукъ таш bla чакъ-дырыб, ол отха джетсе, шкок алай атылыучу болгъанды. Аны ангы-латханды шкокну иеси.

— Эй, — деб күлгенді бирси джолоучу, — аны чакъмасы чагъыб, джаммасы джаныб, тиймеси тийгинчи, мен къа-а-айды боллукъма!

— Къайда, къачыб бир кёрчю.

Алай айтыучан эдиле, бири къачыб, бири да ызындан шкокну атыб, талай кере, тийдирмегенлей, таудан аудуруб ийгенди деб.

* * *

Джазлыкъада Акъмакълада (Батчалада) бир ауушхан къартха аш чача тебрегендиле. Ол заманда къуру эл сабийлеке чачыб къойгъан-дьала ашны. Абаданла сабийлеке:

— Хар ким тургъан джеригизде олтуругъуз, элтиб берликбиз, олтурмагъаннга джокъду! — дегендиле. Ол кёзуючукде тийрени башы къаяда къой күте тургъан Акъбайланы Махмут бу сёслени эшитиб, сюрюуню къыйырында олтургъанды. Ашны чачыб бо-шагъандыла, Махмутну киши кёрмегенди, элтиб, къаягъа ёр-леб, киши бермегенди. Сабий болгъанды Махмут. Сора ингирде барыб:

— Къайда мени юлюшюм? — дегенди.

— Сен джокъ эдинг да!

— Хар ким тургъан джеригизде олтуругъуз деб къычыргъаныгъызда, мен къая башында олтургъан эдим да?

Джыйылгъанла күледиле, мынга берирге джуку табылгъан болмаз, Махмут ачыуланыб кетгенди:

— Тохтагъыз, анагъыз бергенни тёкген Акъмакълары, бизни да ёлор атабыз, биз да ашарбыз къатламала, — дей.

* * *

Бурун келин алуда къызыны «огъайына» хазна киши къарамагъанды: кюч, къарыу bla алыб кетиб тургъандыла. Бешашланы (Те-

келаны) Чопанны юйюне кече бла бирле «чабыуул» этгенлеринде, аталары джарлы, белине джанджаулукъ чырмаб, къымыжа этин көргөзмез ючюн, джашла бла туююшюб къистагъанды. Артда без-ген джашла джыр этген эдиле:

*O, аскер чабханды, джасау чабханд
Бешбаш Чопанны юйюне,
Джашагъан джерине,
Туугъан элине,
Джанджаулукъну тартханд
Бютөу белине! — деб.*

* * *

Бир тынч киши юч джаши бла отуннгна баргъанды. Джашла, аталарыча болмай, гынтдылыла, эслерине не тюшсе, аны этиб къоюучула болгъандыла. Аталары ёгюзлени сакълаб къалгъанды, джашла уа къаллай отун хазырлагъанларын сиз билигиз, бирлери айтханды:

— Келигиз, агъач тёнгеретейик да, ёгюзлегеми, оғьесе атабызгъамы тиерикди, бир къарайыкъ, — деб.

Агъачны аудургъандыла, ол келгени бла келиб, аталарына тийиб сойландырады. Аны көрюб, тюбюне чабыб бара къарнашланы бирлери былай айтый къычыргъанды:

— Не иги болду, хаух ёгюзлөгө тиймейин, атабызгъа тийгени! — деб.

* * *

Ол биягъы начас къарнашланы бирлери Теберди башы джайлыкъда ат бла кёлге киреди. Ат чыгъады, джаш а батады суугъя. Миллет джыйылыб аны алалмай тургъан кёзюude дагъыда бир къарнашлары къайдан эсе да тышындан джетиб:

— Акъжал аджирни бетин джоюб кетген, аллай-быллай боллукъ! Ма, къарагъыз, шып деб ары джанына ётмесек, — деб къарнашын суугъя ийген атха минеди.

Алайда Зукку пристоп болуб былай атханды деучен эдиле:

— Тохта, алан, тохта, эм алгъа бир телигизни чыгъарайыкъ да, сора экинчигиз алай кирирсиз! — деб.

* * *

Къарабай оноучула джыйылгъан джерде Доттайланы Смаил Зукку пристоп ушатмагъан бир сёзню айтханды. Сора Зукку:

— Не дейди, не дейди ол тонтешик? — деб соргъанды. Тонуну тешиги болмагъан хазна адам болмагъанлыкъыга, Смаилныкъылагъа бүююн-бүгече да, Зукку айтханлай, Тонтешиклери дейдиле.

* * *

Зукку пристоп Къарапчайда тау элледе, ол билмеген къош, джол болмагъанды. Бизнича сёлешгенин да айтадыла. Сора адамгъа тюбесе: «Алан, къатынладан не хапар?» — деб соруучу болгъанды.

Айтыуларына кёре, ол бир джолда юч-тёрт къатынны къарсха атханды, болмагъан хапарланы нек джайыб айланасыз деб. Экинчи күн не этедиле ала деб, барыб тыңгыласа, къатынла биягынлай, алайда ол болду, былайда ол болду деб, къыз сюйрелгенден башлаб, джар оюлгъаннга дери хапар айта турадыла. Простоп быланы айтханларын бир осмакълайым деген акылда, джайылыб хапар сорса, къарсда тиширыула айтханча болуб туралыш. Сейирсинеди Зукку: къарапчай тиширыуланды билгичликлери джокъ эсе, къайдан билдиле къарсдан чыкъмагъанлайларына ала джанғы хапарланы деб. Тиширыуланды башларына бош этеди, ма андан сора: «Алан, къатынладан не хапар?» деген Зуккуну сёзю болгъанды.

* * *

Бир джолда Зукку пристоп Дуут Джалпакъыя кеч бола къайтханды. Анда Акъбайладан биреуленле анга къонакъбайлыкъ этгендилеме, мал кесгендилеме.

Андан бери бёлек заман ётгенден сора Акъбайланы Махмутхасиотден къагыт келиб, ол Акъ Къалагъа баргъанды. Зукку, джорукъдача, анга атынг кимди, кимни джашиыса, къайданса деб соргъанды. Махмут былай джууаб этгенди дей эдиле:

— Хы, ол кече бизде къызыл къараууз эчкини ургъанынгда, бек ариу биле эдинг кимни джаши болгъанымы! — деб.

* * *

Биченде кюнорта азыкъыя тохтагъан заманда джыйынны тамадасы, чалкьысын таблаб, алай таяннганды. Бир антсыз джаш а, хар ким эртде оғыннакъ таблаб бошагъандан сора да, сыртындан тюшюб чёгюч бла тёшге уруб тургъанды. Тамада да, джашла да бир бошасынла, алай къобарбыз деб, таяна турууб къалкъыйды. Ол джаш а хаман урады, урады чёгючню тёшге.

— О, не данг-дунг болуб къалдыгъыз! — деб, ёрге къобса, кюн батыб туралады. Джыйынны не бек сюрсе да, эрлай къарангы болуб къалады.

* * *

Эки къарнаш, биченлери аслам болуб, джаз башында аны сатаргъа дыгалас этиб, аман кюнню излегендиле. Булут ышан бар эседеб, бирлери уллу сыртханча чыгъыб къарай эди. Булут болса, джауғыз

ан этерикди, джауса уа, быланы биченлери сатылыб алынныкъды. Аны ючюн джаумну излейдиле. Сора ол сыртха чыкъгъан бери къошха айланыб:

— О-о-о, къарнашым! — деб къычыра эди.

— О-о-о! — деген къая таууш чыгъя эди.

— Къоркъма, къарнашым, къоркъма, чардакъ толу булутла къайнаб келедиле, «быж-быж» эте къунаджинле алырбыз!

* * *

Алай эшитиучен эдим (керти, ётюрюк болгъанын сиз билигиз), дугъум-наныкъ джыя тургъан къызланы бири айю тутуб, кесини кюркесине атыб, тышындан джассы таш сюеб кетген эди, деб. Аны киши кёрмегенди. Тас болгъанны: «Кябахан, Кябахан!..» — деб къычырыкъ этиб излегендиле. Кызы а, кюреше кетиб, ташны къымылдатыб, сыйбырылыб къачады. Айю келсе, тешигинде къыз джокъ. Сора дуппур-дуппургъа чыгъыб, тиш туруб: «Кяба-а-а! Кяба-а-а!..» — деб, аузун да кералгъанын кериб, къырыб айланнганы кёргөнле болгъандыла.

Сиз анга иянанамысыз?

* * *

Гаджаланы Патокъа, малла сатыб келе, нёгери бла Тёбен Инджикледе бир танышларына къайтадыла. Барсала, хоншуларына келин келиб, той уллу. Къонакъла дейдиле да, черкеслие быланы да тойгъа чакъырадыла. Нёгери тепсейди. Патокъа уа тепсей билмегенди. Къызла тепсей келиб, аны аллына сирелселе, хурдјунларындан ууучу бла ачха алыб чачыб тургъанды.

— Патокъа, бошадынг! — деб къычырса нёгери, бу да:

— Сен тепсеген, мен берген, сени ючюн чачама тепсе! — деб къойгъанды. Алай бла, Патокъа бир сюрюо малны ачхасын ол черкес тойда бошаб, къууанч халда къошуна киргендиле.

* * *

Бир джолда Патокъа арба бла отун алыб келгенлей, юй бийчеси чабыб эшикни ачханды. Патокъа уа, не чыбыкъ болмагъан, не къаязыкъ болмагъан таякъ, огъай, ылыхтын джюрютгенді ёгюзлени сюрюрге. Сора, арам-къарам этмей, аны бла келмеге къояды юй бийчесини сыртына. Адамла, нек урдунг, гюнахы болмагъан джерде ол джарлы тишируну, дегенлеринде:

— Чегетде ёгюзле айтханымы этерге унамай аз кыйынлыкъмы салгъандыла! — деб къойгъанды сейирлик Патокъа. Чегетде тартаргъа унамагъан ёгюзлени ачыуун ингирде къатынындан алгъанды.

* * *

Бир къошда, малчыла атларыбыз эртденблагъа не эсे да терлеб чыгъадыла деб, къыйналыб тургъандыла. Арабин, кече былагъа ким миниб къыстайды экен деб, бир айлы кече марайдыла. Сора чегетден атла джатхан талачыкъыга айю чыгъады, келиб къатларында аунагъан кибик этеди, атланы бири аны ийисгегенлей, айю сермеб атны джалындан тутуб сыртына минеди. Адамча миниб, чабдырыб, таланы къыйырына джетгенлей, ал аякъларыны бири бла атны джаягъына ургъанлай, ол ызына къайта эди. Алай бла танга дерি.

Сиз анга ийнанамысыз?

* * *

Эки юзбекли бла бир къазахлы уугъа барыб, бир къаз, бир джаз тауукъ ёлтюргендиле. Къайтыб келе, талай адам болуб солугъан джерлеринде къазахлы аланы былай айтыб юлешгенди:

— Тауукъ, тауукъ, экеулленнге зауукъ! — деб тауукъну юзбеклигеге узатханды. Сора дагъыда:

— Къаз, къаз, биреулленнге аз, — деб ахсыныб, къазны кесинде къойгъанды. Юзбеклилени бири нёгерине:

— Ай, тауукъну бизге къюоб, уллу къазны кеси алды, — деб шыбырдагъанды.

— Да, не этейик, кёрдюнг да: атаб-атаб, назмула бла айтыб берди да, — деб къояды бири да.

* * *

Акъмакъланы (Батчаланы) Джанукку бир джыйылгъан джерде тутушну юсюндөн хапар айтханды.

— Бу Дотдаланы Герий дунияны джыкъыды, джыкъыды. Сора бир да амал табмайдыла да, муну иги танг джауорунлары бардыла, къайда, бир кёрсюн, дейдиле да, къоймай мени тутдурадыла. Герийни былай сермеб алый, тегерек, тёгерек буруб, былай!.. — деб къалай сермеб ийгенин кёргүзтюрге бир джанына бурулса, Герий къатында сирелиб, хапаргъа тынгылаб тура.

— Сора уа, Джанукку? — деб джашла къоймагъандыла.

— Да... джыкъыган а ол этди... — деб къойгъанды Джанукку.

* * *

Граждан къазауатны джылларында акъ аскерчиле джетселе, акъ аскерчиле тоңай эдиле, къызылла джетселе, къызылла тоңай эдиле. Эки къауумуна да къарасанг — юслери ач-джаланнгач. Ат джер, джамчы, къайдам, башха джылтыргъан затла кёрселе — сыйырыу эди аланыкъы. Аладан къоркъуб, агъач ангырчакъланы джерлеб атха алай

миниб джюрой эдик. Ол огъай, къама, герохну атны джалында джашырыб талайны айланнганма.

* * *

Иги-аман, аз-кёб эсе да, ол бар харакетинге – рыхсынга къууаныб Аллахха шукур этиб джаша. Сукъланма биреуню атына, машинасына – бир күон бир ол къолунда джуғыу болгъан адамны хатерин табаргъя болурса.

«Кесингде болмаса да, элингде болсун», – дегендиле буруннгула.

* * *

Бизге кёрюннген акъ тауланы башларында кёк кём-кёк кёгерип ачыкъ болуб, кыбыладан джылы аяз урса, хазна джаумай къалмачанды.

* * *

Биджиланы Аскер келе тура эди мени ныгъышыма джетиб, кеси да буюн къызыз къачырыб келгенди. Мен да эринлерими къымылдатыб, не оюн-зат айтыйым экен дей тургъунчу, Аскер хадаус менден дженгил болду:

– Абугалий! Огъурлу болсун тийре келин! – деб, къолуму тутду. Эрними къабдым, сабийлени аналары да бир къууаныу этди:

– Ох, ох, иги этди санга: не къарт джокъ, не джаш джокъ, хар кимни ауузунга юретиб!.. – деб.

Ол Аскерден не излейсе – эки-юч күонден келиб манга маҳтаныб кетди:

– Абугалий, сен бизде алгыш айтыб не алгъанса, мен а, ма, чыбыкъ тутуб, берне юлешиннген заманда кёлек алгъанма... – деб.

Хай-хай-хай...

* * *

Къазахстанда заманыбызда ууакъ джашла, сабийле кърал бачхаладан джашыртын хауун, харбыз дегенни джыйыб келиб, Абугалий, джырла деб туруучан эдиле...

Къыш болады да, Батчаланы Сейитбий, Къара улу Узеирни 10-13 джыл болгъан джашчыгъы (бусагъатлада Къумуш элледи) айтады:

– Абугалий, чий хаун табсанг джырларыкъмы эдинг? – деб.

* * *

«Мычхычы», «мычхычыла» деб, кёб джерде сагынама хапарларымда, джырларымда. Күон бетде, Джазлыкъ суудан ётюб, агъач кескен джерибиз бар эди, властны ал джылларында. Озгъаннга, келгеннеге аууз джетдирмей къоймайбыз, аны ючюн болур, атыбыз Сибидей эди, не зат эсе да ол ат. Тёбен джаякълагъя барыб, къянга

джюклеб, мюрзеу алыб келе эдик. Бир джангыз къангагъа, алай ийнаныгъыз, аны ачхагъа айландыргъанымда, он пуд мюрзеу алгъан эдим...

* * *

Уллу къой тюш неди, гитче къой тюш неди?

* * *

Саулукъну юсюне кир этебиз да, сора аурусакъ, аны тилибиз бла джалайбыз.

* * *

Анализле ашхы-аламат, саулукъ а джокъ...

* * *

Къарабашланы Адемей келиб, къарт атамы – Акъбайланы Матай хаджини – ююнен тюшеди. Ала шохла эдиле. Анабыз алай айта эди, төртлю джайдакъ атны ат илкичке тагъыб, алай ичке-ри кирди деб.

Хаджи, ол күн Адамейни аллына джюз къойну сюрюб келиб, бериб ийген эди, деучен эди дагъыда.

* * *

Бир тюлкюнью джаны саулай терисин алыб, ы-хы, къалайса деб ийгенлеринде: «Энтда къайынларында джашагъан джашдан маджал-ма!..» – деб къойгъанды.

* * *

Адамгъа темир бла узалма – ол созулгъан этеди, дечен эдиле къартла.

АБУГАЛИЙНИ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЪЫ (наэмулары, чамлары, джырлары)

КЪОЛДЖАУЛУКЪЧУКЪ

Къолунгдагъы къолджаулукъчугъунг,
Аны къыйырында джибеги,
Бир-еки ийнар айтсанг а,
Алтын тауукъыну джюджеги.

Къолунгдагъы къолджаулукъчугъунг,
Ууучунга къыссанг толуму?
Къарачайда, Кавказда да,
Шо, сенден ариу болурму!

Къолунгдагъы къолджаулукъчугъунг,
Къойнунга салсанг, толуму?
Аллах джаратхан факъыр джанлада
Сюйгенгин табхан болуму?

Къолунгдагъы къолджаулукъчугъунг,
Хар ким алыб кёрелле,
Келе эсенг, кел, ариуум
Сени башхагъа берелле.

Къолунгдагъы къолджаулукъчугъунг,
Джашла сермелле – бермедин,
Бу мен айланнган джерледе,
Ай, сенден ариу кёрмедин.

Къолунгдагъы къолджаулукъчугъунг,
Аны къыйырында атлары,
Некях этиб бир кетгееле,
Элинги сыйлы къартлары.

1920 джылла.

ГАЛЕФЕЙЛЕ

Джазлықъғы да келген эди галефей
күйген адет. Джыйырманчы джылланы
орта сюреми эдиле. Хубийланы Аблке-

рим Учкуландан кийиб келген эди бир сейир галефей. Аны чуруқъ
башында да дагъыда бир джарым тогъайы бар эди. Бир кёңчекде-
тёрт галефей! Галефей кийгенлеге джыр этген эдим, амма, ол бир-
эки айтылғанлай Сары-Тюзге көчюб кетеме да (1927 дж.), джыр
джайылмай къалады. Бек сейир галефейле бар эдиле, мен аланы
хапарларын айтталлықъ тюлме. Андан эссе джыргъя тыңгылагызы. Ай
медет, не таныргъя керек эдигиз сиз мындан айтылғанланы! Не
келсин, ол джашладан хазна киши къалмагъанды да, тансыкълай,
къйнала, алай эсиме тюшюреме.

*Мен галефейге заказ бергенме,
Аны мюйюшлери тогъайды,
Галефейлени командирлери,
Ма Чомаланы Шоғъайды.*

*Галефейлени, айхай да, кийигиз.
Да, неди аны хатасы?
О, Дотдайлланы бешкъарыш Шоғъайыбыды
Галефейлени атасы.*

*Аллах Джалаң Къолгъа къалай джазды экен,
Мусатчаланы Гезамны?
Сол галефейи джерге сойреледи,
Бизни Гассыланы Адамны.*

*Галефейшіме әнтіда бир мюйюш кьюшханма
Чабаш джашилагъа ачыугъа,
Бузоулу галефей къайдан чыкъды экен
Бекирни джашы Хычыугъа?*

*Галефей кий деб ненча тиледим,
Бу Кипкеланы дуракга?
Галефей шалбар бегиниб турал, хариб,
Ма Бытдаланы къулакъға.*

*Аллах тилегин къабыл этгенди,
Мусатчаланы Акъашы.
Оң галефейи къалтырай келеди,
Ма Бытдаланы Токъашы.*

Мен эртден сайын чыгыбы къарайма
Къызыл Къаяны башына,
Галефей киерге тамам тыйыншилыды
Ханатны гитче джашына.

О, кюн тийгенд башлагъа, джашла,
Олтурууб къарайыкъ ташлагъа.
Базар галефейле уллуракъ болалла,
Мусатчаланы джашлагъа.

Галефей Абукуну кёрсем, бир бек къоркъама,
Джсаным джыйылады тамыргъа,
Галефей шалбар неге керек эди
Къараджаякъланы Амыргъа?

Галефейни джырын бир ариу джырлайсыз, джашла,
Борбайлароымы къыймагъыз.
Галефейнги биче кир, Аминат,
Хуртданы тойдан тыймагъыз.

Аллахмы чамланнганد, обурму къаргъагъанд,
Бытда Илияны къашына?
Галефей кёнчек энтда джетмей турады,
Огъары Акъбайнаны джашына.

Галефейлеген неле айтады,
Телини аузун тигигиз.
Галефей кийгенле сизденми артыкъыла,
Маджирни портнойгъа ийигиз.

Бу огъурлу кюнде ат тагъайыкъ
Межгитни аллында тогъайгъа,
Галефей кийген бир да джараашмайды
Тенгим Тытылданы Добайгъа.

Эки къарыш бла тамам сюем чыгъад,
Харунну тёрткюл тартмасы.
О, Тытыланы Добай кёреме,
Бу телилени атасы.

Галефей сата баргъанем, джашла,
Мен тау тюбюнде Дауутха,
Галефей киерге тамам тыйыншилыды
Исса-Алий бла Дауутха.

*Галефей кёрсем бир бек къоркъама,
Саулай кирeme къабыргъа.
Галефей киерге эркинлик келгенд, дейле,
Ма Къайытланы Абулгъа.*

*Галефейнги ёрге тарт, Мухаммат, —
Бизни бетибизни джояса,
Кёндөленингэ бурмай бар, Адей, —
Ахлауну бурууун ояса!*

*Сен эртден ингир сагъыракъ бол, Таукъан,
Сени гюрбеджинги оярла.
Бу Бокайлагъа бир къарагъыз,
Къалмай галефейле, майорла.*

*Бу чам джырланы къояыкъ, джашла,
Къатынла бир бек къаргъайла,
Эки галефей джолда тюбеселе
Бир-бирлеринден къалай джаллайла?*

*Шамайны Джасгъанасха иейим, дейме,
Галефейлеге ёкюлге,
Адемей, Алисолтан, къараб турсагъыз,
Бир-бир кирелле кёпүрге.*

*Галефей сата мен нек баргъанем,
Ой, тау тюбюнде Дауутха?
Галефейнги сюрмеге урдур, Чорна,
Ма Акъмакъланы Дауутха.*

*Бир кюлген кёзчюк кёргенме мен джарлы,
Аны кёзлери не этейим?
Сеитбийге айтырым бир кёб бар эди —
Столну хатерин этейим.*

*Галефейлеге неле айтады,
Мычхычыны ауузун тигигиз,
Галефей бары да бир болмайд, джашла, -
Ёлчеси бла кийигиз.*

1926 дж.

КЁЧГЮНЧЮЛЮКНЮ ДЖЫРЫ

*Кавказ таула къайда къалгъанла?
Къыбылагъа къараб сынагъыз.
Джарлы Къарачайны хапарын айттайым,
Эшитгенле барыгъыз джылагъыз.*

*Душманнга келсин аллай къаты приказ,
Къан джыламукъла ойнатхан.
Чоюн вагонланы ойда эшиклерин,
Сынджаирла бла байлматхан.*

*Душманнга келсин аллай къаты приказ,
Адам эшишиб болмагъан.
Джсангыз беш минутну ойда ичинде,
Къарачайда адам къалмагъан.*

*Атла, ёгюзле къалыб къойдула,
Колхоз боюнсхалада ийилмей.
Биз джарлыланы сойреб чыкъдыла,
Къартла, сабийле кийинмей.*

*Эшик аллында ой къоз терегим,
Аны бутакълары ууала.
Къарачай мюлкю джыяргъа,
Кимле чабдыла, къууана?*

*Ой, орамлада джылтырай къалдыла,
Тюймеле, къямарла, алтынла.
Атала тюрмеде, джашла армияда,
Сабийле бла къатынла.*

*Джарлы Къарачайгъа аскер чабханды,
Тилек тилейдиле мёлекле.
Ой, кими агъа, кими чагъа,
Сарытюзде кёгет терекле.*

*Къарачай къайры кетгенди экен,
Кавказ тауладан тюб болуб?
Сибирткile bla сибири келебиз,
Чоюн вагонла бит болуб.*

*Елгенни-сауну таныялмайбыз,
Худжу вагонлагъа басыныб.
Ой, джарлы джашла тыйылыб къалдыла,
Отоу ыргъакълагъа асылыб.*

*Тёгерегибизни алыб келелле,
Къандан тоймагъан самырла.
Къазахстан тюзюн толтурууб баралла,
Ой, ачдан ёлген къабырла.*

*Къарачай неге келгенди эке,
Къазахстаннга сатылыб.
Къарачай къартла къырыла джаталла,
Ой, сары къумгъа батылыб.*

*Ой, биз келгенли эриб тюшгенди,
Къыргъыз тауну бузлары.
Арыкъ чаба къырылыб баралла,
Къарачайны айбат къызлары.*

*Асадан акъғын ой кара къобан,
Сен къызыл ала къан болгъун.
Бизге бу закону чыгъарғын Берия,
Адам танымазлыкъ сал болгъун.*

*Бизни итлерибиз улуб чыгъалла,
Эл танымайын талагъа.
Сен ёлгюнчю дарман джарамаз,
Мени джюргимде джарарагъа.*

*Биз кетгенли джабылыб къалдыла,
Тау къышлыкъыла талала.
Бир-бирлерин табмай джылайла,
Ата-анаала, балала...*

*...Кавказны атын атар эдим
Аллыбыз Жота тау болса.
Сени Ким болгъанынг билинir, мурдар,
Совет власт сау болса.*

*Саулай дуниягъа белгили этди
Ноябрь деген зор айны.
Биз келгенли агъачы ёсмейди
Алты-айский крайны.*

*Алты-айский сууукъ болады,
Аякъ чыкъмайды уюкъдан.
Ой, аны кюню аязлы болады,
Бузла тюшмейле мыыйыкъдан.*

*Ой, мени кюнөм сенгэ келсин,
Сенгэ кюлсон дуня.
Саулай Эресейни башын кесди,
Ой, эшек сатхан урия.*

*Ой, урияла чыкъгъандыла,
Учкулан башы Махаргъа.
Эшек сюрюб урия келгенди, дейле,
Микоян атлы шахаргъа.*

*Эбзеле къоннганда, дейле,
Уллу Камны башына.
Кёзюмю къакъмай энтда къарайма,
Къаракайны Къадау ташына.*

*Къазахстан, ой Къыргызстан,
Бери бир муслиман келтирме.
Кавказ тюбде ёсгенем,
Энди сары къумда ёлтурме.*

*Тынгылагъыз, айтайым,
Къаракайны кюуюне.
Хұмара шахтерла хозайн болғынла,
Къойчу Османы ююоне.*

*Айтырымы айтала ма кетдим,
Артымдан солдат күуугъанча.
Ногъайлы Мамашха [Чыганлы Парисге] элими къойдум,
Ол эгечимден туугъанча.*

Энди Учкуланда ким этер эке,
Къарачай тёгерек тойланы?
Бегисенг да бирда киши кёрмез,
Къарачай къара къойланы.

Чоюн машиналагъа къуюб ашырдыла,
Сабийлени, къартланы.
Энди кимле миниб ойнаталла эке,
Къарачай хора атланы.

Кавказдан акъгъан акъ къобан,
Туттур, туттайым къолунгу.
Мында арыкъ сууладан ёлюб барабыз,
Сен бизге айландыр джолунгу.

Къазахстан, ой, Кыргызстан,
Мында муслиман къалай джашайды?
Къыбыладан учхан ой акъ буултла,
Джюрек джасауму ашайды.

Кавказда ойнаучу, ой акъ буултла,
Къазахстанда джел болуб.
Джарыкъ Кавказны энди ким кёрюр,
Къазауат тохтаб, мир болуб?

АЛМА ТЕРЕК

Мен алма терек болайым, дейме,
Сиз чапырагын сылагъыз.
Сюймеклик ийнар айтайым, къызла,
Сиз джасасыкъсыныб джылагъыз.

Мен алма терек болайым, дейме,
Сиз салкынында джатыгъыз.
Мен сюймекликден ёлюб барама
Ий, сюйгениме бир айтигъыз.

Мен алма терек болайым, дейме,
Сиз тамырларын къазыгъыз.

*Сүйгеними атын тукъумун,
Къабыр къанғнгама джазыгъыз.*

*Мен алма терек болайым, дейме,
Сиз алмаларын къагъыгъыз.
Энді сюйгенимден къала эсема,
Бойнумдан ёрге тағыгъыз.*

*Мен алма терек болайым, дейме,
Сиз алмаларын джыйыгъыз.
Ийнар айтсам, шашханд дейдиле,
Мени ауузуму тыыйыгъыз.*

*Мен алма терек болайым, дейме,
Сиз алмаларын санағызы.
Джаш джюрегим әриб бошагъанд,
Ма, ачыгъыз да къарагъыз.*

*Мен алма терек болайым, дейме,
Сиз алмаларын сатыгъыз.
Мен сюймеклиден ёлюб барама.
Ий, сюйгениме айтыгъыз.*

*Мен алма терек болайым, дейме,
Сиз алмаларын ашагъыз!
Мен сюймеклиден ёлюб барама,
Сиз къууанч бла джашагъыз!*

ФАТИМА

*Фатима эте, Фатима эте,
Акъ марал атадым атынга.
Сюймеклигими айтырыкъ эдим,
Джууукъ олтурсанг къатыма.*

*Мен алғыы бурун сюйюб башладым
Ариу «Фатима» атынгдан.
Ингирге дери олтурууб турсам да
Туруб кеталмайма къатынгдан.*

*Сени башынгда чилле джаулугъунг
Юч къат джетеди бойнунга.
Сюйдюрюр дууа салғын болурса,
Бир къарарыкъема къойнунга.*

*Джана да келеди ариу маралым,
Къарамындан киши тоймайды.
Власть закону кючлю болгъанды,
Къатынга джууукъ къоймайды.*

*Сени сюйгенли кюмюш салдырдым
Белимде къара къамама.
Сюймеклиши тарыгъырыкъема
Файгъамбар кибик атанга.*

*Джаумла джаудыла, ой да нюр джаусун
Ол сен джасагъан джуртлагъа.
Ингир хауагъа бир чыгармы эдим
Культстан башы сыртлагъа.*

*Культстан башы ол тогъай чатда
Марал да, буу да оттайды.
Ариулугъунг ушаб мёлек балағъа,
Кюн сеннеге айланыб тохтайды.*

*Сенден кёэзерими алалмай къалдым,
Джанымы сеннеге уа бермесем.
Айға ушатыб, къарай эдим сеннеге мен,
Айны кёкде кёрмесем.*

*Фатима анда, мен кесим мында —
Джетдиralмайма къолуму.
Ой Тёбен Адии нюр джана турады,
Кюн джерге тюшген болурму?*

*Сюймеклик ауруу — ол бир сант ауруу—
Кийик санларымы арытды.
Кёзлерингден ургъан нюр джарыкъыгъынг
Шахар элибизни джарытды.*

*Ой нюр джсаннганды шахар элибиз,
Джанкъылыч ойнаб башында.*

*Алтын чашчыгъы джылтырай келеди —
Майна къарачыгъыз — къашында.*

*Юйюгозню арты — колхозну сады,
Аны тёгереги терекди.
Аны сюймейин не этейим? Айхай,
Ол кёкден тюшген мёлекди.*

*Кел, акъ маралым, кетиб къалайыкъ,
Тенглени кёлюн къалдырыб.
Суу салкынлада айланырмы эдик,
Къумушха кёпюр салдырыб?*

*Юйюгозню арты — ол баргъан сууду,
Къайыкъла bla ётербиз.
Биз тау элледе къалмай, экибиз
Шахар эллеге кетербиз.*

*Кел, акъ маралым, кетиб къалайыкъ;
Мен джер салайым тору атха.
Москвагъа барсакъ, письмо джазарбыз
Салима bla Суратха.*

*Ой курсовойла келиб къарайла
Алты Айгъырда тарпан ызлагъа.
Шахар саугъала алыб келирбиз
Бютөу бригадада къызлагъа.*

*Колхозда алчы сен болгъанса да,
Сен Москвагъа да барырса.
Стажан болгъан алай къыйын тюлдю —
Кюмюш орденчик алыша.*

*Джылтырайса да ой-ой джанаса;
Сен джандетмисе, нюрмюсе?
Къара кёзлеринги кюлдюрюб, гяур,
Бери къарарыкъ тюлмюсе?*

*Мен суудан сурат алгъанма, ариу,
Ма ташдан къабыр къазаргъа.
Кюмюш орденинг мен болгъай эдим,
Акъ ёшюнүнгэ тагъаргъа!*

Кёзлери бла ашаб къоядыла,
Биз джулдузлагъа чыкъмасакъ;
Кюнню хауасы бетинги онгдурур,
Булут ичледе букъмасакъ.

Джерде джашаргъа къоярыкъ тюлдюле —
Биз ачыкъ кёкде турурбуз.
Булутла мутхуз болсала, ариу,
Анда шатырчыкъ къуурбуз.

Эсен къалыгъыз, ой джаш тенглерим,
Мен узакъ джары кетеме.
Ой мен ёлсем да, сиз кёб джашагъыз —
Джырымы осият этеме!

ВРАЧ КЫЗГЬА

(Лепшокъланы Светланагъа)

Тёзюмсюз этген, бир ауруу келиб,
Тюшгенем сени къолунга.
Джылы къарауунг саппа-сай этиб,
Рахат чыгъарма джолума.

Дарман бермей, ким сай эсталад,
Бизни Светлана болмаса!
Мен бу сёзлени айтталлыкъ тюлем,
Игилигинг менде къалмаса.

Атынгы айтыб, санга бурулсам,
Манга огъурлу къарайса.
Учсуз-къыйырсыз насыбдан толгъун —
Кёб ауругъаннга джарайса!

Атынг Джарыкъча, сен да джарыкъса,
Ол нюрюнг турсун ёмюрге,
Джюз джылынгда да сен саналырча
Ма блююн кибик сейирге.

Ариу багъаса ауругъанланы,
Кертисе этген антынга.

*Санга оғыур бла фахму берген,
Мен къор болайым Джуртума!*

*Дарманладан да иги джарайла
Сени джумушакъ сёзлеринг.
Къарт Абугалий сеннеге джыр этед –
Насыбдан толсун кёзлеринг!*

САРЫТЮЗГЕ ДЖЫР

*Кече къачыб, танг агъара башласа,
Уянады къартлыкъ элим Сарытюз,
Гёзет этиб тургъан кибик, бусакъла
Арымаздан сюелелле тюппе-тюз.*

*Къобан бизге этген джырын джырлайды,
Куулакъ салыб тыңгылайбыз анга биз.
Акъ толкъунну белляуунда ёсесе,
Чагъыб, джашнаб, кёгет бачхам – Сарытюз.*

*Минг игилик, минг да насыб тилейме,
Кёб боягулу, дуу джашнагъан элиме.
Хораталы² болур эди джашаум
Сарытюзсюз, деб келеди кёлюме.*

*Джазда – джашил, къачда – алтын элибиз,
Тюрлю-тюрлю сен кийимле киесе.
Чыракъларынг уллу тюзню толтурууб,
Ингирилкде нюр хурметни иесе.*

*Кимди бюгюн сени бла тенглешген,
Кёгет бачха болуб былай бирчалай?
Неда Къобан иги джырын атагъан,
Арымайын джырлашгъан аны джырчылай.*

*Джашынг, къызынг шахарлада окъуйла,
Анда билим алыб бери келирча.
Чалбаш Кавказ асырагъан хазнаны,
Тинтиб алыб Ата джуртха берирча.*

*Ата джуртум, бу сейирлик заманы,
Сен бергенсе, олду мени къуанчым.
Ба этерем хар элинги къучакълаб,
Къаты къысыб, джетсе мени къулачым.*

СЕНЛЕЙ ДЖЫРЧЫ ТУУСУН БИЗНИ ХАЛКЪЛАГЬА

*Уллу Къасбот, сенлей къартлыкъ манга джетди,
Сенлей джырчы болалмадым ёмюрге:
Болса да алай, билгеними мен да бердим,
Сен бергенча, ёсюб келген тёлюге.*

*«Сандырагынг» буюн да джашайд бизде.
Джашлыгымда тартыу болуб тебсестген,
Болгъанынгы милдетинге деу джырчы
Этген ишинг бютөу халкъега эсгертгенд.*

*Баш урама мен деу сёзюнгү аллында!
Сенлей джырчы туусун бизни халкълагъа!
Бек амалсыз керекли керти сёз bla
Ма бу сейир рахатлыкъны джакъларгъа.*

*Къарт болсам да, сакълайма сыйлы тилинги,
Къанатынгда бола сени бир тюгюнг.
Кете башласам, туудукълагъа къоярма –
Джолда къалмаз сени осият джюгюнг.*

ШИДАКЪЛАДА

Уллу Къараачайчыла болуб Биджилары, Шидакълары, Джашелары Джазлыкъда мюлк джерлери болуб, джай сайын джалпакъгъа бизге джуукукъгъа чыгъя эдиле. Эсимдеди, Шидакълада кёб джарыкъ, оюнчу кызыз бар эди, алагъа барыб, къуру да той къураучан эдик.

Бир джолда талай джаш болуб келебиз. Джетиб стауатны къыйырында чалман буруулагъа атларыбызын тагъабыз. Бирибизни, Къа-

итланы Габут улу Батдалны (ол учкуланчы болуб, артда бизде къалыб кетген эди) алгъа ийдик. Амма, не келсин, ол бир кесекден къыйнала чыкъды.

— Бир къызлары ауругъанды да, къалай той этейик дейдиле. Да, деб биз да атлагъа миндик, юйден ауругъан къызын кюю чыкъды. Батдалны чакъырыб ушакъ этди. Габут улу бизге былай айтды:

— Кетмегиз, ырыслагъан этебиз, келиб алай бош кетгенигиз ююн, ауругъаннга кириб бир-эки олтуругъуз деб тилейдиле.

Кириб бардыкъ. Аурусуннган Исхакъны къызы Окъа эди. Ол тар юиде барыбыз да басыныб къол тутмай, бирибиз тындырысын ол ишибизни деб, Акъбайланы Мазан улу Алийни джашы Мухамматны тамадагъа айырабыз. Ол айланыб къызланы къолларын тутады. Ол кёзюude Окъа олтурду. Аны къатында шиндиклеge, орун къыйыргъа олтурууб тургъан къызла ортаны бош этиб, Мухамматха джол къойдула. Ол хайырсыз а, Окъаны къолун тутмай, не эсе да, ётюб кетди. Къызла олсагъаттай чам этиб тебредиле, ауругъаныбызын келепени джокъду, къолун тутмазча деб. Биз ауругъаннны юсюне кириб келгенибизге джунчугъанбыз, къызла уа джашла тынгыласала бек урадыла кеслерин. Бу джолгъа дери тойдан эрикsec, къызла ийнар айтыб, кёзуюн бизге бериучен эдиле. Ийнарчылары Мина, Шидакъланы кертини къызы эди. Бу джол а джашла кёз-къаш bla билдирдиле да, биринчи бизге джырларгъа керек болду. Алайда, ол күн айтхан эдим ол бу ийнарчыкъыны:

— *Oй, тау тюбюндө акъ маралым,
Күуру да джсангызд турууу.
Адамла базыб бармайла анга:
Төгөрегингинде бурууу.*

*Мамматла джыйыб чыкъгъанем, сора,
Кийикчигими тутаргъа.
Ай, джандемт хурма сен болгъаенг
Мен тамагъымдан джутаргъа!*

*Бердан алый чыкъгъанем, сора,
Кийикчигими атаргъа.
Джюрек аурууум тутуб башлагъанд-
Орун табмайма джатаргъа.*

Эртденбла танг атса, сора,
Башымы эшикге атама.
Джастыкчыгъыма чулгъаныб,
Сууукъдан ёле джатама.

Поштаха письмо салгъанем,
Сюйгеним къараб алырча.
Осиятынги этиб къой, алан,
О, бир къабыргъа салырча.

Экибиз бир кюн ёлейик, сора,
Бирибиз артха къалмайын.
Шо, бир къабыргъа салыгъыз, джашла,
Башха къабыргъа салмайын.

Таш тюшгенинде бир бек къоркъганем,
Юсюме оюлад хуна деб.
Мен къыйыны ким къаргъагъанед
Сюймеклик ачыу сына деб?!

Джанымдагы герохум,
Ол наган тюл кёреме.
Кёзчюклеринги кюлдорсенд а-
Мен ала амалтын ёлеме!

Джанымдагы герохум —
Наган тюлдю — каабин.
Кёзлери кенеде ойнад Окъаны —
Башханы сюемиди, арабин?

Джанымдагы герохум,
Ол сюекмиди, пилмиди?
Кёлюме келгенни айттай къоймайым —
Келмей къоярыкъ тюлмюдю!

Тюбюмдеги къара атым,
Мен, къалтыратыб, джуугъанма.
Сюймегени, мен да сюймейме —
Мен кимден итден туугъанма!

*Ийнарла, кюйуле айт, Качина,
Ийнарларынгдан аллыкъма.
Мина ийнар айта башласа, сора,
Къатына олтурууб къаллыкъма!..*

Джашла джарыб, джууаб къайтарыб тебредиле, джыр айтылгъ-андан сора бу чам-накъырданы уа учу-къыйыры болмай башлады. Къызла да айтдыла биришер ийнар-джыр. Алай бла кёб олтурдукъ. Сора мен Габут улугъа шыбырдадым:

— Алан, чычханнга ёлюм, киштикге оюн дегенлей, сау бар, аур угъ-ан бар, энди кетерми эдик, дауурубуз озгъунчу, — деб.

Кертиси бла да, кёб бармайын къобдукъ. Ол заманлала джыр-ийнар этмеген адам болмаз дер эдинг — хаман тойлада, къууанчлала айтышыб тура эдиле, алайда огъунакъ къураб айтырын.

Андан бери ненча джыл озду!

Хапарны сейири эндиidi. Биз да атлагъа миндик, биягъы кюеуле-ри, биягъы Габут улуну чакъырыб, талайны шыбырдаштыла. Джашла кетдиле, мен а туракъладым. Батдал келиб:

— Алан, оюн этгенбиз, — деб кюлдю. Билдим бир зат болгъанын. Сора хапар айтды. Былай келгенлейикге аны биринчи юйге бир ийген эдик, ол заманда аур угъан кызы болгъанын билгенинде, эй, не аман болду, Абугалийт кызы кёргюзте келген эдик дегенди. Быртда чамчы эди Батдал джарлы. Бизни андан не хапарыбыз болсун — ойнайбыз, кюлебиз, джырлайбыз. Мени тёгүлгеними уа — къой да, къой! Бу джолгъа дери алада къарт болуб алай кёрюн-мей эди, бюгюн а къарт кишиле, къатынла да келиб эдиле. Бары да мени сынай, мен а...

Къызладан айыб болду, ансы, Батдалгъа урушуб не этериксе. Чарламай, кюлюб тынгылаб къойдум, ансы, Шымаукалай боллукъ эдим...

Андан бери ненча джыл озду!..

УМАР-ХОТА

Умар нёгерлери бла бир джууукъла-
рыны къой сюрюуню эки къыйырын-
дан киреди: семиз ирк барды, аны ур-
ларыкъдыла. Келе-келиб (тубан кюндю) биринчи Умар тюртюледи
ол иркеге. Чегетге джанлатады, нёгерине билдирир къайгыгъа ки-

риб, агъач бла отун томургъан таушла чыгъарыб: «Къайдаса, къайдаса, ургъанма хотагъя, ургъанма хотагъя», — деб рахат джырлагъанды. Андан сора Умаргъа «Умар-Хота» атайдыла, Хота деб да къоядышла.

* * *

Мычхычы джыйынным бар эди. Бир күн джашланы бири: «Эй, алана, ары къарагызы!» — деб къычырды. Джазлыкъ сууну аргы джанындагы тирменчикде чыгъыб терт-беш тиширыу, хахайны басыб, Хотаны сюрюб келе эдиле. Джетиб, тартыб-созуб тебреди-ле, бир атлы чыгъыб тюблеринден кючден алды. Ол Габут улу (Къайлладан) Батдал эди. Биягъы Умар тирменде ун къабчыкъыны башындан къяу тургъанлайына, юсюне келиб къалгъандыла.

Энди анга джыр этерге керек болду, айхай, анам бла къарнаш бла эгечден туугъанды. Алай болса да, Умар-Хотаны кесини джашлары эжиу этиб ненча кере джырлагъанма.

Ол заманлада акъ офицер болгъанды, къачхынчы, тукъуму — Касакин. Джырымда Умаргъа чам халда «Касакин» да дегенме.

Чибиш улу болур, ма, джигит Касакин,
Мюрзей къысылады, джайыл тирменлелеге, баса кир.
Джайылгъанем мен, пуд джарымны джыйгъанем,
Теке тулукъдан а мен кюч кесими тыйгъанем.
Неле айталла Чибиш улу Умар хаджиге?
Къылыкъаларынг ушайд сени къошха юреннген гаджиге.
Касакин мен ал ышанларын айтайым:
Къаназ байталны ол арпа салам бла бағыаед,
Ол алай барыб бир тегей чарсда чабаед,
Он көзчюгюне акъыган чайыр джагыаед,
Да, сол бутчугъун а огъартын ёрге тағыаед,
Кесин джарашдырыб ол Къабартыгъа бараед,
«Къанлы» Къабартыдан ол «мюрзей джасакъ» алаед,
Аны бла бир аскер азыкъ болаед.
Къартыракъмы болдунг, Умар, быйыл чыгъалмайса эшикге,
Санадан къачыб кирген эдинг тирмен тешикге.
О, туу машалла, ма, Чибиш улу Касакин!
Къабартыгъа барса, тюлкюсюз тонну киймейди,

*Да, Касакинге, ма, ышармасанг, кюлмейди,
Ит мычхычыла мындалла, Умар билмейди.
Ит мычхычыла къайдан эслелле, билдиле?
Зауаллы Умарны бир бёлек къатын сюрдюле,
Къачыб кирген эдинг мычхычыланы кёпюрge,
Абукун табсам а, айхай, ол кюнледе ёкюлge!
Зауаллы Абук ма, этеклерин джабараев,
Законнга джарашыу бек омакъ даула табаред.
Габут улу Батдал «Протоклоунгу» джазады,
Насыбын Хота: муслиман динден да тазады!
Ол бараед пуд джарымны кёлтюрюб,
Бетинг а къаралсын – Исхакъны саудан да ёлтюрюб!
Уланынг Исхакъ тойлада ариу ойнайды,
Бу мурдар а Хота тирменде хулгу къоймайды.
Джаш эгечинг Аминат алтын кекелинги сылайды,
Къарт эгечинг Хужа ызынгдан къараб джылайды.
Тохтамай эсенг, къарт аджирни тирмен ташха тагъыгъыз,
Джюрюк боллукъыду, Чишишлары, джугуру бла бағыгъыз.
Ол къарт аджирни джур къайишден нохтасы,
Бокъайланы Мидады Хотаны джсангы сохтасы,
Ушата эсе, мычхычы орнунда тохтасы!
Аман къатылгъаненг, Умар, сен Макъай джсангы джууукъыз,
Эки аллынгы салгъаненг нартюх тулукъыз,
Аман юреннингене сен къартлыгъынгда къылыкъыз.
Айхай, джашылгъымда къан къайнатхан джаш эдим,
Джай къошлагъа Абайланы Унухдан да баш эдим.
Къабчыкъ башында аууз бау къоймаучу саяу къолларым!
Ай, ол кюнледе джюн тармамы чалдыртмайд,
Хайырсыз къаназ къанджыгъагъа артмакъ салдыртмайд.
Анга кюреше, мурукку этиб, кеч этдинг,
Къолгъа тюшгенлей, джанлаб кетмединг, Умар, терс этдинг.
Айхай, тар айланчды Тамакъ Бауну джоллары,
Ол кюнледе балыкъ кибик къалтырайды,
Къатыны, Хауаны, ууатыб атыучу къаблан саллары,
Исхакъгъа къалгъаед кесинден аягъан маллары.
Туу машалла, о Чишиш улу Касакин!
Касакинни мен арт ышанын айттайым:
Джай къошланы, геммеш бугъа кибик, чачыучу,
Гёзенеклени чыкъырдатмайын ачыучу,*

*Джел ургъаннга, марал кийиклей, къачыучу.
Сен хар кюнюне толу къазан асаенг,
Бу джарлы элни, къой аягъынлай, ашаенг,
Да, Чишилада, гаспада кибик, джашаенг.
Ит мычхычила сакълайлар, Умар алтынгы,
Къатынла созалла, ма, къаблан кибик санынгы,
Аллах сакъласын, харид, сени чыпчыкъ кибик санынгы!..*

САНДЫРАГЪЫ

*Ой, Умар-Хота, алай тохта,
Хота тюлдю — Марийди,
Хая къызыл дарийди,
Джашау уллу парийди.
Джашаучугъум, джол болсун,
Хота, ишинг онг болсун!
Хота — харид джашайды,
«Джасакъ джыйыб» ашайды.
Толу къабчыкъегъа джетсе башлайды,
Ёзден намысын ташлайды,
Акъ болгъанды сакъалы,
Кёб болгъанды хапары.
Джумукъ энди кёзлери,
Мугур эди сёзлери,
Къынгыр эди белчиги,
Джарыкъ эди кёлчюгю!
Гылгуу къызы Хауды,
Къоланланы саудады,
Батдалгъа къабдал кийдирмесенг,
Къара къанла джасауды!
Джаяу эсе, не этейим —
Санагъа хапар этейим,
Сана кирди эшикден,
Хота чыкъды тешикден.*

1982 дүйнэл. Солдат онгнег: Абугалий, Аминат (зитче желини),
Зүхтэл, аны хөвийнчдэд түүфүгэб Зинхара

Бүрінчі сафда (солдан онеге): Оруштаны Қоянақ (Абұғалийнан тұрған), Оруштаны Қоянақ (Хасанбайни анысы), Абұғалийни эгечи, аны қойнунда – джашындың Қадайтынбай, Хубайланы Мексанан (Абұғалийнан эгечи), аны қойнунда – Қызындығыны Патия, Акебаланы Маташ жаджитиң қызызы Ҳужа (Абұғалийни анысы), аны қойнунда – Аскерхан (Абұғалийни эгечи Шаханан қызызы), Оруштаны Қоянақтың қызылы Әбуши.

Экинчи сафда: Абұғалий, Тебуланы Шахан (эгечи), Шаханың қызыны қызызы, Хубайлданы таучуны қызызы әзұхат (той биңчеси), аны қойнунда – джашыны Мұхтар.

150 БОЛЬШЕВИСТСКОГО СЕЛА МК ВОРОШИЛОВА 20-

ВЫЕЗД

Ворошилов атты колхоз. 1932-чи джыл, марта 20-сы

Абугалий. 1982 джыл

Абугалий туудугъу Зинхара бла.
1982 джыл

Абугалий туудукълары бла.
1989 джыл

Абугалий туудугбу Алибек bla

1943/4 джыл

Абугалий, юй бийчеси Хубийланы Таучуну къызы Зухат bla.
1970-чи джылла

Ворошилов аттылы колхозны 3-чю бригадасы. 1935 джыл, июнны 11-и

1930-чу джылла. Хубийланы Тохчукъа хаджини джашы Хаджи-Мурат
(солда) bla Абугалий

1930-чу джылла. Ёзденлени Къазий (Абугалийни гитче къарнашы) bla аны юй
бийчеси Кипкелени Османны къызы Мукъяят

1953/4 джыл. Абугалий юйдегиси бла

1963 джыл. Абугалий юй бийчеси бла

1953/4 джыл. Абугалий юйдегиси бла

1963 джыл. Абугалий юй бийчеси бла

БАШЛАРЫ

<i>Белгили халкъ джырчыбыз</i>	5
1-чи башы. Таурухла, айтыула	9
2-чи башы. Тарихибизден	47
3-чю башы. Тукъум, атауул бабала	68
4-чю башы. Адетле, ийнамла, ышанла	82
5-чи башы. Джырланы юслеринден	99
6-чы башы. Белгили адамларыбызынды юслеринден	117
7-чи башы. Халкъ турмушдан	139
8-чи башы. Джашаууму юсюндөн	159
9-чү башы. Къысхаракъ	195
10-чу башы. Абугалийни чыгъармачылыгъы (назмулары, чамлары, джырлары)	235

Ҷазденлени Абугалий

СЁЗ – ХАЛЫ КИБИКДИ...

Абугалий УЗДЕНОВ

СЛОВО – СЛОВНО НИТЬ...

Технический редактор А. В. Андреев

ЛР № 065840
Издательство «Сервисшкола»
г. Ставрополь, ул. 50 лет ВЛКСМ, д. 38

Подписано в печать 30. 11.2004. Тир. 1000 экз. Усл. п. л. 15,3.
Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Таймс». Печать офсетная. Заказ № 1521

Отпечатано с готового оригинал-макета в
ФГУП «ИПФ «Ставрополье»
г. Ставрополь, ул. Спартака, 8

**Издание подготовлено историко-культурным
обществом «Аланский Эрмитаж»**

**Издание подготовлено историко-культурным
обществом «Аланский Эрмитаж»**

ISBN 593078272-5

9785930782720